

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-1/3
1979

(70)

ენისა
და
ლიტერატურის
სერია

3 · 1979

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ენისა და ლიტერატურის
სერია

СЕРИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

თბილისი
ТБИЛИСИ

3. 1979

ქურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეჯი: ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
თ. გამყრელიძე, ალ. გვახარია (მდივანი), ქ. ლომთათიძე, ე. შეტრეველი,
ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
Гамкrelidze Т. В., Гвахарია А. А. (секретарь), Дзидзигури Ш. В. (зам. редактора),
Ломтатидзе К. В., Метрели Е. П., Цайшвили С. С. —

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глonti

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07 ტელეფონ

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.IX.79; შეკვ. 1688; ანაწყოების ზომა 7×111/2;
ქალაქის ზომა 7×1087/16; ნაბეჭდი თაბახი 16,80; სააღრიცხვო-სავაჭრომკვლ.
თაბახი 15.70; უე 06798; ტირაჟი 2100;
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ზინაარსი

წერილები

კ. კეკელიძის დაბადების 100 წლისთავი

მ. თინათინი, დიდი ჭართველი მეცნიერი კორნელი კეკელიძე	5
ა. კაბაშვილი, ზოგიერთი ცნობა იონა გელეჯანიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ	14
ი. მოღვაძე, ლ. არდაზიანის რომანის „სოლომონ ისაყინ მეჭლანუაშვილის“ ზოგიერთი მხატვრული თავისებურება	25
მ. ხინთიბიძე, ვახ. „დროებაში“ გამოქვეყნებული ფოლკლორული მასალები თამარ მეფის შესახებ	39
მ. ჩიქოვანი, „ქორჭუთის წიგნი“ და ჭართული სავშირო ეპოსი	48
ნ. ჯაფარიძე, ბერნარდე ნეპოლელის კოლეჯციის ერთი არაკის წყაროს შესახებ	63
მ. კალანდაძე, ფრიდრიხ შილერის მსოფლმხედველობის ერთი საკითხის თაობაზე	69
მ. ჩხაიძე, ჭართული ზმნების ფორმალისაციის გზების ძიება (წინასწარი შედეგები)	74
კ. დანელია, უცხო ენათა გავლენის კვალი ძველი ქართული წერილობითა ძეგლების ენაში — 3. vav consecutivum-ის გადმოცემა თანმიმდევრობის „და“ კავშირით	90
ნ. ჩართოლანი, ესე, ეგე ნაცვალსახელთა ხმარებისათვის ძველ ქართულში	99
ლ. პალმაიტი, შენიშვნები სვანური ბრუნების შესახებ	113
ე. კილბა, ბათუმელ აფხაზთა მეტყველების ლექსიკურა თავისებურებანი	127
მ. ნედოსპასოვა, კვირეულის დღეთა აღნიშვნის ტიპოლოგიისათვის	134
რ. ასათიანი, მარტივი წინადადების სიღრმისეული სტრუქტურა	139

ცნობები და შენიშვნები

ი. ტაბაღუა, გლაზგოს უნივერსიტეტში შემონახული ერთი ხელნაწერის შესახებ	150
--	-----

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ა. გვახარია, მ. თოდუა, ერთი რეცენზიის გამო	163
--	-----

ქრონიკა და ინფორმაცია

ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში	187
სადოქტორო დისერტაციათა თემების დამტკიცება	192

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

100 лет со дня рождения К. С. Кекелидзе

Ш. С. Ониани, Выдающийся грузинский ученый К. С. Кекелидзе	5
А. М. Чабашвили, Некоторые сведения о жизни и деятельности Ионы Гедеванишвили	14
И. И. Модебадзе, О некоторых художественных особенностях романа Л. Ардазиани «Соломон Исакич Меджгануашвили»	25
М. А. Хиштибидзе, Фольклорные материалы, опубликованные в газете «Дроеба», о царице Тамаре	39
М. Я. Чиковани, «Книга Коркута» и грузинский героический эпос	48
Н. И. Джапаридзе, Об источнике одного рассказа из коллекции Бернарда Неаполитанского	63
М. Л. Каландадзе, Об одном вопросе в мировоззрении Шиллера	69
М. П. Чхаидзе, В поисках путей формализации грузинских глаголов (предварительное сообщение)	74
К. Д. Данелиа, Следы иноязычного влияния в древнегрузинских письменных памятниках—3. передача <i>uav consecutivum</i> а союзом последовательности « <i>და</i> » (<i>da</i>)	90
Н. М. Чартолани, Употребление местоимений <i>ese, ege</i> в древнегрузинском языке	99
Л. Палмайтис, Заметки о сванском склонении	113
Э. К. Килба, Лексические особенности речи батумских абхазов	127
М. Е. Недоспасова, К типологии обозначения дней недели	134
Р. А. Асатиани, Глубинная структура простого предложения	139

Сообщения и заметки

И. М. Табагуа, Об одной рукописи из университета в Глазго	150
---	-----

Критика и библиография

А. Гвахария, М. Тодуа, По поводу одной рецензии	163
---	-----

Хроника и информация

В комиссии по установлению академического текста поэмы Ш. Руставели «Витязь в барсовой шкуре»	187
Утверждение тем докторских диссертаций	192

კ. კეკელიძის დაბადების 100 წლისთავი

შემაღინ ონიანი

დიდი ქართველი მეცნიერი კორნელი კეკელიძე

1979 წელს შესრულდა დიდი ქართველი მეცნიერის კ. კეკელიძის დაბადების 100 წლისთავი. ჩვენი საზოგადოება ზეიმით აღნიშნავს ამ თარიღს. კ. კეკელიძე, რომელიც 1962 წელს გარდაიცვალა, ამჟერად უკვე ისტორიის ეკუთვნის. ეს ისტორია ვალდებულაა ობიექტური შეფასება მისცეს მის მეცნიერულ მოღვაწეობას და გაარკვიოს: რა შემატა კ. კეკელიძემ ქართულ მეცნიერებას და რა ადგილი შეიძლება მიეკუთვნოს მას მისი განვითარების ისტორიაში? დიდი მეცნიერის დაბადების 100 წლისთავთან დაკავშირებით ჩვენ შევეცდებით ზოგადად გავცეთ პასუხი აქ დასმულ კითხვაზე. საამისოდ საჭიროა, თვალი გადავაკოტო კ. კეკელიძის მდიდარ მეცნიერულ მემკვიდრეობას და მოკლედ აღვუხსნოთ მთავარი მომენტები და პრობლემები!

კ. კეკელიძემ მთელი თავისი ცხოვრება ძველი ქართული მწერლობის მეცნიერულ შესწავლას მოახმარა. ამ დარგში მანამდე სხვებსაც უმუშავნიათ, მაგრამ არც ერთ მათგანს ის ძირითად სპეციალობად არ გუხვდია და თავისი მეცნიერული მოღვაწეობა ამით არ შემოუფარგლავს. აქ კ. კეკელიძე პირველია და ამდენად მისი დამსახურებაც ძველი ქართული მწერლობის შესწავლაში განსაკუთრებულია. მან ჩამოაყალიბა ის დამოუკიდებელ მეცნიერებად, მოახდინა მისი სისტემატიზაცია, შექმნა ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეცნიერული კურსი და ახალი გზით წარმართა მისი მომავალი კვლევა-ძიებაც. კ. კეკელიძის კალამს ეკუთვნის 250-მდე მეცნიერული ნაშრომი. მათ რიცხვშია ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის ორი დიდი კაპიტალური ტომი, ეტიუდების 14 ტომეული და სხვა მრავალი ფუნდამენტური შრომა, გამოქვეყნებული ცალკე წიგნებად როგორც ქართულ, ისე რუსულ და სხვა ენებზედაც. ყოველივე აქას უნდა დავუმატოთ კ. კეკელიძის ნაყოფიერი საზოგადოებრივ-მეცნიერული მოღვაწეობაც: ის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებელთაგანია, რომელიც სხვებთან ერთად თავიდანვე გვერდში ედგა დიდ ივანე ჯავახიშვილს. კ. კეკელიძე იყო უნივერსიტეტში ძველი ქართული მწერლობის კათედრის უცვლელი გამგე, წლების განმავლობაში რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორი. მან აღზარდა სპეციალისტთა მთელი თაობები, რომლებიც ახლა წარმატებით იკვლევენ ძველ ქართულ მწერლობას. ერთი სიტყვით, კ. კეკელიძე ქართული ჰუმანიტარული მეცნიერების ცენტრში იდგა და ხელს უწყობდა მის განვითარებას არა მარტო მეცნიერული შრომებით, არამედ ნაყოფიერი საზოგადოებრივი მოღვაწეობითაც.

კ. კეკელიძის მეცნიერული მემკვიდრეობის განხილვა შორს წაგვიყვანს და ამჟერად არც მიგვაჩნია აუცილებლად. ეს მემკვიდრეობა არსებითად თავს იყრის ორი ძირითადი პრობლემის გარშემო. ესენია: ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეცნიერული კურსი და საკუთრივ ძველი ქართული სასულიერო მწერლობა, როგორც ორიგინალური, ისე ნათარგმნიც. ჩვენ შევეცდ-

76449

ნაქ. სსრ
სახელმწიფო ბიბლიოთეკა
ბიბლიოთეკა

ბით ზოგადად მაინც აღენუსხოთ, რა გააკეთა მათი შესწავლის ხაზით მეცნიერმა.

1. ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეცნიერული კურსი. ქართველი ერი იმ კულტუროსან ერთა რიცხვს ეკუთვნის, რომელთაც ქრისტიანული მწერლობა V საუკუნიდან მოეპოვებათ. ეს მწერლობა ამჯერად თავისი არსებობის თექვსმეტ საუკუნეს ითვლის. XIX—XX საუკუნეებში ძლიერდება ინტერესი მისი შესწავლისადმი, ქვეყნდება ხელნაწერთა აღწერილობანი, ცალკეული თხზულებანი, არის ცდები მისი ისტორიის დაწერისა, მაგრამ შეგვიძლია პირდაპირ ვთქვათ: კ. კეკელიძემდე ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეცნიერული კურსი არ არსებობდა. ეს შექმნა მან თბილისის ახლად დაარსებულ სახელმწიფო უნივერსიტეტში და პირველად დაიბეჭდა 1923—24 წლებში ორ ტომად. მოკლედ შეგჩერდეთ მის შედგენილობაზე და თავისებურებაზე. უპირველეს ყოვლისა ის არის უშუალოდ პირველი წყაროების მეცნიერულ შესწავლაზე დამყარებული ისტორია ძველი ქართული მწერლობისა. წინა მკვლევრები ჩვეულებრივ უკრიტიკოდ იმეორებდნენ ხოლმე აღორძინების ხანის მწერლობაში და საკუთრივ XIX საუკუნეშიც შემოუშავებულ ზეპირ ცნობებსა და გადმოცემებს. კ. კეკელიძემ ეს ცნობები კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა და დაემყარა მხოლოდ უტყუარ წერილობით მონაცემებს, თვითონ ხელნაწერებში შემონახულს. გარდა ამისა მან მწერლობის ისტორიაში ადგილი დაუთმო ძველ ქართულ სასულიერო მწერლობას. მისადმია მიძღვნილი მთლიანად პირველი ტომი, რომელსაც ქვევით ცალკე შევეხებით. ესაა მნიშვნელოვანი და არსებითი სიახლე: მანამდე მხოლოდ საერო მწერლობის განხილვით კმაყოფილდებოდნენ და სასულიერო მწერლობას ვერდს უვლიდნენ. კ. კეკელიძემ ამით ქართული მწერლობის ისტორია V საუკუნეში გადაწია და პირველად გამოაჩინა ჩვენი მდიდარი სასულიერო მწერლობა. მან უტყუარ მონაცემებზე დამყარებით დაასაბუთა, რომ სასულიერო და საერო მწერლობა არაა ერთმანეთისაგან მოწყვეტილი, როგორც ადრე ფიქრობდნენ, არამედ მათ შორის არსებობს მჭიდრო გენეტიკური კავშირი: სასულიერო მწერლობამ მოამზადა ნიადაგი საერო მწერლობისათვის, მისცა მას დამუშავებული ლიტერატურული ენა და ხელი შეუწყო მის განვითარებას. ამით გამოთიანდა ძველი ქართული მწერლობის ისტორია და მიიღო ერთი მწყობრი სასაითი. კ. კეკელიძისეული ძველი ქართული მწერლობის ისტორია უკრადლებას იქცევს იმ მხრივაც, რომ ის არაა შემოფარგლული მხოლოდ ორიგინალური მწერლობით. აქ დიდი ადგილი უჭირავს თარგმნით ლიტერატურას. აღნუსხულია V—XVIII საუკუნეთა მანძილზე რა ითარგმნა ქართულ ენაზე, ვინ თარგმნა ისინი, როდის და რა სასაითისაა ეს თარგმანები. ავტორი ამას იმით ამართლებს, რომ ერის კულტურული სახე, მისწრაფებანი და ლიტერატურული გემოვნება ასახულია არა მარტო ორიგინალურ ძეგლებში, არამედ ნათარგმნ თხზულებებშიც. ამდენად თარგმნითი ლიტერატურა ორგანული ნაწილია მწერლობის ისტორიისა და მას აქ თავისი ადგილი უნდა დაეთმოს. ასევე სიახლეა ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის კურსში ისიც, რომ მასში მარტო მხატვრული ლიტერატურა არაა განხილული, არამედ არამხატვრულიც, სხვა წერილობითი ძეგლებიც, რომლებსაც კავშირი აქვთ ჩვენი კულტურის ისტორიასთან და მაჩვენებელნი არიან მისი თავისთავადობისა და სიდიადისა.

ერთი სიტყვით, კ. კეკელიძის „ძველი ქართული მწერლობის ისტორია“ თავისი შინაარსით, შედგენილობითა და მიზანდასახულობით, მეტად ორიგინალ-

ლური მოვლენაა ქართულ მეცნიერებაში, რომელსაც ანალოგია არ დაეძებნება. ის თავიდანვე განკუთვნილი იყო სახელმძღვანელო წიგნად თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში და ასეთისავე როლს ასრულებს ახლაც, მაგრამ სახელმძღვანელოს ფარგლებს დიდად სცილდება. ის არის ფართოდ მოფიქრებული მეცნიერული კვლევითი ხასიათის განმაზოგადებელი ნაშრომი, რომელიც მიზნად ისახავს არა არსებული ფაქტების სისტემატიზაციას, პოპულარული სტილით გადმოცემას უკვე დადგენილი და ცნობილი მონაცემებისას, არამედ მათს გარკვევას, დადგენას, სადავო პრობლემათა გადაწყვეტას და ამის შემდეგ ყოველივე ამის განზოგადებას, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის კურსში სათანადო ადგილის მიჩენას.

მოკლედ უნდა შევჩერდეთ აქვე ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეორე ტომზე, რომელიც საერო მწერლობისადმია მიძღვნილი. საერო მწერლობა ჩვენში იწყება XI საუკუნიდან და მას ამშვენებს მსოფლიო ლიტერატურის ისეთი შედეგები, როგორიცაა დიდი რუსთველის უკვდავი „ვეფხისტყაოსანი“. რუსთველთან ერთად უნდა მოვიხსენიოთ ჩახრუხაძე, შავთელი, დავით გურამიშვილი და მხატვრული სიტყვის სხვა ოსტატები. კ. კეკელიძის სქელტანიან კურსში ქრონოლოგიური თანამიმდევრობითაა განხილული ყველა ავტორი XII—XVIII საუკუნეების, აგრეთვე — ლიტერატურული ყანაგები პერიოდების მიხედვით. დასაწყისში საუბარია საერო მწერლობის საერთო ხასიათზე, მისი წარმოშობის ისტორიაზე. აქაც ისევე, როგორც პირველ ტომში, წარმოდგენილია არა მარტო ორიგინალური, არამედ თარგმნილი ლიტერატურაც. ამჯერად არა გვაქვს საშუალება ნაშრომის ვრცელი განხილვისა. მოკლედ აღვნიშნავთ: მასში შესული თითოეული ავტორი მონოგრაფიულადაა შესწავლილი. ცალკე რომ დავებუდოთ ისინი, ხელთ გვექნება მონოგრაფიული ნაშრომები ძველ ქართველ მწერლებზე და ცალკეულ თხზულებებზე, „ვეფხისტყაოსანი“ იქნება ის თუ „ამირან-დარეჯანიანი“.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს კ. კეკელიძის შეხედულება ძველი ქართული საერო მწერლობის წარმოშობის შესახებ. ნ. მარიდან მოყოლებული ჩვენი საერო მწერლობა მიიჩნდათ სპარსული მწერლობის მიბაძვით წარმოშობილად. კ. კეკელიძემ მას მოუწახა ეროვნული საფუძველი ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის სახით, რომლის კანონზომიერი განვითარების შედეგიც არის ის. მისი ჩამოყალიბების საქმეში სპარსულ მწერლობასაც ჰქონდა თავისი წვლილი, მაგრამ არა მთავარი და გადაწყვეტი. ასეთი იყო მხოლოდ იმდროინდელი საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება და ლიტერატურის ხასით მიდიარაი სასულიერო მწერლობის შემცირებობა. დღენათვის კ. კეკელიძის თეორია ქართული საერო მწერლობის წარმოშობის შესახებ ყველაზე უფრო მიღებული და დასაბუთებული კონცეფციაა. ამას უნდა დაემატოთ ისიც, რომ მეცნიერმა უეჭველ მონაცემებზე დამყარებით დასაბუთა ორიგინალობა „ამირან-დარეჯანიანისა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტისა. ამან მისცა მას საფუძველი 1941 წელს განმაზოგადებელი სახით ეთქვა „ამირან-დარეჯანიანთან“ დაკავშირებით: „წავიდა უკვე ის დრო, როდესაც ყველაფერი ჩვენში უცხოურიდან, სპარსულიდან, გამოჰყავდათ. ქართული ფილოლოგიის დღევანდელი მდგომარეობა საშუალებას გვაძლევს საკითხს უფრო დინჯად და ღრმად ჩაეხედოთ“². სამართლიანობა მოითხოვს აღვნიშნოთ, რომ ეს „დრო“ ჩვენს მეცნიერებაში „წავიდა“ და წარსულს ჩაბარდა კ. კეკელიძის შრომების წყალობით. ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის მისი ორ-

ტომეული არის ახალი ეტაპის დამწყები და დამავგრძელებელი ყოველივე იმისა, რაც მეცნიერებას მოეპოვება ამ ხაზით. ის ღღემდე სპეციალისტთა უცვლელი სამაგიდო წიგნია.

დიდია კ. კეკელიძის დამსახურება ჩვენი კულტურის წინაშე როგორც ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეცნიერული კურსის შემქმნელისა. ჩვენი მდიდარი მწერლობის 16 საუკუნიდან 14 საუკუნე კ. კეკელიძემ აამეტყველა მეცნიერებაში და ამით უკვდავი ძეგლი დაუდგა მას. კ. კეკელიძის ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის ორტომეული მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ჩვენი ერის კულტურულ ცხოვრებაში. ასე აღიქვეს ის თავიდანვე არა მარტო ჩვენში, არამედ უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაშიც. ამის საილუსტრაციოდ საკმარისია გავიხსენოთ ცნობილი ბელგიელი მეცნიერის, ორიენტალისტისა და ქართველოლოგის, კ. პეტერსის აღფრთოვანებული რეცენზია, მიძღვნილი 1923—1924 წლებში ორტომეულის პირველი გამოცემისადმი, რომელიც ასეთი სიტყვებით მთავრდება: „ათას ორას გვერდიანი ქართული ლიტერატურის ისტორია არის დასაბუთება საქართველოს ინტელექტუალურ ღირსებათა და იმის უფლებისა, რომ იცხოვროს თავისი საკუთარი ცხოვრებით. ღირსებანი ბრწყინვალეა და უფლება უცილობელი“³. აქ კომენტარები ზედმეტად მიგვაჩნია. იშვიათად თუ ღირსებია რომელიმე ქართველი მეცნიერის ნაშრომს ასეთი აღიარება უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაში. ჩვენ ამჯერად უფლება გვაქვს ვიამაყოთ არა მარტო იმით, რომ 16-საუკუნოვანი ისტორია გვაქვს მწერლობისა, არამედ იმითაც, რომ მისი მეცნიერული ისტორია დაიწერა ქართულ ენაზე, ქართველი ავტორის მიერ და მან ასეთი მაღალი შეფასება დაიმსახურა სპეციალისტებისა ჩვენშიც და უცხოეთშიც.

2. ძველი ქართული სასულიერო მწერლობა. ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის ორტომეული წარმოადგენს კ. კეკელიძის მეცნიერული მოღვაწეობის გვირგვინს. ყველაფერი, რაც მის შექმნამდე დაუწერია მას, აქ იყრის თავს და აქედანვე იღებს სათავეს მისი შემდგომი კვლევა-ძიებაც ძველი მწერლობის შესწავლის ხაზით. კ. კეკელიძეს განხილული აქვს არა მარტო საერო მწერლობა, არამედ სასულიეროც. სამართლიანობა მოითხოვს აღვნიშნოთ, რომ საერო მწერლობა კ. კეკელიძემდეც იყო დამუშავებული ჩვენს მეცნიერებაში და აქ მას ყამირის გატეხა არ დასჭირვებია. მან ერთ მთლიან სისტემაში მოიყვანა ყველაფერი და ახალ საფეხურზე აიყვანა საერო მწერლობის შესწავლა. სხვა ვითარება გვაქვს ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის მიმართ, იქნება ის ორიგინალური თუ ნათარგმნი. აქ ძირითადად ყველაფერი კ. კეკელიძით იწყება და მის მეცნიერულ მემკვიდრეობაში იყრის თავს, აღწევს სრულყოფას და წარმოგვიდგება დასრულებული სახით. ამიტომ საჭიროდ მიგვაჩნია მასზე ცალკე შევჩერდეთ.

როგორი იყო ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის შესწავლის მდგომარეობა კ. კეკელიძემდე? XX საუკუნის დასაწყისისათვის, როდესაც კ. კეკელიძე გამოვიდა სამეცნიერო ასპარეზზე, მეცნიერებაში უკვე საკმაოდ იყო გამოვლინებული და დამუშავებულიც ქრისტიან ერთა ლიტერატურული მემკვიდრეობა იქნება ის ბერძნული, ლათინური, სირიული, სომხური თუ სხვა რომელიმე ერისა. გამოჩაღის წარმოადგენდა მხოლოდ მდიდარი ძველი ქართული სასულიერო მწერლობა თარგმნითიც და ორიგინალურითაც. ამის საილუსტრაციოდ შეიძლება დავიმოწმოთ ორი მნიშვნელოვანი ფაქტი, მოყვანილი თვითონ კ. კეკელიძის მიერაც. 1. 1901 წელს პეტერბურგის სასულიერო აკადე-

მიაში დასმულა საკითხი დაარსებულყო ქართული ეკლესიის ისტორიის კათედრა. აკადემიის პროფესორთა საბჭოს ეს წინადადება უარუყვია და ეს ასე დაუსაბუთებია: «Церковная грузинская литература... состоит чуть не исключительно из переводов произведений сирской и греко-византийской письменности, во всяком случае ценность ее предстоит еще доказать в будущем»⁴. 2. 1903 წელს ნ. მარმა გამოაქვეყნა მოკლე წინასწარი ანგარიში მისი და ივ. ჯავახიშვილის მოგზაურობის შესახებ სინას მთაზე და იერუსალიმში დატულ ქართულ სიძველეთა შესასწავლად. იმავე წელს ასე გამოეხმაურა ამას ცნობილი გერმანელი მეცნიერი ადოლფ ჰარნაკი: „ამ ანგარიშიდან ნათლად ჩანს, რომ უძველეს ხალხთა უდიდეს ბერძნულ-ქრისტიანულ ოჯახს ეკუთვნიან ქართველებიც. გამოჩნდებიან განა ჩვენში, გერმანიაში, ახალგაზრდა მეცნიერები, რომლებიც შესძლებენ შეისწავლონ ენა, მწერლობა და ისტორია ამ ხალხისა, რომელსაც თავისი ძველი კულტურით მშური ნათესაობა ჰქონია ჩვენთან, და გავაცნონ ახლო მისი საუნჯე“⁵. ეს ორი ფაქტი ჩვენ იმისთვისაც გაეხსენეთ, რომ მათ დიდი გავლენა მოუხდენიათ მაშინ ჯერ კიდევ კიევის სასულიერო აკადემიის სტუდენტ კ. კეკელიძეზე, როგორც ეს შემდეგში მან თვითონვე აღნიშნა. აქედან ჩანს, რომ XX საუკუნის დასაწყისში ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის შესწავლა სავალალო მდგომარეობაში იყო. არც ქართველთა და არც უცხოელთა შორის არ იყო არც ერთი სპეციალისტი, რომელიც მეცნიერების სინათლეზე გამოიტანდა ძველი ქართული სასულიერო მწერლობისა და კულტურის საუნჯეს და დაანახებდა ყველას მის მეცნიერულ ღირებულებას. ისტორიამ ეს მისია კ. კეკელიძეს დააქისრა. რა გააკეთა მან ამ ხაზით? როგორია ამჯერად კ. კეკელიძის შრომების წყალობით ქართული მასალების ხვედრითი წონა მსოფლიო მეცნიერებაში? სანამ ამ საკითხების განხილვაზე გადავიდოდეთ, მანამ საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ დიდი მეცნიერის ბიოგრაფიასაც შევეხოთ.

კ. კეკელიძის ბიოგრაფია თავისებურია და რამდენადმე განსხვავებულიც სხვა ქართველ მეცნიერთა ბიოგრაფიისაგან. ნ. მარს და ივ. ჯავახიშვილს საუნივერსიტეტო განათლება ჰქონდათ მიღებული და უნივერსიტეტში ეზიარნენ მეცნიერებას. მოხდა ისე, რომ კ. კეკელიძის ცხოვრების გზა სხვანაირად წარიმართა. თავდაპირველად მასაც სურვილი ჰქონდა სემინარიის დამთავრების შემდეგ სწავლა განეგრძო პეტერბურგის უნივერსიტეტში, აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე. მაგრამ უსახსრობის გამო ეს ვერ განუხორციელებია. ამიტომაც კ. კეკელიძე იძულებული გამხდარა სწავლა განეგრძო კიევის სასულიერო აკადემიაში „სახელმწიფო ხარჯზე“⁶. აქ მიიღო მან ბრწყინვალე სასულიერო და მეცნიერული განათლება 1900—1905 წლებში. როდესაც ახლა ვაკვირდებით კ. კეკელიძის ცხოვრება-მოღვაწეობას, ვრწმუნდებით, რომ ეს სისარგებლო აღმოჩნდა. საქმე ის არის, რომ სასულიერო მწერლობა სპეციფიკური დარგია, განსხვავებული საერო მწერლობისაგან და თხოულობს ქრისტიანული სარწმუნოებისა და კულტურის ღრმა ცოდნას, რაც შეიძლება მოეცა მხოლოდ სასულიერო აკადემიას და არა უნივერსიტეტს. აქ კ. კეკელიძემაც იგივე გზა გაიარა, რაც თავის დროზე გაიარეს ჩვენმა სახელოვანმა მოღვაწეებმა ეფრემ მცირემ, არსენი იყალთოელმა და იოვანე პეტრიწმა. ამიტომაც შეძლო მან უფრო ღრმად ჩაწვდომოდა მათ ცხოვრება-მოღვაწეობას, მთელს ჩვენ მდიდარ საქრისტიანო მწერლობას. ყოველივე ამან განსაზღვრა კ. კეკელიძის მეცნიერული ინტერესები და სამოღვაწეო ასპარეზი. მან მიზნად დაისაზა სპე-

ციალურად შეესწავლა მდიდარი ძველი ქართული სასულიერო მწერლობა და ამით შეეცაო მის დროს მეცნიერებაში არსებული დიდი ხარვეზი. ამასთან დაკავშირებით უნდა მოვიგონოთ თვითონ მისივე სიტყვები, წარმოთქმული დაბადების 75 წლისთავზე, სადაც მან გაიხსენა ად. ჰარნაკის აზრი: „ჩვენი მდიდარი კულტურის შესწავლა, ჰარნაკის აზრით, მხოლოდ გერმანელი მეცნიერებისაგან იყო მოსალოდნელი. მე კი ვფიქრობდი ჯერ კიდევ მაშინ, რომ ეს საქმე პირველ ყოვლისა უნდა თვით ქართველებმა იკისრონ; რომ თუ ვისმე შეუძლია ეს, პირველ რიგში ქართველ მეცნიერებს. ამიტომ საჭირო არაა, როგორც თეიმურაზ ბატონიშვილი სწერდა ერთხელ აკად. მ. ბროსეს, ევროპელებს ველოდით. ამ გარემოებაშივე წარმართა ჩენი სამეცნიერო ინტერესები, მე განვიზრახე ჩემი წვლილი შემეტანა ამ დიდს, თავისთავად საჭირო და აუცილებელ საქმეში“⁷. კ. კეკელიძის „წვლილი“ აქ საკმაოდ დიდია და განსაკუთრებულიც. ვეცდებით მოკლედ აღვწუხნოთ ყოველივე ეს მისი უმთავრესი შრომების განხილვით.

საქართველო უძველეს ქრისტიან ერთა რიცხვს ეკუთვნის, რომელშიც ეს სარწმუნოება ოფიციალურად მიიღო IV საუკუნის პირველ ნახევარში. საუკუნეთა განმავლობაში ჩვენმა წინაპრებმა მთლიანად აითვისეს ქრისტიანული ცივილიზაციის მონაპოვარი, თავიანთ ენაზე თარგმნეს მისი მწერლობის ნიმუშები და შექმნეს საკუთარი ორიგინალური სასულიერო მწერლობაც. კ. კეკელიძემ თავიდანვე ის აირჩია თავისი მეცნიერული კვლევა-ძიების ობიექტად და მიზნად დაისახა მეცნიერებაში შეეცაო ის ხარვეზი, რომელიც ამ ხაზით არსებობდა მის დროს. ამისი პირველი ცდა იყო კ. კეკელიძის 822-გვერდიანი მონუმენტური მონოგრაფია ძველ ქართულ ლიტურგიკულ ძეგლებზე, დამუშავებული 1904 წელს ცნობილი რუსი პროფესორის ა. დიმიტრიევსკის ხელმძღვანელობით და წარდგენილი კიევის სასულიერო აკადემიაში სადიპლომო (საკანდიდატო) ნაშრომად. როგორც მოსალოდნელი იყო, მან სპეციალისტთა მაღალი შეფასება დაიმსახურა. აღინიშნა, რომ ის სცილდება სადიპლომო ნაშრომის ფარგლებს და მცირედენი გადამუშავების შემდეგ შეიძლება წარდგენილ იქნეს სამაგისტროდო. ასეც მოხდა: ნაშრომი ბეჭდურად გამოქვეყნდა შევსებული სახით 1908 წელს⁸ და მის ავტორს მიენიჭა მაგისტრის ხარისხი. მოგვყავს ა. დიმიტრიევსკის შეფასება ნაშრომზე: ის მას უწოდებს „სოლიდურ და ჭეშმარიტად მონუმენტურ ნაშრომს“ და დასკვნის სახით წერს: „თავმოყვარეობის მასალის სიუხვითა და მეცნიერულ მონაცემთა სიახლით ეს იქნება ლიტურგიკული მეცნიერების განძი და იგი გახდება ლიტურგიკოსტთა სამაგიდო წიგნად“⁹. ჩვენი მხრით დავეუბნებთ, რომ კ. კეკელიძის სახით უკვე 1904 წელს „გამოჩნდა“, ად. ჰარნაკის სიტყვები რომ ვიხმართ, ის სპეციალისტი, ვისაც წილად ხვდა მეცნიერებაში შემოეტანა ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის მდიდარი მონაცემები და გაეცნო ის ყველასათვის: ქართველებისთვისაც და უცხოელთათვისაც.

კ. კეკელიძის მეცნიერული მოღვაწეობა შემდეგშიც ამ ხაზით წარიმართა და ძველ ქართულ მწერლობაში მან გამოავლინა ბევრი ისეთი თხზულება, რომელთა დედნებიც სხვა ენებზე დაკარგულია. საილუსტრაციოდ მხოლოდ ორ მაგალითს დავასახელებთ: 1. ბიზანტიურ მწერლობაში მთელი ეპოქა შექმნეს სვიმეონ მეტაფრასტმა და მისმა გამრძელებელმა იოანე ქსიფილინისმა, ჰავიოგრაფიაში ახალი მეტაფრასული ქანრის დამკვიდრებით. ცნობები მათ შესახებ ბერძნულში დაიკარგა და შემოგვრჩა მხოლოდ ქართულში. კ. კეკელიძეს ბედნიერება ჰქონდა ქართულ ენაზე მიეკვლია და გამოექვეყნებინა ორი მნიშვნე-

ლოვანი დოკუმენტი, რომლებმაც ფარდა ახადეს მთელ საიდუმლოებას. ესენია: ა) ეფრემ მცირეს (XI ს.) „მოსახსენებელი მცირე სვიმეონისათვის ლოლოთეტი-სა“¹⁰; ბ) იოვანე ქსიფილინისი ანდერძი¹¹. მათზე დამყარებით გაირკვა სვიმეონ ლოლოთეტისა და იოვანე ქსიფილინოსის ბიოგრაფია, მათი ლიტერატურული შემოქმედებობა და მეტაფრასული აგიოგრაფიის აღმოკენების ისტორიაც; 2. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყო „იერუსალიმის განჩინების“ VII საუკუნისეული ვერსიის აღმოჩენა და გამოქვეყნება 1912 წელს¹². ეს ძეგლი უნიკალური და დაუფასებელი წყაროა პალესტინათმცოდნეობისათვის, აგიოლოგიისა და ლიტურგიკის ისტორიისათვის. კ. კეკელიძის ორივე ნაშრომს დიდი წარმატება ხვდა მეცნიერებაში. აკად. ლატიშევმა, რომელიც სპეციალურად მუშაობდა მეტაფრასულ პაგიოგრაფიაზე, საგანგებო წერილი უძღვნა კ. კეკელიძის შრომებს სვიმეონ მეტაფრასტზე და იოვანე ქსიფილინოსზე და უწოდა მათ ნამდვილი აღმოჩენა საშუალო საუკუნეების ბიზანტიურ მწერლობაში¹³. „იერუსალიმის განჩინებას“ გამოეხმაურნენ ცნობილი მეცნიერები: ა. დიმიტრიევსკი, ი. კარაბინოვი, პ. პეტერსი, ნ. მარი¹⁴. ყველამ ერთხმად აღიარა ნაშრომის განსაკუთრებული მნიშვნელობა, მისი მაღალი მეცნიერული დონე. მან საფუძველი მისცა ნ. მარს გულსტიკვილით აღენიშნა, რომ თბილისში, სადაც კ. კეკელიძის ასეთი სოლიდური ნაშრომი დაიბეჭდა, უნივერსიტეტი არ არსებობსო; ის ამას სასველით იმსახურებდა. ნ. მარისავე წარდგინებით კ. კეკელიძე რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ დააჯილდოვა მ. ნ. ახმატოვას პრემიით.

ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის შესახებ კ. კეკელიძემ დაგვიტოვა მდიდარი მეცნიერული მემკვიდრეობა, რომლის მხოლოდ უბრალო ჩამოთვლაც შორს წაგვიყვანდა. ამიტომ დაგვიმყოფილებით მხოლოდ მთავარი ფაქტების აღნიშვნით: 1. კ. კეკელიძემ სრულად აღწესა ძველ ქართულ მწერლობაში თარგმნილი ლიტერატურა დარგების მიხედვით, გაარკვია მათი მთარგმნელები, თარგმნის დრო და მიმართება დედნებთან, გამოსცა სათანადო გამოკვლევების დართვით ბევრი მათგანი და ამით მისაწვდომი გახადა სპეციალისტებისათვის; 2. გარდა თარგმანებისა სპეციალურად შეისწავლა ძველი ქართული ორიგინალური სასულიერო მწერლობა იქნება ის აგიოგრაფიული, პიმნოგრაფიული თუ სხვა რომელიმე დარგისა. ყველაფერი ეს შეჯამებული სახით წარმოდგენილია ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის პირველ ტომში, რომელიც პირველად 1923 წელს გამოქვეყნდა. აქ ერთ სისტემაში მოყვანილი თარგმნილი და ორიგინალური მწერლობა, განხილულია ის პერიოდების მიხედვით. ამგვარი განმარტავლებელი ნაშრომი პირველად შეიქმნა ქართულ ენაზე და მას წინამორბედი არა ჰყოლია; 3. კ. კეკელიძის შრომების წყალობით ამოივსო მეცნიერებაში არსებული ხარვეზი, გამოწვეული ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის შეუსწავლობით. ამჯერად ამ მწერლობას საპატიო ადგილი უჭირავს უძველეს ქრისტიან ერთა მწერლობაში და მისი მონაცემების გარეშე არ წყდება მსოფლიო ქრისტიანული მწერლობის არც ერთი საკითხი. აქ ჩვენ თამამად შეგვიძლია ვილაპარაკოთ კ. კეკელიძის დამსახურებაზე არა მარტო ქართული მეცნიერების, არამედ მსოფლიო მეცნიერების წინაშეც. მან გაიტანა ჩვენი მწერლობის მონაცემები მის სარბიელზე და მათ დაუმკვიდრა კუთვნილი ადგილი სხვა ქრისტიან ერთა მწერლობის გვერდით. თუ XX საუკუნის დასაწყისში, კ. კეკელიძის სამეცნიერო ასპარეზზე გამოსვლისას, აღ. ჰარნაკი ოცნებობდა გერმანელთა შორის გამოჩენილიყვნენ სპეციალისტები ძველი ქართული ქრისტიანული მწერლობისა, ამჯერად უკვე სხვა ვითარებაა. ევრო-

პულ მეცნიერებაში ცხოველი ინტერესი იგრძნობა ქართული სიძველეებისადმი, უაღრესად კომპეტენტური სპეციალისტები იკვლევენ მას საფრანგეთში, გერმანიაში, ინგლისში, ამერიკაში, თანდათანობით იზრდება მისი ზეედრითი წონა. ყოველივე ამას საფუძველი კ. კეკელიძის შრომების წყალობით ჩაეყარა. ერთი სიტყვით, მეცნიერის დამსახურება აქ განსაკუთრებულია და არ საჭიროებს საგანგებო მსჯელობას. არ იქნება გადაჭარბებული, თუ პირდაპირ ვიტყვით: აქ კ. კეკელიძე ერთადერთია და უცვლელი. ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის ისტორიის შესწავლისათვის საჭირო იყო მხოლოდ მისი ბიოგრაფიის, მეცნიერული განათლებისა და იშვიათი ტალანტის მქონე პიროვნება, რაც სხვას არავის ჰქონია ჩვენს მეცნიერებაში.

3. კ. კეკელიძე როგორც მეცნიერი. კ. კეკელიძის შრომების უკან დგას დიდი მეცნიერის პიროვნება, ფართო სამეცნიერო განათლებით აღჭურვილი, უაღრესად ფრთხილი და ფაქტების ღრმა მცოდნე, ანალიზისა და სინთეზის იშვიათი უნარით დაჯილდოებული, პირდაპირი და უკომპრომისო მეცნიერულ საკითხებზე მსჯელობის დროს. მთელ მის მეცნიერულ მოღვაწეობას საფუძველად უდევს სამშობლო ქვეყნისადმი და მშობლიური კულტურისადმი მხურვალე სიყვარული, შეერთებული ასევე მეცნიერებისადმი და ჰუმანობისადმი დიდ სიყვარულთან. კ. კეკელიძე ერთგან პირდაპირ ამბობს, რომ მისი მიზანი იყო უშუალოდ მონაცემებზე დამყარებით დაემტკიცებინა, რომ შემოქმედებითი უნარი კულტურულ-ლიტერატურულ დარგში არასოდეს არ შეადგენდა მხოლოდ „დიდი ერების“ პრივილეგიას, „რომ ისეთ პატარა ხალხს, როგორც იყო ქართველობა, არამტუ მთლიანად აუთვისებია მოწინავე კულტურის მონაპოვარი, თავისი საკუთარი წვლილიც კი შეუტანია მსოფლიო კულტურისა და ლიტერატურის საუნჯეში. ამის სადემონსტრაციოდ ჩვენ ბლომად მოგვეპოვება მეცნიერულად საცხებით სწორი და შემოწმებული ფაქტები, ამიტომ საჭირო არაა უნიადაგო ჰიპოთეზებს მიემართოთ“¹⁵. როდესაც კ. კეკელიძის მეცნიერულ მემკვიდრეობას ვაკვირდებით, არ შეიძლება არ მოვიხიბლოთ მისი კვლევა-ძიების მეთოდით, ობიექტურობით: მეცნიერის ყოველი დებულება დამყარებულია უშუალოდ პირველი წყაროების შესწავლაზე, ილუსტრირებულია უხვი ფაქტობრივი მონაცემებით. კ. კეკელიძესთან ვერ იპოვით „უნიადაგო ჰიპოთეზებს“, დაუსაბუთებელ მოსაზრებებს, ის თავისუფალია ყოველგვარი ტენდენციურობისა და თვითრეკლამებისაგან, რომლებსაც მეცნიერი ვერ იტანდა ვერც სხვის შრომებში. გულწრფელად ჟღერს მისი სიტყვები, წარმოთქმული დაბადების 80 წლისთაზე: „55 წლის განმავლობაში მე არ მაპოძრავებდა არც „სახელის მოპოვების“, არც „სენსაციების“ გამოწვევის სურვილი, მე ვემსახურებოდი მხოლოდ ისტორიულ-ლიტერატურული ჰუმანიტეტების გამოვლინებას“¹⁶. კ. კეკელიძეს სწორედ ამგვარმა ობიექტურმა კვლევა-ძიებამ მოუპოვა დიდი მეცნიერის სახელი არა მარტო ჩვენში, არამედ უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაშიც. მისი სახელი დიდი ხანია იქცა ძველი ქართული მწერლობის სინონიმად და თან დაჰყვება მას ყველგან, ჩვენშიც და უცხოეთშიც.

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ: კ. კეკელიძის სახით საქმე გვაქვს ქართული მეცნიერების დიდ წარმომადგენელთან. მას განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მისი განვითარების ისტორიაში. ჩვენ გვჯერა: დრო და საუკუნეები კიდევ უფრო მეტი დიდებით შემოსავენ მეცნიერის სახელს, რომელსაც სიყვარული და პატივისცემა არ მოკლებია არასოდეს თანამედროვეებისაგან.

შენიშვნები და დამოწმებანი

- 1 კ. კეკელიძის ცხოვრება-მოღვაწეობის შესახებ არსებობს მონოგრაფიული ნაკვეთი: ჩვენი დიდი მეცნიერი, თბ., 1979.
- 2 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1941, გვ. 78.
- 3 ალ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.
- 4 კ. კეკელიძე, ეტიუდები, თბ., V, 1957, გვ. 295.
- 5 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 14.
- 6 ალ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5.
- 7 „დიდი ქართველი მეცნიერი“, კრებული შეადგინა ს. ყუბანიევილმა, თბ., 1965, გვ. 54.
- 8 К. С. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тбилиси, 1908.
- 9 ალ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.
- 10 კ. კეკელიძე, ეტიუდები, V, თბ., გვ. 212—226.
- 11 იქვე, გვ. 227—241.
- 12 К. С. Кекелидзе, Иерусалимский канонарь VII века, Тбилиси, 1912.
- 13 ალ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 35.
- 14 იქვე, გვ. 14—16.
- 15 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1941, გვ. 4.
- 16 „დიდი ქართველი მეცნიერი“, კრებული შეადგინა ს. ყუბანიევილმა, 1965, გვ. 90.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ძველი ქართული ლიტერატურის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ანა ჰაბაშვილი

ზოგიერთი ცნობა იონა ბედიკაშვილის ცნობებისა
 და მოღვაწეობის შესახებ

იონა გედევანიშვილი XVIII ს. მიწურულისა და XIX ს. დასაწყისის მოღვაწეა. მისი თხზულება „მიმოსვლა“ ერთ-ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ნაწარმოებია მეწიარული ჟანრის სხვა ქართულ ნაწარმოებთა შორის.

იონა გედევანიშვილს საინტერესო და მღელვარე მოვლენებით მდიდარი ბიოგრაფია აქვს. თავისი ხანგრძლივი სიცოცხლის მანძილზე ბევრი რამ განიცადა: ზეადსვლა, უეცარი დაცემა, ფათერაკებითა და მოულოდნელობებით აღსავსე ხანგრძლივი მოგზაურობა, და ბოლოს— წყნარი სიბერე.

მისი ბიოგრაფიის შესწავლის საშუალებას გვაძლევს, ერთი მხრივ, თვითონ „მიმოსვლა“, რომელიც 1852 წ. პლატონ იოსელიანმა გამოსცა შესავლითა და კომენტარებით და „როდოსსლვა“, ესე იგი თვისისა მშობელთა და სახლისა თვისისა მოთხრობაჲ ანუ სიტყუა“ — იონას შრომა თავისი წინაპრებისა და ნათესაების შესახებ, მეორე მხრივ, მის თანამედროვეთა მიერ დატოვებული ცნობები. ესენია: ანტონ კათალიკოსის წერილი კონსტანტინოპოლის პატრიარქისადმი, პოეტ დიმიტრი ბაგრატიონის ლექსები, ბაგრატ ბაგრატიონის ნეკროლოგი იონას გარდაცვალებაზე და სხვა. გარდა ამისა, მოსკოვისა და ლენინგრადის ცენტრალურ ისტორიულ არქივებს (ЦГАДА, ЦГИАЛ) დაუცავთ ოფიციალური საქმეები მისი ცხოვრების ბოლო წლების შესახებ. ასე რომ, იონა გედევანიშვილის ბიოგრაფიის დადგენა შესაძლებელი ზდება მეტ-ნაკლები სიზუსტით.

იონა დაიბადა 1737 წელს. მამამისი ვაბრიელი სარდალი იყო ვახტანგ VI-ის კარზე². დედას სახელად მშვენიერს ეძახდნენ. ნათლობის სახელი ანა ყოფილა³.

გედევანიშვილები მცხეთას სახლობდნენ და მამულები ჰქონდათ გოროვანს, სასხორს, ქორდს. ეს უკანასკნელი ეკუთვნოდა იონას მშობლებსა და ახლო ნათესაებს⁴.

იონას პაპა, მამა, ბიძები — მეფესთან დაახლოებული პირები იყვნენ და კარზე მათ მაღალი თანამდებობები ეკავათ. პაპა — გიორგი ერეკლე I-ის კარზე იყო სარდალი⁵. მის შემდეგ სარდლობა მიუღია მის შვილს ზაზას⁶ — იონას ბიძას. იგი ვახტანგ VI-ის კარზე მსახურობდა. მეორე ბიძა — პაატა (ანუ ბართენი)⁷ მოღარეთუხუცესი იყო. იგი დომენტი კათალიკოსთან დაახლოებული პირი ყოფილა. ის ჯერ კუნძულ ტენედოსზე გადასახლებულ დომენტის ახლდა თან, შემდეგ — საქართველოდან განდევნილ ანტონ კათალიკოსს. იონას ძმებიც შიოშ (შოშია)⁸, გიორგი⁹ და იოსებ (ბეცია)¹⁰ სარდლები იყვნენ.

იონა ანტონ კათალიკოსის კარზე აღიზარდა. როგორც ჩანს, ანტონი მას ბავშვობიდანვე სამღვდელმთმსახურო ცხოვრებისათვის ამზადებდა, რადგან 1753 წ. იგი 16 წლისა ანტონს იეროდიაკონად უკურთხებია¹¹ იონას სახელით. ნათლობის სახელი იოანე¹² ყოფილა.

1756 წელს, როცა საქართველოდან განდევნილი ანტონ კათალიკოსი რუსეთში წავიდა, მას იონაც თან ახლდა. ლენინგრადის ცენტრალურ ისტორიულ არქივში დაცულია საქმე ანტონისათვის ვლადიმირისა და იეროპოლის ეპარქიის ჩაბარების შესახებ. ამ საბუთში ანტონის თანმხლებ პირთა შორის მოხსენებულია იეროდიაკონი იოანე¹³, თუმცა თვით იონა „მიმოსვლაში“ არაფერს ამბობს თავისი რუსეთში ყოფნის შესახებ.

რუსეთიდან დაბრუნების (ე. ი. 1764 წ.) შემდეგ ანტონს მისთვის ჯვრის მონასტრის არქიმანდრიტობა მიუცია, ხოლო 1775 წ. მიტროპოლიტად აკურთხა და ჩააბარა რუსის ეპარქია. დოკუმენტს მისთვის რუსის ეპარქიის ჩაბარების შესახებ დღეისათვის ვერ მივაკვლიეთ. მხოლოდ ლენინგრადის ისტორიულმა არქივმა შემოგვჩვენა ანტონისა და ერეკლეს ბრძანებითა რუსული თარგმანი¹⁴. პლატონ იოსელიანს „მიმოსვლის“ გამოცემის წინასიტყვაობაში მოჰყავს ერეკლეს ბრძანება, რომელიც მისთვის იონას დაახლოებულ პირს პეტრე ქებაძეს გადაუცია: „ჩუჴნი ბრძანება არის, მერე მათის უწმიდესობის, ჩუჴნის ძმის კათალიკოსის ნებისა დართვით და შემოკრებულთა ყოვლად სამღვდლოთა რჩევით, გედევანის ძეს არხიმანდრიტს იონას მროველობა მიუბოძეთ. რომელნიცა სამროველო კაცნი ხართ, როგორც მართებელი არის, იმ გზით მიუდევეთ და ბატონ-ყმურად მსახურეთ და ამისის სიტყვის მორჩილნი იყავით. და ესეცა მაგ ეკკლესიის მოვლას და თქუჴნის ჯეროვნად დამწყასას არ დააცადებს“¹⁵.

1780 წლამდე იონა რუსის ეპარქიას მართავდა. 1780 წელს კი საეკლესიო კრებამ ანტონ კათალიკოსის მეთაურობით რაღაც ძალიან დიდი დანაშაულისათვის ეპარქია ჩამოართვა და აუკრძალა მღვდელთმსახურება. დანაშაული იმდენად დიდი ყოფილა, რომ კინალამ ანათემას მისცეს. იგი დავით გარეჯის უდაბნოში დაამწყვდიეს, მაგრამ იქიდან გამოიპარა და იმერეთში გადავიდა. სადაც, ალბათ, იმერეთის მეფის თანაგრძნობის მოპოვებას ცდილობდა. მაგრამ იგი არც იმერეთის მეფეს და არც ეპისკოპოსებს არ შეუწყყნარებიათ. მათ იონა უკანვე გადმოგზავნეს ქართლში. ერთხანს თბილისში ცხოვრობდა ქაშვეთის ეკლესიის ეზოში, მაგრამ მალე აქედანაც გაიპარა და ახალციხეში¹⁶ ჩავიდა ფაშასთან¹⁷. აქედან მისი დახმარებით სურდა კონსტანტინოპოლში წასვლა და იქ, კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ხელის შეწყობით თავისი უფლებებისა და აყრილი პატივის უკან დაბრუნება.

ფაშის დახმარებით იონა კონსტანტინოპოლს გაემგზავრა. იქ ჩასვლისთანავე კონსტანტინოპოლის პატრიარქი გარდაცვლილა და ახლად დაუნაშნავთ სმირნის მიტროპოლიტი პროკოპიოსი, რომლის ჩამოსვლასაც იონა ოთხ თვეს უცდიდა. ამასობაში იონას იერუსალიმის პატრიარქი უნახავს, რომელმაც „მოწოდებ შეიტკბო“. კონსტანტინოპოლის ახალი პატრიარქის ჩამოსვლისთანავე მათგან ლოცვა-კურთხევა და წერილობითი დოკუმენტები მოიპოვა: „წარმიკითხეს ორთავე პატრიარხთა კურთხევა და შენდობა ჩემ უნდოისა თხემსა თავისასა ონფორ-მოდებით მანტია-პეტრახილითა და მიბოძეს წიგნები საქართველოს მეფე-კათალიკოსთანა კურთხევისა და წარუგზავნე საქართველოში“ (7r)¹⁸.

როგორც ჩანს, იონას ეს წერილები მართლაც გამოუგზავნია საქართველოში, ხოლო ანტონს კონსტანტინოპოლის პატრიარქისათვის გამაფრთხილებელი წერილი გაუგზავნია¹⁹.

არც ამ წერილიდან ჩანს, კერძოდ, რაში მდგომარეობდა იონას დანაშაუ-

ლი. ნათქვამია მხოლოდ, რომ მას „აქუნდენ შემასმენელნი წარმოდგომილნი წინაშე კრებისა, შემწამებელნი სხვადასხვათა ბრალთანი“. ანტონი კონსტანტინოპოლის პატრიარქს იონას გეგმებსაც აცნობდა: „აქეს ესევითარი ჰაზრი კაცსა მას განკვეთილსა და არღარა მღვდელსა, ვითარმედ ჰნებავს შეტყუებით მიღებაი ეპარხიისა ასიხისა“²⁰ ანუ ჯავახეთისა უნეტარესობისაგან მისისა პატრიარხისა ანტიოხიისა. ხოლო ჩვენ ვაუწყებთ სიმდაბლით ყოვლად უწმიდესს მეუფებასა თქვენსა, ვითარმედ კაცი იგი იონა განკვეთილ არს მღვდელობისაგან და განწივლებულ მღვდელმთავრობითისა პატივისაგან და რათა არა კაცმან ესევითარმან ჰქმნას შეტყუებაი რაიმე მზაკვარი წინაშე ყოვლად უწმიდესობისა თქვენისა და წინაშე უნეტარესობისა მისისა ანტოხელ პატრიარხისა“²¹.

ჩანს, შემდეგ, მთელი ცხოვრების ძანძილზე, იონა ცდილობდა თავისი დანაშაულის კვალი ყველგან წაეშალა. „მიმოსვლაში“ ის არსად არ ასახელებს თავისი წასვლის მიზეზს. მხოლოდ ამბობს: „ესრეთ მე თვით ქუე-მდებარე და შესმენილი ამას შინა განწირულ-განტყორცილ ვიქმან და შეუვრდი დიდსა გუემდულებასა და ლელუასა ამისა სოფლისასა განსახლურებ-ბრძანებთა გამზრდელისა ჩემისა მეფის ძის ანტონი კათალიკოზისათა“ (1v).

გვაქვს ერთი ცნობა იონას საქართველოდან გადახვეწის შესახდო მიზეზის შესახებ: „სდევნიდა გერსა თვისსა გიორგის დედოფალი დარეჯან და მიმდგომთაცა გიორგისათა თავადთა და აზნაურთა ამდაბლებდა... ხოლო სამოღუდელონიცა რომელნიმე გამოძხუა ეპარხით და რომელნიმე ექსორია ჰყენა. ვითარცა ამათგანნი იყვენენ მიხაილ თბილელი, მხატერის ივანეს ძე და მროველი იონა გედეონის ძე, არხიმანდრიტი გაიოზ თაყაშვილი, კაცი ესე ჟრიად განსწავლული და სხუანიცა მრავალნი, რომელნიცა სივრძისათვის დავიდუმე“²².

ეს ცნობა ეჭვს იწვევს, რადგან არსებობს 1805 წლის საბუთი, იონასადმი მიწერილი ოქმი, სადაც დედოფალი იონას თხოვნისამებრ მისი ოჯახის თავადურ წარმომობას აღსატურებს. მოგვყავს ტექსტი: „ყოვლად საზღვდელთო მიტროპოლიტო უფალო იონავ! თქვენი წიგნი მოგვივიდა, რომელშიც გეთხოვნათ ჩუშნგან მოწმობა ბიძის თქუშნის გედეონისშვილის მოლარეთხუცის პატასი და თქვენის ძმის გედეონისშვილის გიორგის კნიაზობისა და მე მათი ჰეშმარტებით მცნობელი ვარ: როდესაც კურთხეული კათალიკოზი რუსეთში გამოისტუმრეს, მაშინ მოლარეთხუცესი გედეონისშვილი პაატა სახატარელთ მეფეთაგან იყო კნიაზად გამოცხადებული და, როდესაც არტიკულტი დაიწერა, იმ დროს, რომელიმე მიზეზით, კურთხეული და ნეტარად სასოვარი ჩუშნი მეფე უწყებობდა თქვენს სახლსა და ამ მიზეზით დარჩა კნიაზად გედეონის შვილი არტიკულში“²³.

აგ წერილიდან არ ჩანს დარეჯანის მტრული დამოკიდებულება იონასადმი. ჯერ ერთი, ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ სწორედ ერეკლე უწყებობდა გედეონისშვილებს და, მეორეც, იონა ალბათ ვერ მიმართავდა დედოფალს რაიმე თხოვნით, თუნდაც იმ მოვლენების შემდეგ დიდი დრო ყოფილიყო გასული, თუკი უშუალოდ ის იყო იონას სამშობლოდან გადახვეწის მიზეზი.

მოგზაურობისას იონას აყრილი პატივის უკან დაბრუნების ვარდა წმინდა ადგილების მოხილვაც ჰქონდა განზრახული.

მისი მოგზაურობა თორმეტ წელიწადს გაგრძელდა. იგი გზადაგზა მახვილი თვალით აკვირდებოდა გარემოს, ყველა საინტერესო მოვლენასა და ფაქტს აღ-

ნუსხავდა და საგზაო ჩანაწერებს აკეთებდა, რომლებიც ბოლოს ერთ მილიან წიგნად გააფორმა.

„მიმოსვლის“ ტექსტის ცნობათა ქრონოლოგიური ანალიზით ხერხდება მისი მოგზაურობის ზოგი თარიღის დაზუსტება.

მოგზაურობა 1783 წელს დაიწყო, გაზაფხულზე. დასაწყისის თარიღის დადგენაში თვითონ იონას ნათქვამი გვშეგლის: „შვიდმან წელმან განვლო და მერუეში გარდავდეგ და განვთავისუფლდი ზღუათა ვლისაგან“ (45 v), — ამბობს ის ფიქსურში მისვლის შესახებ. ეს კი 1789 წლის ბოლოა, რადგან აქედან იგი ვენაში ჩადის, სადაც მისი ჩასვლის მეორე დღეს გარდაცვლილა აესტრიის იმპერატორი იოსებ II პაბსბურგი (1790 წ. თებერვალში). ამიტომ მოგზაურობის დაწყების წლად 1783 უნდა მივიჩნიოთ. იონა გაზაფხულზე გამომგზავრებულა საქართველოდან: „გაზაფხულზედ არს ჩუეულება, რომელ ვაჰარნი ამის ქალაქისანი იწყებენ წარსლულად ზღვითა კონსტანტინოპოლედ და ვსთხოვე... თანა წარტანა ჩემი“ (2 v).

კონსტანტინოპოლში ჩასვლისას გარდაიცვალა პატრიარქი გაბრიელი. კონსტანტინოპოლში მან ოთხი თვე გაატარა — ზაფხულის თვეები. „დროსა თთვსა აგვისტოსასა სიცხითა მოუძღურებულ ვიყავით“ (8r). იონას აქ ცხოვრების შესახებ ცნობას გვაწვდის ცოტა უფრო მოგვიანო ხანის ქართველი მოგზაური გიორგი ავალიშვილი. იგი ეგვიპტეში მოგზაურობისას შეხვედრია ღრმად მოხუც იერომონახოსს მოსეს, რომელიც კონსტანტინოპოლში ყოფნისას იონას იცნობდა²⁴.

აქედან ათონის მთაზე გაემგზავრა. გზად საბერძნეთის კუნძულებზე ლემნოსსა და ტენედოსზე გაიარა. ათონზე ერთ თვეს იმყოფებოდა. აქ აღუნიშნავთ წმ. დიმიტრის დღესასწაული (ე. ი. 26 ოქტომბერი). ათონზე იონამ მრავალი მონასტერი მოიხილა, მათ შორის, ათანასე ათონელის ლავრა და ქართველთა მონასტერი, რომლის აღწერაზეც „მიმოსვლაში“ საკმაოდ ვრცლად ჩერდება.

ერთ თვეს თესალონიკეში იმყოფებოდა. 20 დეკემბრისათვის კუნძულ მიდილინის მიდამოებშია: „დღესასწაული იგი მოახლოებული იყო ქრისტეშობისა. დავკავებ მუნ ნათლისღებამდინ ანუ განცხადებამდინ“ (6 იანვარი) (15 r).

1784 წლის თებერვალში მიემართება პამფილიდან ალაიას. აქედან მიდის კიკოს მონასტერში, რომ აღდგომის დღესასწაულს იქ დაესწროს („ყო წინაღლე ხარებისა“, ე. ი. 25 მარტი) (18 v). აქედან წამოსული ოთხ თვეს ატარებს კვიპროსზე, ავგისტოში ჩადის ტუზლაში, აქედან სექტემბერში იერუსალიმში მიემართება. გზაში ქარიზხალმა მოუტყრო და კინალამ გემთან ერთად ჩაიძირა. ამჯერადაც გადარჩა და მოგზაურობა განაგრძო. „მიწურვილ იყო თთუე სეკდემბრისა... შორს იყო დღესასწაული პასექისა“ (23r). რადგან სურდა, რომ აღდგომა იერუსალიმში გაეტარებინა, შემოდგომიდან გაზაფხულამდე დრო უქმად არ დაუკარგავს. მოიხილა ქრისტეს სახელთან დაკავშირებული ღირსშესანიშნავი ადგილები: ბეთანია, ნაზარეთი, თაბორის მთა, კანა, ტიბერიის ტბა და სხვ. იერუსალიმიდან დამასკოში ჩავიდა, აქ ცხოვრობდა ანტიოქიის პატრიარქი დანიელი, რომელმაც იონა დიდი პატივით მიიღო და აკურთხა: „მიბრძანა სამლოთისა ყამისა წირუა, თავისი კრებულნი და თავისივე შესამოსელი ჩამაცუა და მიტრაცა ჯუარიანი დამხურა“ (24 r). გარდა ამისა ანტიოქიის პატრიარქმა წერილები მისწერა საქართველოს მე-

1644 b

ფესა და კათალიკოსს, ხოლო ერთი წერილი, სარეკომენდაციო, პირადად იონას მისცა. დამასკოში იონა ციებ-ციხელებით გახდა ავად და ძლივს გადაურჩა სიკვდილს.

1784 წლის ბოლოს და 1785 წლის დასაწყისში ბეირუთში იმყოფება: „დღესასწაულსა შობისა ქრისტესსა მთხოვა წირუა ბეირუთის მიტროპოლიტმა ...და მორჩილ ექემენ“ (25 v).

ნათლილების შემდეგ (6 იანვარი) იერუსალიმში გამოემართა. აქ ზღვით მგზავრობის დროს კიდევ ერთხელ გადაურჩა დაზარობას. რაც კი გააჩნდა, ყველაფერი ზღვამ ჩანთქა.

თებერვალში იოზეში იმყოფებოდა. დაათვალიერა საბაწმინდის ლავრა. ამასობაში აღდგომამაც მოაწია და იონა იერუსალიმში, ქრისტეს საფლავის ეკლესიაში დაესწრო დღესასწაულს და ლიტანიას. აქ იონას უწირავს კიდევ: „ხოლო დღესასწაულსა მას ბრწყინულესა კვირიაკესა ჰსწირა სკიტეპოლოს მიტროპოლიტმან და ლიდისა მიტროპოლიტმან და მე“ (27 v).

ამის შემდეგ იონას სამშობლოში დაბრუნება გადაუწყვეტია. გზად სინას მთის თაყვანისცემაც სურდა, მაგრამ ამ დროს ეგვიპტეში არეულობა ყოფილა და იძულებული გამხდარა სხვა გზებით ევლო.

1785 წ. მეორე ნახევარში და 1786 წ. დეკემბრამდე იონა კვლავ საბერძნეთის ნაპირებთან მოგზაურობს. მოიარა კუნძულები პატმოსი, სამოსი, ქიოსი. მისი საქართველოში დაბრუნება კონსტანტინოპოლის გავლით ვართულდა, რადგან ამ დროს, მართალია, რუსეთ-თურქეთის ომი (1787—1791) ჯერ არ იყო დაწყებული, მაგრამ შიშიანობა უკვე იყო (1786 წელი): „აშლილი იყვნენ რუსნი და თურქნი“ (28v). საქართველოს რუსეთის მხარე ეკავა. იონა გააფრთხილეს, რომ თურქებს მორიდებოდა. ამიტომაც მან გეზი ევროპისაკენ აიღო. გზად გაიარა ათენი და მისი შემოგარენი. ათენიდან ზღვით წავიდა კორინთოს, ხოლო აქედან — პალეონ პატრას, შემდეგ ვანგლო კუნძულები ზაკინთო და კორფუ. კორფუზე „დღესასწაულსა ამას წმინდისა სფირიდონისასა, დეკემბერს თორმეტს, შეჰკრბენ სრულიად კორფუს სამღუდლო და საერო“ (33 r).

აქედან აღრიატიკის ზღვით გაემართა ვენეციისაკენ. 1787 წლის გაზაფხულამდე ტრიესტსა და ვენეციაშია. სამი თვე ვენეციაში დაჰყო, ექვსი — ტრიესტში. იქ მისი ყოფნისას ჩამოსული ყოფილა ავსტრიის იმპერატორი იოსები. იონას მასთანაც კი მოუხერხებია ურთიერთობის დამყარება: „მომიკითხა და მიბრძანა ვენასა გნახავო, შენი გზა იქით არისო“ (35 r).

ტრიესტიდან გამომგზავრებული კარგა ხანს იმყოფებოდა დალმაციაში. ზაფხულში კვლავ საბერძნეთის კუნძულების — კეფალონიის, კრეტისა და კვიპროსის გავლით გემით ჩავიდა ალექსანდრიაში. ამ დროს ვარდაიცვალა ალექსანდრიის პატრიარქი ლევასიმოსი. იონამ უკანასკნელ წუთში ჩაუსწრო მას. პატრიარქს მისი კურთხევა მოუსწრია (არ ჩანს, რომ მისგან რაიმე წერილობითი საბუთი მოეპოვებინოს).

უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეგვიპტეში 1787 წ. ბოლოს ან 1788 წ. დასაწყისში ჩავიდა. 1788 წელი ეგვიპტეში და სინას მთაზე გაუტარებია. სინაზე მოილოცა ის ადგილები, რომლებიც ისტორიულად მოსეს სახელთანაა დაკავშირებული. აქ არაბებმა დაატყვევეს და მხოლოდ გამოსასყიდის გადახდის შემდეგ გაათავისუფლეს.

სინაზე ოთხ თვეს დარჩა. სინადან სუეცში წამოვიდა და სუეციდან კი აქლემების ქარავანს გაჰყვა კაირომდე, სადაც ჯოანის მონასტერში გაჩერდა. აქ მეღვრეკისის არქიმანდრიტი უკურთხებია. კაიროდან ალექსანდრიაში წამოვიდა და თან წამოიყვანა ნეოფიტე არქიმანდრიტი, დიაკონი გერვასი და სამი ტყე.

ალექსანდრიაში გემი იშოვა და კვლავ როდოსის, კრეტისა და ვენეციის გავლით ტრიესტში ჩავიდა. შემდეგ გაიარა დალმაცია და ფიუმე. აქ დასრულდა მისი მოგზაურობის საზღვაო ნაწილი. „შვიდმან წელმან განვლო და მერუ-ეში გარდავდეგ“ (45 v), ე. ი. უნდა ვიგულისხმობთ, რომ 1789 წლის ბოლო. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მისი ვენაში ჩასვლის მეორე დღეს გარდაიცვალა აესტრიის იმპერატორი (1790 წ. თებერვალში). იონა მისი დასაფლავების სამგლოვიარო ცერემონიალს დაესწრო. ვენაში ოთხ თვეს დარჩენილა და დაუთვალეობები იქაური მართლმადიდებლური ეკლესიები, პრინცის სასახლე, ვენის ტყეპარკი და სხვ.

ვენიდან წამოსულმა გამოიარა მორავია და პოლონეთი. პოლონეთში აპრილში ყოფილა: „იყო ჟამი თთვისა აპრილისასა“ (50 r) და „შემდგომად რაოდენისამე დღისა, მივედით მიწასა მოლდოვისასა“ (50 v), ე. ი. მოლდავეთში მოსულა 1790 წლის ზაფხულის პირას: „მოველ კვირა-ცხოვლობის კვირაში“ (52 v)²⁷.

მისი იასში ყოფნის დროს დაზავდნენ რუსეთი და თურქეთი. აქ წარმოებდა მშვიდობიანი მოლაპარაკება, რომელსაც გრიგოლ ალექსანდრეს ძე პოტიომკინი მეთაურობდა. იონამ არ დააყოვნა მის გარემოცვაში მოხვედრა. ეს მან მოახერხა გაიოზ არქიმანდრიტის (რექტორის), იმერეთის მეფის ელჩის ბესიკ გაბაშვილის და უფრო კი ეკატერინოსლავისა და პოლტავის არქიეპისკოპოსის და მოლდოვ-ვლახის ეგზარქოსის ამბროსის ხელისშეწყობით. ამ უკანასკნელს იონამ უჩვენა ანტიოქიის პატრიარქ დანიელის წერილი, რომელიც ამბროსიმ არქიმანდრიტ გაბრიელს ათარგმნინა რუსულად, ხოლო ქართულად გაიოზმა უთარგმნა და იონამ საქართველოში გამოგზავნა²⁸.

ამბროსი არქიეპისკოპოსის წყალობით იონას მალე „უღუფა“ დაუნიშნეს — წელიწადში ათასი ყურუში და ჩააბარეს პანკრატის მონასტერი, რომელიც მდინარე ბისტრიცის ნაპირას მდებარეობდა. ამ მონასტრიდან უხვი და კარგი შემოსავალი ჰქონდა. თვითონ ამ მონასტერში ორი წლის მანძილზე ერთხელ ყოფილა.

როცა რუსეთსა და თურქეთს შორის ზავი დაიდო, იონა იქიდან წამოვიდა. მისთვის ურჩევიათ, რომ მთელი სამონასტრო ქონება გაეყიდა და ფულად ექცია. მაგრამ, როგორც თვითონ წერს, „მე არა ვქმენ ჩემის ავის სახელისათვის და მშობელსა ჩემსა ქუეყანასაც არა ვჰკადრე. სულ ჩემი იყო, როგორც უნდა, ისე მოვიხმარებდი. შემდგომად წასულისა ჩემისა იტყოდნენ აგსა სიტყუასა: ქართული კაცი იყო, და გაყიდა ყოველივეო და მონასტერი განცარცუაო“ (55 r).

1791 წელს მალარიით გარდაიცვალა გრიგოლ ალექსანდრეს ძე პოტიომკინი. იონა მისი დაკრძალვის სამგლოვიარო ცერემონიალსაც დაესწრო.

ამის შემდეგ მისი მოლდავეთში დარჩენა აღარ ყოფილა მიზანშეწონილი, რადგანაც ზავის პირობებით იასი თურქების ხელში გადავიდა და იონას მფარველები წავიდ-წამოვიდნენ. თვითონაც მხოლოდ სინოდის ნებართვასა ელოდა, რომ რუსეთში წასულიყო.

მართლაც, 1792 წ. მას სინოდმა ნება დართო დასახლებულიყო კიევ-პეჩორის ლავრის სენაკებში და წლიურ პენსიად დაენიშნა 600 მანეთი²⁵.

კიევში ჩასვლისთანავე იონა ეახლა კიევის მიტროპოლიტ სამუილს, რომელსაც უკვე მიღებული ჰქონდა ბრძანება სინოდისაგან მისი იქ ჩასვლის შესახებ. კიევ-პეჩორის ლავრაშივე ცხოვრობდა ამ დროს იმერეთის კათალიკოსი მაქსიმე, რომელიც იმერეთის მეფე დავით გიორგის ძემ 1784 წ. ელჩად გაგზავნა რუსეთში²⁶. იონას ძალზე გაუხარდა მისი ნახვა: „ღიდათ მამა. ქართული კაცი არ მენახა, რამდენმან წელმან განვლო“ (69r).

კიევში იგი ორ წელიწადს და სამ თვეს დარჩა. რადგან სამუილ მიტროპოლიტი ავად იყო, მის მოვალეობას იონა ასრულებდა: „ყოველთვის იმის თანამდებობასა მე აღვასრულებდი: ხელმწიფისა დღესასწაულისა, წირვისა, ანუ ღიაკონისა და მღუდლისა ხელდასმასა და კურთხევასა“ (69 v).

მაგრამ, თუმცა სინოდმა ეკატერინე II-ის ბრძანებით პენსიით დააჯილდოვა და სენაკებით უზრუნველყო, იონა მაინც წუხდა, რადგან იგი ბრძანებებში არქიმანდრიტად იყო მოხსენიებული და არა მიტროპოლიტად (ქართველ მღვდელმთავრებს ერთი საფეხურით აქვეითებდნენ რუსეთში ჩასვლის შემდეგ). ამიტომ მან 1793 წ. ივნისში დაწერა თხოვნა უწყმინდესი სინოდის სახელზე, სადაც ითხოვდა, რომ მისთვის არ დაეკარგათ მიტროპოლიტის ხარისხი. იმის დასამტკიცებლად, რომ ის მართლაც მიტროპოლიტია, მოწმებდალ მოიყვანა მაქსიმე იმერეთის კათალიკოსი და გაიოზ პენსელი ეპისკოპოსი (რექტორი). სინოდმა წერილობითი შეკითხვები გაუგზავნა ამ პირებს და, გარდა ამისა, იონას მოსთხოვა საბუთი იმის შესახებ, რომ 1775 წ. ანტონ კათალიკოსმა აკურთხა მიტროპოლიტად. იონამ წარმოადგინა ამ საბუთის რუსული თარგმანი²⁹ (ამ დოკუმენტის შესახებ ზემოთ უკვე ითქვა). გაიოზ რექტორიცა და მაქსიმე კათალიკოსიც დაემოწმენ³⁰. სინოდმა ეს ცნობები სარწმუნოდ მიიჩნია და ამის შემდეგ იონა გედევანიშვილს ოფიციალურ დოკუმენტებში მიტროპოლიტად მოიხსენიებდა.

კიევში ორი წლის ცხოვრების შემდეგ მან მოსკოვში გადასახლება გადაწყვიტა და სინოდს ახალი თხოვნა გაუგზავნა, რომელშიც მოსკოვში დროებით სამკურნალოდ წასვლის ნებას ითხოვდა: «Покорнейше прошу, дозволить мне переехать в царствующий град Москву, где могу советом и искусством тамошних врачей воспользоваться в поправлении здравия моего»³¹.

1795 წ. იანვარში მან მიიღო მოსკოვში დროებით წასვლის ნებართვა³². ამავე ბრძანებით ნება დაერთო საცხოვრებლად აერჩია მოსკოვის რომელიმე მონასტერი და მიეცა იქაურ ეკლესიებში ღვთისმსახურების უფლება. ამ საკითხზე სათანადო ბრძანებები დაეგზავნათ კიევის მიტროპოლიტ სამუილსა და მოსკოვის მიტროპოლიტ პლატონს³³.

იონას, ჩანს, წასვლისათვის სხვა არსებითი მიზეზიც ჰქონია: „სამუილმა მირჩია სინოდში წიგნის მიწერა, რადგანაც მოვასხენე ჩემი კიევში ყოფნისა არაღ საჭიროება. ამიტომ, რომ ვიკარი აკურთხა ჩუენისა თანდასწრებითა და ყოვლისავე მიტროპოლიტის თანამდებობას ის აღასრულებდა“ (70 v).

ერთი წლის შემდეგ, მისივე თხოვნით, ნება დაერთო სამუდამოდ დარჩენილყო მოსკოვში საცხოვრებლად. მოსკოვის სინოდის კანტორას გაეგზავნა ბრძანება, სადაც ეწერა: «Означенному преосвященному Ионе митрополиту грузинскому по объясняемым им обстоятельствам дозволить остаться навсегда в Москве и священнослужение по сану своему как в тамошних первых

соборах чередное, по собственному о сем прошение, так и в других местах»³⁴.

იონას მისივე სურვილით საცხოვრებლად მიუჩინეს ჩუდის მამათა მონასტერი, ხოლო ღვთისმსახურების აღსრულების ნება ჰქონდა მიძინებისა (Успенский) და ხარების (Благовещенский) ტაძრებში.

მოსკოვში ცხოვრებისას მას სამჯერ მოემატა პენსია: 1814 წ. 1000 მანეთამდე გაუღდიდა, 1817 წ. — 2000-მდე, ხოლო 1819 წ. — 4000 მანეთამდე³⁵.

1805 წ. იონას დასჯირვებია იმის მტკიცება, რომ ის თავადია და დარეჯან დედოფლისათვის უთხოვია დამოწმება. ამ საკითხზე ზემოთ გვქონდა საუბარი.

მის კარგ საზოგადოებრივ მდგომარეობაზე მეტყველებს ძველი აქტების ცენტრალური არქივის ერთი დოკუმენტი. 1817 წ. 18 ოქტომბერს მიძინების დღი ტაძრის წინამძღვარი პეტრე ილარიონოვი სინოდის კანტორას მოახსენებს: «Сего октября 14-го числа в день рождения ея императорского величества, благочестивейшия государыни императрицы Марии Феодоровны в большом Успенском соборе всенощное пение отправлял преосвященный Иона митрополит грузинский»³⁶

რუსეთის მთავრობას იგი წმ. ანას პირველი ხარისხის ორდენით დაუჯილდოებია³⁷.

მოსკოვში ცხოვრების დროს იონა შეუდგა ლიტერატურულ მოღვაწეობასაც. სწორედ 1804—1807 წწ. უნდა დაესრულებინა მას „მიმოსვლის“ ერთ მთლიან ნაწარმოებად გაფორმება.

გარდა ამისა იგი, როგორც ჩანს, საგამომცემლო საქმიანობასაც ეწეოდა. მისი თანამედროვე პოეტი დიმიტრი ბაგრატიონი წერს:

„საღმრთოთ წერილთა ტრფილი სტამბით გვიმრავლებს ლოცვება,
წამკითხველთაგან გულმხურვლად ცოდათა აღსახოცება,
მალღობა შეესძლენათ სანუჭფოდ, ამის მობრთმევსა, მზოქება
იონას მიტროპოლიტსა, სიუხვით ვასაოცებსა“³⁸.

სხვათა შორის, დიმიტრი ბაგრატიონთან იონას დიდი ხნის მეგობრობა აკავშირებდა. იონასადმი მას სხვა ლექსიც აქვს მიძღვნილი:

„მიტროპოლიტი იონა კაცი მღვთისა,
მიმი გვარობით ძველად ქრისტეს კვართისა,
სოფლისა მტვერთა განურით აღმკმი ჯვარისა,
გულწრფელ-შართალი უშიშ ვეშაბთ შთანთქმისა,
წილხლომით სათნო სუფევისა მალისა“³⁹.

იონა, დოსითეოზ არქიელი, პაფნუტი და ზოგიერთი საერო მოღვაწე ყოფილან წევრები «რუსეთის ბიბლიური კომიტეტისა», რომელსაც ქართული ბიბლიაც უნდა გამოეცა, მაგრამ ამის განხორციელება ვერ მოხერხდა⁴⁰. ამ კომიტეტს გამოუქვეყნებია ანგარიში «Отчет русского библейского общества», т. XII, გვ. 93, რომელიც ქართულად ყოფილა შემდგომ თარგმნილი.

იონა და დიმიტრი ბაგრატიონი ერთად სცემდნენ წიგნებს. მაგ., 1805 წლის „სადღესასწაულოს“ გამოცემაში მათ აქტიური მონაწილეობა მიუღიათ. იონა ამ შემთხვევაში ცენზორი ყოფილა⁴¹.

იონა წლების მანძილზე ტრიალებდა მოსკოველი ქართველების წრეში. მას ახლო კავშირი ჰქონდა იქ მცხოვრებ ბატონიშვილებთან. ისინი, ალბათ, მის შემოქმედებასაც იცნობდნენ. საქართველოს დედოფლის მარიაამის (გიორგი XIII-ის მეუღლის) საკუთრება ყოფილა იონას „მიმოსვლის“ ერთ-ერთი ხელნაწერი.

ესა მოსკოვის ლენინის სახ. ბიბლიოთეკის ქართული კოლექციის ხელნაწერი, რომელსაც მეორე გვერდზე აწერია: «Царьши Марин Георгиевны»⁴².

იონას ცხოვრების ერთ ფაქტს ვიგებთ აგრეთვე პლ. იოსელიანის თხზულებიდან «ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა». წმ. ნინოს ჯვრის გამო დავა იყო გიორგი XIII-სა და ვახტანგ VI-ის შვილიშვილს გიორგი ალექსანდრეს ძე გრუზინსკის შორის. ჯვარი ერთხანს ნიენი-ნოვგოროდში, ს. ლისკოვოში იყო. რუსეთში მყოფი ქართველი მღვდელთმთავრები მიდიოდნენ ამ ჯვრის თაყვანის საცემად. სხვათა შორის პლ. იოსელიანი იონასაც მოიხსენებს. ეს 1801 წლამდე უნდა მომხდარიყო, რადგან, ჯვარი 1801 წლის შემდეგ საქართველოს ეკლესიას დაუბრუნდა⁴³.

იონა, როგორც „მიმოსვლიდანაც“ ჩანს, ძალზე მომლბენი და პურმარილის მოყვარული კაცი ყოფილა.

„კალმასობის“ გმირებიც რუსეთში მოგზაურობის დროს სწორედ სადილობისას ეწვივნენ იონას: „დღესა ერთსა შინა სხვანცია უკვე ქართველნი და ბერი იოანე წარვიდნენ მიტროპოლიტს მროველ იონასთან და მან მიიღო ყოველნივე და თვისთანა აწვივა. ესამა ამას შინა ბაგრატიონი დიმიტრიც მოვიდა, ეანბორა გედეონისშვილს იონა მიტროპოლიტსა და დაჯდა მათთანა“⁴⁴.

იონა 1821 წლის 4 აგვისტოს გარდაიცვალა. დასაფლავეს ღვთისმშობლის საფარვლის (Покровский) მონასტერში. სიკვდილამდე თვენახევრით აღრე დაუწერია ანდერძი. შემონახულია ამ ანდერძის მხოლოდ რუსული თარგმანი, რომელიც თ. ჭყონიამ გამაჰქვეყნა⁴⁵. ამ ანდერძით იგი ავალებს დიმიტრი ბაგრატიონსა და ვინმე ანასტასი იურის ძე გორგოლის მის დასაფლავებას და დარჩენილი თანხის გადაცემას მისი ძმისწულუბისათვის.

ბაგრატ ბაგრატიონი იონას ნეკროლოგში წერს: „ესე იყო ფრიად კეთილი მონაზონი და უცხოთა ნუგეშინის მცემელი და ფრიად მეპურმარილე. ყოველთა გვამთა ესე უყვარდათ ფრიად საზოგადოებასა რუსეთისასა. და იყო ყოველგან მიღებული, ვითა ქართველთაგან ეგრეთვე რუსთაგან, ეგრეთვე ბერძენთა და სხუა ნათესავთაგან“⁴⁶.

იონა გედევანიშვილმა თავისი ცხოვრების ნახევარი სამშობლოდან გადახვეწილმა გაატარა, მაგრამ ცხოვრების ბოლომდე საქართველოს თაყვანისმცემელი დარჩა. სადაც არ უნდა ყოფილიყო, რომელ უცხო ქვეყანაშიც, იქაური ბუნება, მდინარეები, მცენარეები, ნაგებობები, ყველაფერი სამშობლოს ასხეუნებდა. ის იშვიათი შეხვედრები, რომლებიც მოსკოვში ჩამოსვლამდე ჰქონდა ქართველებთან, მისთვის ყოველთვის ზეიმი იყო (გავიხსენოთ შეხვედრა გაიოზ არქიმანდრიტთან იასში, ან მაქსიმე კათალიკოსთან კიევში).

მართალია, ცხოვრების ბოლო წლები მატერიალურად უზრუნველყოფილი ჰქონდა, მაგრამ, როგორც თვითონ ამბობს „მიმოსვლის“ დასასრულს, ყოველივე ამაო იყო: „ხოლო ყოფასა შინა ჩემსა მოსკოვსა დიდად მწყალობდენ და ვუყუარდი, მრავალი შევიძინე და ესეცა ამაოება ამაოებათა, ვითა წარსწერს ბრძენი მეფე, სიღარიბეც ვიხილე და აწ ზომისაებრ ჩემისა სიმდიდრე და დიდება. და ესეცა ამაოება“ (73 რ).

შენიშვნები

1. „მიმოსვლას“ პირობითად ეუწოდებთ. სრული სათაურია „პუდგეშენსტეიე, ესე იგი მიმოსვლა ანუ მგზავრობა, ქმნილი გედევან სარდალ გაბრიელის ძის იონა მიტროპოლიტისაგან“. ამ თხზულების ხელნაწერის ტექსტს გამოსაცემად გამზადებთ გ. ლეონიძის სახ. სახელმწიფო ლიტერატურის მუზეუმის ხელნაწერი № 19585-ის მიხედვით.
2. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაუროთო. დ. ო. ლ. ი. ძე. მ., ტ. III, №№ 221, 222, 225, 243, 248, 279, 291, 294, 304, 305, 310, თბ., 1970.
3. „როდოსსლეა, ესე იგი თვისისა მშობელთა და სახლისა თვისისა მოთხრობა ანუ სიტყუა“, 80 v (ჩვენი ხელნაწერის მიხედვით).
4. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, № 248.
5. იქვე, №№ 159, 162, 171, 177.
6. იქვე, №№ 209, 214.
7. იქვე, №№ 229, 243.
8. იქვე, №№ 319, 323, 331, 372.
9. იქვე, №№ 323, 331.
10. იქვე, №№ 453, 516.
11. ი. გ. ე. დ. ე. ვ. ა. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., მიმოსვლა, პლ. ი. ო. ს. ე. ლ. ი. ა. ნ. ი. ს. წინასიტყვაობა, თბ., 1852, გვ. 1.
12. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, №№ 305, 310.
13. ЦГАИЛ, фонд 796, опись 95, единица хранения 144.
14. ЦГАИЛ, ф. 796, оп. 73, ед. хр. 403.
15. ი. გ. ე. დ. ე. ვ. ა. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., მიმოსვლა, პლ. ი. ო. ს. ე. ლ. ი. ა. ნ. ი. ს. წინასიტყვაობა, თბ., 1852, გვ. 4.
16. იონას ახალცახეში ცხოვრების შესახებ ერთ ცნობას გვაწვდის ზეპირსიტყვიერების შემგროვებელი არჩილ კორინთელი. იგი ყველა 1910 წლის ამბავს: როცა ბევშვობაში სოფელ ილტოზაში იყო, მათთან სახლში მოსულა მოხუცი მესხი, სახელად თევდორე. თევდორეს პაპა რუსთავის მღვდელი ყოფილა, რომელიც ხშირად დადიოდა ახალციხეს, გორს, მცხეთას და თბილისს. იგი კარგად იცნობდა მცხეთის ჯვრის მონასტრის არქიმანდრიტ იონა გედევანიშვილს, როცა იონას რაღაც დანაშაულისათვის მღვდელთმსახურება აკრძალვია, ახალციხეს გადმოსახლებულა და ამ რუსთაველი მღვდლის რჩევით კონსტანტინოპოლს წასულა. მას მღვდლისათვის უამრავი ხელნაწერი და წიგნი დაუტოვებია. ეს ამბავი არჩილ კორინთელს გიმნაზიის კლასის დამრიგებლის დავით კარიჭაშვილისა და ქართული ენისა და ლიტერატურის მასწავლებლის პეტრე მირიანაშვილის დავალებით ჩაუწერია (გ. ლეონიძის სახ. საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურის მუზეუმში, ხელნაწ. № 257447). ცნობაზე მივივითთა მუზეუმის თანამშრომელმა ე. დამაშვიტმა.
17. H—2510, გვ. 24 (ეს ხელნაწერი კრებულია, რომლის ერთი ნაწილი ანტონ კათალიკოსის წერილებია სხვადასხვა პირისადმი მიწერილი. წერილები გამოქვეყნებული აქვს მ. ქ. ა. ე. თ. ა. რ. ა. ს. წიგნი „XVIII საუკუნის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან“, თბ., 1977).
18. აქა და შემდგომაც, როცა ციტატები „მიმოსვლის“ ტექსტიდან მოვეყავს, ვუთითებთ გამოსაცემად მომზადებული ხელნაწერის გვერდებს.
19. იქვე.
20. ისტორიულ წყაროებში ასახილ იწოდება ახალციხის მხარე (იხ. მ. ქ. ა. ე. თ. ა. რ. ა. ს. წიგნი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 217).
21. H—2510, გვ. 24.
22. მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, შეკრებილი ბატონიშვილის დავითისა და მისი ძმებისა, ტფ., 1905, გვ. 55.
23. ნ. ბ. ე. ძ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. II, თბ., 1953, № 362.
24. გ. ა. ე. ა. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., „მგზავრობა“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაუროთო ელ. მ. გ. ტ. რ. ე. ე. ე. ლ. მ. ა., თბ., 1967, გვ. 110.
25. ЦГАИЛ, ф. 796, оп. 73, ед. хр. 403.
26. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 744.
27. რომ ეს ნამდვილად 1790 წლის ზაფხულია და არა 1791-ისა, როგორც ეს იონას მონაყოლიდან შეიძლება დაგვესკვნა (თებერვალში იმპერატორი იოსებმა გარდაიცვალა. შემდეგ ყველა, რომ შობის დღესასწაულამდე და ნათლისღებაამდე დარჩა... ისინამდვილეში შობას ჩასულა, ე. ი.

1789 წლის შობაზეა (ლაპარაკი), იქიდან ჩანს, რომ იასში იონას ყოფნიას მოსულა იმერეთის მეფის დესპანი ბესარიონ გაბაშვილი. ბესიკი კი იქვე გარდაიცვალა 1791 წ. 24 იანვარს. გარდა ამისა, იონა ასახელებს რამდენიმე ისტორიულ ფაქტს, რომლებიც 1790 წ. მოხდა: „მოვიდა შიკრიკი შუეთზედ გამარჯვებისა“ (1790 წ. 3 აგვისტოს), „შემდგომად აიღეს ქალაქი და ციხე იზმაილისა“ (1790 წ. 11 დეკემბერს).

28. საბუთს ვერ მივაკვლიეთ.
29. ЦГИАЛ, ფ. 796, оп. 73, ед. хр. 403.
30. იქვე.
31. იქვე.
32. იქვე.
33. იქვე.
34. ЦГАДА, ფ. 1183, оп. 5, ед. хр. 348.
35. იქვე.
36. ЦГАДА, ფ. 1183, оп. 5, ед. хр. 203.
37. ЦГАДА, ფ. Чудова монастыря, ფ. 1239, оп. I, ед. хр. 9.
38. S—303, 159.
39. H—1127, 64.
40. ტრ. რუხაძე, ქართულ-რუსული ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიადან XVI—XVIII სს., თბ., 1960, გვ. 127.
41. თ. ჭყონია, ახალი მასალები იონა გედევანიშვილის ბიოგრაფიისათვის, „ლიტერატურული ძიებანი“, II, თბ., 1945, გვ. 245.
42. იქვე, გვ. 246.
43. პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, აკ. გაწერელ იას შესავალი წერილებით, რედაქციითა და შენიშვნებით, თბ., 1936, გვ. 149.
44. იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. II, თბ., 1948, გვ. 156.
45. თ. ჭყონია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 245.
46. ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, ქართულ ხელნაწერთა ფონდი, E—56, 89v.

А. М. ЧАБАШВИЛИ

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИОНЫ ГЕДЕВАНИШВИЛИ

Резюме

Иона Гедеванишвили — видный деятель конца XVIII и начала XIX всков. Его «Путешествие» — одно из интереснейших сочинений среди произведений мемуарного жанра.

В статье говорится о жизни и деятельности писателя. В ряде случаев выявлены новые факты его биографии.

В работе использованы материалы из фондов Института рукописей им. К. Кекелидзе, ЦГАДА, ЦГИАЛ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის არქივო-გრაფიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა

И. Ю. МОДЕБАДЗЕ

О НЕКОТОРЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОСОБЕННОСТЯХ
 РОМАНА Л. АРДАЗИАНИ «СОЛОМОН ИСАКИЧ
 МЕДЖГАНУАШВИЛИ»

Как известно, развитие реализма в грузинской литературе, так же как в западноевропейской и русской, совпадает с развитием буржуазных отношений. Но, в связи с тем, что по сравнению с Россией буржуазные отношения в Грузии возникли позже, развитие реализма, как выражение определенных социальных и эстетических тенденций, здесь относится к 40—50-ым годам XIX столетия.

Драматургия Г. Эристави и З. Антонова, а также проза Д. Чонкадзе и Л. Ардазиани составили определенный промежуточный этап между литературой, отмеченной печатью романтизма, и литературой развитого критического реализма, несмотря на то, что невозможно четко разграничить романтический и реалистический методы, так как они долгое время сосуществовали, взаимно обогащая и дополняя друг друга.

Одной из особенностей развития грузинской литературы является отставание прозы по сравнению с поэзией в интересующий нас период. Сильно развитая в древней и средневековой грузинской литературе, в XIX веке проза по своему значению уступала поэзии, которая в творчестве романтиков достигла поэтических вершин и имела мировое значение. Зарождавшемуся реализму было тесно в рамках стиха. Новый метод, новая форма видения мира требовали развития жанров прозы. Хорошо сознавая задачи литературы на данном этапе, Лаврентий Ардазиани с большою писал о состоянии грузинской прозы того периода: «Грузинская поэзия более развита, чем грузинская проза—стихи пишутся легко, просто, живо. Каждое слово переливается, играет. Проза же наша неповоротлива, темна, бессильна, безжизненна и холодна, в то время как язык грузинский подвижен и гибок»¹.

В своем творчестве писатель, поставивший перед собой задачу создания реалистической прозы, обращается к традициям родной литературы, а также к опыту русской и западноевропейской литератур, о чём наглядно свидетельствует разбор художественных особенностей романа «Соломон Исакич Меджгануашвили», опубликованного в 1861 году на страницах журнала «Цискари».

Особого внимания, на наш взгляд, заслуживает тот факт, что одно из первых произведений грузинской реалистической прозы стало одновременно первым социальным романом в грузинской литературе. Это не случайность, а закономерность, проистекающая из особенностей развития общественно-экономической жизни страны того времени. Присоединение Грузии к России привело к значительным переменам во всех сферах жизни и, в первую очередь, отразилось на ее экономике. «Русский капитализм втягивал Кавказ в мировое товарное обращение, нивелировал его местные особенности,—остаток старинной патриархальной замкнутости, создавал себе рынок для своих фабрик»². Это привело к значительному ускорению процесса распада феодального строя и развития буржуазных отношений, начавшемуся на рубеже XVIII—XIX веков. В первые десятилетия XIX века в Грузии полу-

чает развитие торговый капитал. Торговая городская буржуазия постепенно превращается в значительную силу в еще недавно феодально-дворянской стране. Ускоренное протекание этого процесса, с одной стороны, и его хронологически позднее возникновение по сравнению с аналогичными процессами в странах Западной Европы и России — с другой, привели к тому, что в Грузии все перемены, вызванные этим процессом, были особенно явными, резко бросались в глаза даже непосвященному наблюдателю. Этому способствовала также сравнительно небольшая территория страны. Поэтому такой город, как Тбилиси, издавна бывший одним из крупнейших торговых центров, связывающих Европу с Азией, подвергся значительно более серьезным переменам за сравнительно короткий срок, чем многие города России. Все это способствовало тому, что социальные перемены в жизни общества стояли в центре творчества не только первых грузинских реалистов, но и писателей других национальностей.

В подтверждение наших слов достаточно вспомнить хотя бы творчество великого армянского драматурга Г. Сундукяна и русского поэта Я. Полонского. Интересно, что поэт, заинтересовавшийся теми переменами, которые принесло Грузии развитие капитализма, обращается к прозаической форме творчества. Причем «характерно, что Полонский-прозаик родился именно в Грузии»³, — отмечает И. Богомолов. Это лишний раз подтверждает тот факт, что поэзия уже не могла решить всех проблем, поставленных грузинской действительностью перед писателями того времени. В своем рассказе «Тифлиские сакли», опубликованном в 1852 году на страницах «Современника», Я. Полонский затрагивает целый ряд вопросов, интересующих и Л. Ардазиани. А в образах Сусанны и бурдючника Арутюна есть несомненное сходство с Соломоном, основанное на их общей страсти к наживе и накопительству. И если этим образам Я. Полонского присуща какая-то незавершенность, несомненно, объясняющаяся незаконченностью самого произведения, то Л. Ардазиани, прослеживающий в своем романе процесс первичного накопления капитала и дальнейшего его роста за счёт ростовщичества, сумел значительно полнее изобразить пути формирования представителя нового класса.

Таким образом, идейно-художественная ценность «Соломона Исакича Меджгануашвили» заключается в том, что это произведение представляет собою первый грузинский роман, в котором нашли отражение процессы зарождения и формирования в Грузии буржуазии и деградации дворянства, борьба между этими двумя социальными силами.

Главный герой романа Л. Ардазиани — Соломон Исакич Меджгануашвили проходит обычный путь первого буржуа: разносчик, перекупщик, торговец, затем — ростовщик, и в итоге мы видим его преуспевающим купцом.

Образ человека, посвятившего всю свою жизнь наживе и накоплению, не нов в мировой литературе. Достаточно вспомнить героев комедий Мольера, Гобсека из одноименного романа Бальзака, «Скупого рыцаря» Пушкина, Плюшкина Гоголя и многих других. Всех их роднит страсть к деньгам и накопительству.

Говоря о сходстве образа Соломона Меджгануашвили с классическими образами скупых, обусловленным тем, что процессы зарождения буржуазных, а затем и капиталистических отношений протекали приблизительно одинаково в разных странах и требовали от писателей постановки и решения определенных этико-моральных вопросов, нельзя забывать о сходстве с такими образами грузинской ли-

тературы, как Карапет Дабагов, Микиртум Гаспарыч («Скупой» Георгия Эристави), с которыми мы можем проследить преемственную связь.

Герой романа Л. Ардазиани, как и многие герои Бальзака, не только копит деньги, но пускает их в оборот, так как считает, что деньги всегда должны быть в движении: «деньги должны приносить деньги» (377)⁴.

Вне поля зрения писателя не остаются и такие вопросы, как зарождение и обострение конкуренции. Характерна в этом отношении история непримиримой борьбы, которую ведет Соломон Меджгануашвили с купцом Саркисбегашвили. Мотив личной мести — лишь слабая попытка прикрыть сущность хищнических стремлений, руководивших героем романа Л. Ардазиани.

Писатель показывает, как деньги проникают во все сферы жизни и постепенно становятся руководящей силой общества. При этом Л. Ардазиани критически изображает систему управления, установленную царизмом, взяточничество и произвол местной администрации, волокиту и крючкотворство царских судов, тяжелым грузом ложившуюся на трудовое население. Стоило Соломону Исакичу дать взятку, как его малообразованный сын занял должность, которая была обещана умному, просвещенному человеку — князю Раиндидзе.

Лаврентия Ардазиани интересуют не только вопросы изменения социальной структуры общества. Заостряя свое внимание на социальных переменах, происходивших в современной ему жизни, писатель не ограничивается изображением процесса первичного накопления капитала, а показывает развитие капиталистического сознания. Соломон Исакич показан в романе Л. Ардазиани как социальный тип. Однако как художественный образ он находится еще в стадии «первоначального», «наивного» реализма, не обладающего полнотой и мощью социально-детерминированного изображения характеров и жизни в движении и развитии. По определению Б. Сучкова, «эмпиризм описания — наиболее примечательная особенность произведений ранних реалистов: она распространяется и на изображение психологии героев, которые раскрываются в своих действиях, а не в сфере своих переживаний»⁵.

Художественно-органично развивая жизненный сюжет, писатель фиксирует движение души своего героя, что свидетельствует о желании Л. Ардазиани преодолеть несовершенство описательной манеры ранних реалистов. Сам принцип повествования, избранный писателем, основанный на «рассказывании о собственной жизни», на «первом лице» повествователя, уже означал то, что в центре внимания Л. Ардазиани находился человек и его частная жизнь, и давал возможность описания внутреннего мира индивидуума. Конечно, «Соломон Исакич Меджгануашвили» еще далек от психологических произведений мастеров грузинской прозы, традиции которых нашли свое блестящее воплощение в творчестве Александра Казбеги. Однако в романе уже явно намечаются зачатки того внимания к глубинным переживаниям героя, которое впоследствии станет одной из характерных черт грузинского реализма.

Таким образом, хотя психологический план лишь намечен, а описательная традиция преобладает, сам факт, что в первом же реалистическом романе внимание художника привлекает внутренний мир героя, через призму восприятия которого он пытается изобразить определенные слои общества, весьма показателен как ступень развития грузинской прозы.

Большое внимание уделено писателем изображению обстановки. Текст отличается богатством деталей, которые несут не только информативную, но и аналитическую функцию, позволяют создать целостную, красочную и, одновременно, расчлененную, смысловую картину жизни Тифлиса тех лет. В поле зрения художника попадают совершенно разные по своему социальному положению люди, причем гораздо более четко намечены характеристики представителей социальных низов (перекупщиков, разносчиков, мелких торговцев), чем представителей дворянской аристократии.

Лаврентий Ардазиани хорошо знал жизнь этой части населения современного ему города. В дальнейшем в его творчестве, особенно в «Путешествии по Тифлиским тротуарам» (впервые опубликованном в №7 журнала «Цискари» за 1862 год) можно встретить немало удачных образов мелких торговцев. Кроме того, не следует забывать, что в изображении представителей социальных низов и купечества к тому времени уже сложилась реалистическая литературная традиция (чему способствовала драматургия Георгия Эристави и Зураба Антонова). Поэтому с наибольшей полнотой реализм писателя проявляется в сценах, описывающих быт и повседневную жизнь Соломона Исакича, его домочадцев, соседей. Красочны и полны жизни сцены торговли на базарах города.

Несомненной заслугой Л. Ардазиани явилось также критическое изображение образов чиновников — бюрократов и взяточников. Что же касается образов дворян, то тут, по-видимому, сказалось желание писателя идеализировать представителей этого класса.

В художественном произведении объективная действительность раскрывается сквозь призму восприятия художника. При этом, как пишет Б. Сучков, «если реализм, складываясь в цельный творческий метод, позволяющий подвергнуть анализу общественную среду и раскрыть действующие в ней причинные связи, способствовал объективному изображению действительности, то каждый художник-реалист видел мир по-своему. Самый характер познания объективного хода событий и понимания художником правды жизни и правды истории связаны с его отношением к современной ему общественной борьбе, участником которой он неизбежно становится»⁶. Поэтому политические взгляды Л. Ардазиани, идеолога либерального дворянства, способствовали критическому анализу нового класса, в изображении которого писатель достиг высшей точки своего реализма. Что же касается изображения дворянства, его отношения к буржуазии, то здесь Л. Ардазиани остался на позициях просветительского рационализма, его реализм приобретает сентименталистские черты, утрачивает свой аналитизм и правдивость. Идеализируя образ князя Александра Раиндидзе, призывая к рациональному управлению дворянскими поместьями, как средству урегулирования противоречий между дворянами, крестьянами и буржуазией, писатель отступал от правды жизни, что отразилось в романе, несколько ослабив его социальное звучание.

Это «отступление», видимо, было связано также с неполнотой реалистического искусства, с невозможностью привнесения в художественное произведение «прямого», «рационалистического» взгляда писателя на решение тех или иных жизненных позиций. В развитии реализме, как не раз отмечали К. Маркс и Ф. Энгельс, их привлекала его способность быть «независимым» по отношению к личным представлениям и пристрастиям художника, например, к «легитимизму Бальзака» и так далее.

Роман Л. Ардазиани интересен не только потому, что это первый социальный роман в истории грузинской литературы. Он интересен также своей переходной жанровой структурой. Он реалистичен в том смысле, что фактографически изображает жизнь. Он привносит в повествование, кроме того, романную идею, авторскую позицию по отношению к своему герою. Художественный же результат оказывается все-таки неадекватным этой позиции, поскольку в условиях зарождавшихся буржуазных отношений роман отразил безнравственность или аморальность идеала нового социального класса.

В отличие от просветительских романов, в которых «человек воспитывается средой, «вписывается» в действительность»⁷, способствующую его совершенствованию, Л. Ардазиани сумел показать то отрицательное влияние, которое оказывала на формирование личности современная ему действительность. И хотя эта критика буржуазного аморализма ведется с позиций дворянского либерализма, для художественной структуры романа она оказалась благотворной, ибо привнесла в него не только историческую перспективу, но и социально-критическое мышление. Последнее, правда, недостаточно еще художественно мотивировано и обусловлено, но сама эта перспектива придала роману ту меру личностного общественного мышления, которая обуславливает жанровые признаки романного повествования.

Что касается структуры романа, то в своей первой части она напоминает «Bildungsroman». Конфликт имеет социальный характер (причиной злключения Гаяне и её сына является их бедность и низкое общественное положение).

Соломону Исакичу, как и героям романов Фильдинга, Смолетта, Дефо приходится многое испытать и пережить прежде, чем у него окончательно сформируется характер. Но, если в перечисленных романах, одушевленных просветительской идеологией, основанных на представлении о познаваемости мира и возможности воспитания человека, герой на протяжении своего жизненного пути совершенствуется, преодолевает заблуждения юности, то в романе Ардазиани картина другая. Автор по-иному видит мир, он не считает действительность некоей реальностью, поддающейся гармонизации, поэтому итог жизненного пути его героя скорее связан с идеей «падения», чем «возвышения» и «величия», если использовать далеко не случайное название романа Оноре де Бальзака («Величие и падение Цезаря Биротто»). Соломон Исакич, как и персонажи просветительских романов, также переживает годы учений и годы странствий, но в нём нет рационалистической уверенности и убежденности в правоте своего жизненного пути.

Будучи воспитан в доме у княгини Раиниддзе, наш герой научился хорошим манерам, получил начальное образование, но не имел никаких средств к существованию и никаких навыков, которые могли бы ему добыть эти средства после смерти княгини, когда, в силу сложившихся обстоятельств, он оказался предоставленным самому себе. Прекрасно осознавая, «как опасно для неискущенного юноши остаться без руководителя, попав в дурное общество, завести недостойных товарищей» (315), он вовремя покидает опасных друзей и не становится на путь «порока». Но избежав этой опасности, Соломон Исакич попадает под власть не менее пагубной страсти — страсти к наживе, которую и продиктованы все его дальнейшие поступки. Забыв все то хорошее, чему его научили, изменившись до неузнаваемости даже внешне, он учится в школе жизни умению обманывать других ради денег. «Вся моя последующая жизнь была построена на лжи!» (311) — признается Соломон Исакич.

Это было продиктовано общественной необходимостью, законами складывающегося капиталистического общества, что прекрасно понимает и сам герой («Я испытывал неприятное чувство, когда мне приходилось говорить неправду и давать ложные клятвы, но вскоре я привык к этому, ложные клятвы стали для меня самым обычным делом, так как, не прибегая к ним, я не смог бы наживать деньги» (325). И если в начале своей карьеры он обманывает крестьян, скупая у них товар, привезенный на продажу, по дешевке, тут же перепродавая его значительно дороже, то постепенно Соломон Исакич сумел обмануть целые деревни и умело обобрал целую область. «Наконец во всей Картли, по обоим берегам Куры, не осталось села, которое не было бы у меня в долгу» (325), — с гордостью восклицает новоявленный буржуа.

Аналогично и странствия, предпринятые этим человеком, нельзя назвать путешествиями в полном смысле этого слова. Он ездит по стране, но делается это с чисто практической целью, так как им руководит желание расширить свою деятельность («Меня тянуло искать новые источники золота в новых местах» (340), и единственное, что выносит из этих разездов Соломон Исакич — это определенный опыт и навык дельца.

Как видим, в общих чертах история Соломона Исакича близко перекликается с судьбой Дурмишхана, главного героя повести Д. Чонкадзе «Сурамская крепость», крепостного крестьянина, добившегося вольной благодаря беззаветной любви Гулисварди. Обманом и подлостью добывает Дурмишхан свое богатство и благосостояние, начало которому положил брак по расчёту. Его счастье и благополучие зиждятся на несчастьях других людей: его возлюбленной Гулисварди, благодетеля Осман-аги и многих других, кого обобрал в свое время этот предприимчивый купец, за что и постигает его в итоге заслуженная кара. Тот факт, что Даниэл Чонкадзе, поставивший своей целью изображение бедственного положения грузинского крестьянства, не смог обойти этот вопрос, говорит сам за себя — проблема была настолько актуальной, что первые грузинские реалисты, будучи в целом на позициях просветительского рационализма, уже видели пагубность для человека буржуазного идеала и отрицали его. Объясняется это тем, что развитие капитализма как в Грузии, так и в России, происходило значительно позднее, чем в Западной Европе. Поэтому русские и грузинские писатели с самого начала были лишены оптимистической веры в «третье сословие». Так как они знали результаты развития буржуазных отношений в Европе, то, не обладая опытом, тем не менее могли отрицать новых героев и, следовательно, художественно достигать общезначимых результатов.

Ключевым моментом для понимания особенностей образа Соломона Исакича является сцена в духане (глава IV первой части романа).

В целом это довольно-таки развитый в «наивном» реализме сюжет «сращения», когда молодой человек попадает в компанию людей, поведение и убеждения которых вступают в противоречие с положительными принципами, внушавшимися ему с детства. В большинстве просветительских романов герой из-за своей молодости и неопытности поддается плохому влиянию и совершает поступки, которые становятся причиной дальнейших несчастий. Это помогает ему осознать правоту родителей (или опекунов). На смену ошибкам юности приходит зрелость, и герой строит свою дальнейшую жизнь в соответствии с буржуазным идеалом счастья и благополучия (вспо-

мним хотя бы «Робинзона Крузо» Д. Дефо). В романе Лаврентия Ардазиани этот эпизод имеет несколько иное значение.

Юный Соломон удачно избегает «падения». По его собственным словам, помогли ему «твердый характер и то воспитание, которое я получил в доме князя Луарсаба Раиндидзе» (315). Здесь явное противоречие. «Искушение» Соломона состояло в том, что ему предлагали образ жизни бесшабашного кутилы и весельчака, а самой большой глупостью, совершенной им, было то, что он, угощая своих новых друзей в течение пяти дней, истратил последние деньги. Конечно, с точки зрения буржуазного накопительства, это было преступление. В то же время быстро нищавшие грузинские князья отличались расточительностью и хлебосольством. Поэтому, говоря о том, что Соломон Исакич осудил себя в соответствии с принципами, привитыми воспитанием в доме Луарсаба Раиндидзе, Л. Ардазиани противоречит логике жизни и реальному поведению грузинской аристократии того периода. Для писателя, бывшего идеологом либерального дворянства, идеализация этого класса была вполне естественна.

Отказавшись от общества своих собутыльников, Соломон Исакич, с точки зрения буржуазного пуританизма и аскетизма, вполне удачно избежал «падения». Дальнейшая его жизнь, построенная в соответствии с буржуазным идеалом, должна была бы быть положительно оценена с точки зрения «буржуазного сознания». Но этого не происходит. Л. Ардазиани вкладывает в его уста собственную оценку дальнейшего поведения этого будущего буржуа: «Однако, спасшись от одного зла, я отдался во власть другого, которое заставило меня утратить чувство собственного достоинства и благородную гордость», и заключает отвлеченным резюме: «А ведь отсутствие у человека этих свойств — большой недостаток» (315).

Таким образом, «величие», с точки зрения капиталистического накопления, трактуется писателем с позиций дворянского либерализма и расценивается как «падение».

Политические взгляды Л. Ардазиани способствовали неприятию и отрицанию «буржуазного сознания». В художественном отношении это привело к созданию нового социального типа героя и к критическому анализу нового социального класса.

Как и в «Сурамской крепости» Даниэла Чонкадзе, в романе Лаврентия Ардазиани судьба главного героя (при единстве его «истории») распадается на несколько, почти не связанных друг с другом периодов: Соломон-ребенок, воспитывающийся в доме князей Раиндидзе; нищий юноша, оставшийся без средств к существованию; Соломон-перекупщик, мелкий торговец-накопитель, скупец и Соломон-буржуа, купец и влиятельный член общества. Связь между этими стадиями развития образа главного героя очень слабая. Практически они вполне самостоятельны. Тем не менее, в процессе становления грузинской реалистической прозы это был шаг вперед по сравнению с творчеством Даниэла Чонкадзе. Не умея еще реально показать процесс превращения героя из нищего, оставшегося без всяких средств к существованию юноши, в перекупщика, обладающего каким-то капиталом, Лаврентий Ардазиани, тем не менее, делает такую попытку. И это гораздо более реалистично, чем «благоденствия» Османа-аги.

Тесно связано с отсутствием логического обоснования развития героя (от этапа к этапу) и несоответствием между сюжетной и художественной мотивировками поступков Соломона Исакича проблема художественного времени в повествовании. Так, на протяжении всего лишь одного дня Соломон Исакич становится накопителем

(глава V первой части). Утром он случайно начинает торговать, а днем уже восклицает: «Кажется, нет таких слов, которые могли бы передать вспыхнувшее во мне чувство любви к этой золотой монете. Она стала страстью моей души, двери моего сердца открылись для нее» (322). Здесь явное стяжение. Столь быстрое перерождение психологии героя не могло произойти за такой малый срок. Вообще, в романе Л. Ардазиани большую роль играют слова «вдруг» и «вскоре».

В целом время событийно, события описываются в хронологической последовательности, хотя писатель и опускает по несколько месяцев или лет для того, чтобы подробнее остановиться на наиболее важных событиях жизни героя.

Ощущение времени вносится Л. Ардазиани при помощи сознательного литературного приема. Так, например, писатель восклицает: «Какие последствия это имело, я расскажу, когда Саркисбегашили вернется из Москвы, а я — из Кахетии, куда я отправился, как только отослал письмо в Москву» (333).

Образ Соломона Исакича лишен художественной целостности. Рассказ о его «жизни» распадается на самостоятельные эпизоды, которые, как правило, завершаются обобщающей сентенцией, носящей просветительский характер. Писатель включает в сюжет и притчи, поясняющие отдельные эпизоды повествования (таковы, например, «Притча о юноше, который не умел плавать» — глава IV, «Притча о евреях» — глава V). В форме притчи, аллегории изображена писателем и вся сцена в духане, где три новоявленных друга олицетворяют собой все пороки общественного дна (вор, сутенер, альфонс). «Притча о юноше, который не умел плавать», включенная в эту главу, лишняя раз подчеркивает иносказательную манеру повествования. Но писатель не довольствуется иносказаниями — в данном случае притчевая форма нужна Л. Ардазиани для рационалистического вывода: «Я понял, в какое общество попал и что меня ожидает, понял, что стою у самого края пропасти и, если промедлю хоть минуту, — буду сброшен на дно» (317). Аналогично поведению пловца из притчи, Соломон покидает своих собутыльников и бежит домой, где его охватывают благонамеренные размышления о родном доме, умершей матери и так далее. Он решает добиться благополучия, «отделать и украсить» «родную лачугу» и счастливо прожить в ней свою жизнь». «Я чувствовал неизъяснимую радость, — словно я освободился от плена, вырвался из тьмы, из ада. Как полюбил я свою хижину... Это был для меня день воскресения из мертвых», — заключает Соломон (318).

Таким образом, следуя традициям средневековой грузинской литературы, которые нашли свое блестящее воплощение в книге «О мудрости вымысла» Сулхана-Саба Орбелиани, Л. Ардазиани использует их для усиления рационалистических выводов героя, что также сближает его роман с романами эпохи Просвещения, которые носили дидактический характер, так как были призваны служить воспитанию человека, формированию его личности, и, как правило, были насыщены рационалистическими сентенциями, призванными помочь читателю правильно понять основную идею повествования.

Таким образом, развитие грузинского реализма проходило в соответствии с общими закономерностями этого процесса, проявлению которых способствовала национальная традиция.

И если в романе Просвещения большое значение приобретает «роль рассказчика, никогда не упускающего случая самолично сформулировать те выводы, которые следуют из повествования»⁸, то здесь мы имеем ту же картину — так как повествование ведется от первого

лица, то обобщения вкладываются в уста главного героя. Конечно, можно было бы предположить, что несоответствие между поведением, вытекающим из внутреннего морального кодекса Соломона Исакича, и его высказываниями чисто внешнее, что причина этого несоответствия в особенностях созданного автором образа критически относящегося к себе и к своей жизни человека. Подобного рода двуголосие характерно для прозаической формы «рассказа о себе» и четко прослеживается еще в плутовском романе. Достаточно вспомнить анонимную повесть «Жизнь Ласарильо с Тормеса, его невзгоды и злоключения», а также «Жизнеописание Гусмана де Альфараче» Матео Алермана, где «приключения героев оказываются под двойным освещением: они рассматриваются и с позиции юного пикаро, переживающего эти приключения, и с точки зрения того же пикаро, уже завершившего свой путь и склонного к моралистической оценке своего прошлого»⁹. Но принимая во внимание тот факт, что в тех главах романа, где повествование ведется уже не от первого лица и где рассказчик совершенно обособлен от образа главного героя, а насыщенность текста местами подобного рода не меньшая, если не большая, сам собой напрашивается вывод, что нравоучительный тон присущ самому Л. Ардазиани и вовсе не является чертой, призванной помочь автору раскрыть образ героя.

Следовательно, структура разбираемого романа значительно более сложна, чем вышеуказанных, так как в отличие от них здесь можно выделить уже не два, а три «голоса». Но поскольку голос юного Соломона лишь еле прослеживается и, по-видимому, не представлял для писателя особого интереса, мы остановимся подробнее на двух других.

Таким образом, в романе Л. Ардазиани, от первого лица повествующего о судьбе Соломона Исакича, внешне субъект речи совмещен с субъектом сознания. Согласно творческому замыслу писателя, события должны были быть переданы через восприятие героя-рассказчика. Однако сознание героя полностью не отделено от сознания автора, хотя между ними и имеется известная дистанция. Сквозь голос Соломона всё время слышен голос автора, комментирующего, общающегося, поясняющего его рассказ. Автор в романе Л. Ардазиани выступает в двух ипостасях: автор-рассказчик (Соломон), описывающий жизнь героя (сам о себе), которого в дальнейшем будем называть героем-рассказчиком, и автор, комментирующий и Соломона, и описываемые события. Повествование ведется как бы в «два голоса». Причем иногда они звучат в унисон, иногда не совпадают в своей оценке.

В этом отношении характерным является эпизод, связанный с женитьбой Соломона Исакича (глава VII). Верный своей манере повествования, Л. Ардазиани начинает рассказ о женитьбе героя с притчи, которую рассказывает цирюльник, и заключает его раскрытием аллегории. «Вот какую шахматную партию собирался выиграть безбородый. Что и говорить, цирюльник одержал победу! Он умело расставил фигуры и пешки, он хорошо изучил тактику и стратегию, он бы мог быть полководцем!» (339). Сам эпизод достаточно реалистичен и романен, хотя в основе его лежит притчевая канва — тот, кто всегда обманывал, сам оказался обманут (кстати, сюжет о подмене невесты в последний момент перед свадьбой довольно-таки популярен в древневосточной и древнегрузинской литературе). В то же время рассказчик сам стоит на моральных позициях притчи. Получается художественное противоречие. С точки зрения реального рассказчика, будучи обманутым, должен был усилить отрицательные черты в изоб-

ражении цирюльника и показать себя более несчастным. В романе же автор стоит на моральных позициях притчи и считает, что герой-рассказчик получил по заслугам, что и выражает при помощи обобщенной сентенции: «Что посеешь, то и пожнешь! Не расставь я тогда сетей Саркисбегашвили, может быть и сам не попался бы в ловушку!» (339).

Это сочетание создает многомерность повествования и максимально приближает его к реалистическому.

Автор заставляет также героя-рассказчика совершать поступки, которые находятся в явном противоречии друг с другом. Нарушая целостность образа, они приводят к снижению реалистического звучания произведения. В связи с этим рассмотрим два эпизода романа — историю с заботой о семье Саркисбегашвили (глава VIII первой части) и сцену на базаре (I глава второй части).

Разорив Саркисбегашвили, Соломон Исакич «раскаялся». Выступив в роли анонимного благотворителя, он дарит дочерям разоренного им купца приданое и при посредстве священника «достойно» выдает девушек замуж.

Для купца-накопителя, буржуа, существующего в условиях жестокой конкуренции, разорить богача Саркисбегашвили было вполне естественным, однако лить у дверей его дома сентиментальные слезы раскаяния реальный купец не мог. Художественная мотивировка поступка Соломона Исакича дана с позиций рационализма, дидактизма. С реалистических позиций этот «благородный» поступок был бы невозможен, так как он противоречит мотиву мести, более реально обусловленному буржуазным характером купца. Истинная сущность Соломона Исакича полностью раскрывается в сцене на базаре, когда он, уже баснословно богатый, долго препирается о цене с крестьянином, продающим кур ради того, чтобы в итоге, перепродав их, получить рубль прибыли. Кажущееся несоответствие поведения героя в этих двух ситуациях объясняется тем, что в первом случае доминирует автор — это его словами говорит Соломон и поступает так, как того хотелось бы Л. Ардазиани. Во втором эпизоде автор не «вмешивается» в поведение героя, предоставляет ему свободу, и Соломон поступает в соответствии с мировоззрением перекупщика.

На протяжении всего повествования слышится голос автора (не Соломона), обращенный непосредственно к читателю: «Я мог бы рассказать много таких историй, но, дорогие читатели, не хочу злоупотреблять вашим вниманием» (327); «Пока они хохочут, разрешите мне, дорогие читатели, сказать слово в свое оправдание» (334) и т. д.

Интересен также следующий эпизод. Соломон узнает, что он очень богат, и, желая посоветоваться относительно того, как лучше поступить с этим богатством, посылает за своим кумом — Оганезом (напомним, что в заключении романа сказано: «Брат мой и кум Оганез!». Эту свою исповедь доверяю одному тебе» (394)). Вот как описывает этот эпизод Л. Ардазиани: «Тотчас после обеда я послал за кумом Оганезом. На редкость хороший он человек! Выслав из комнаты жену и детей, я чистосердечно рассказал ему обо всем, что произошло со мной перед этим, описал унижительное положение, в котором я очутился, и попросил у него совета» (354). Далее следует диалог Соломона и Оганеза.

В этом эпизоде Соломон «забывает», кому он рассказывает историю своей жизни. В его рассказе слышен голос автора, адресованный читателям.

Интересна также глава VIII первой части романа. Здесь герой-

рассказчик выступает в роли эпического повествователя, описывающего чужую жизнь, то есть ситуацию, в которой он не принимал непосредственного участия. Причем преподносит её не как информацию, а художественно воссоздает при помощи диалогов (при этом он одновременно выступает и как персонаж повествования, вспоминающий свое прошлое).

Вообще в романе Л. Ардазиани диалоги имеют первостепенное значение. Излагая от первого лица историю своей жизни, рассказчик постоянно передает диалоги действующих лиц, но они находятся ещё на уровне описания быта. Только в первой главе второй части романа диалог Соломона с крестьянином является одновременно и столкновением двух сознаний. Автор не дает завершающей оценки. Он перестает быть «всезнающим» и отказывается от проникновения во внутренний мир крестьянина. Персонажи равноправны в своем споре, и симпатии читателя на стороне обманутого крестьянина.

Таким образом, на протяжении всего повествования слышен голос автора, то сливающийся с голосом Соломона, то звучащий вполне самостоятельно. Ему принадлежат обобщающие, чисто просветительские сентенции, бичующие пороки и призывающие к добродетели, правда, вложенные в уста героя-повествователя. Голос автора доминирует в сценах, изображающих дворянство, идеализация которого приводит к сентиментальности в изображении. В результате этого между автором и героем-повествователем устанавливается определенная дистанция. Сцены, в описании которых доминирует голос Соломона, отличаются большим реализмом, хотя и тяготеют к бытописанию.

Напомним, что голос Соломона — это также и голос автора, а рассказ от первого лица — одна из особенностей творческого замысла писателя. Поэтому противоречия между этими двумя «голосами» отражают противоречивость мировоззрения Л. Ардазиани.

Для понимания сущности этих противоречий большое значение имеет «перерождение» героя из перекупщика в богатого купца (II глава второй части). Л. Ардазиани подготавливает читателя к предстоящему «перерождению» ещё в последней главе первой части романа, которую заключает следующими словами героя: «Теперь уже вы не найдете во мне кинто и перекупщика Соломона» (346). Во второй главе второй части герой, обнаружив, что его капитал достиг восьмисот тысяч, раскаивается (опять «раскаяние») в своей жестокости и черствости по отношению к семье и решает в корне изменить свою жизнь. Это «перерождение» проявляется прежде всего в том, что он предлагает своим домочадцам вкусу поесть. Явным диссонансом звучат рассуждения Соломона (несомненно, принадлежащие автору) с натурализмом его поведения, не соответствующим «слезам благородства» (в которых чувствуется умиление автора всей этой сценой). Далее следует диалог Соломона с сыном Исаком, в котором преобладает рационалистическая дидактика совместно с критическим отношением к буржуазным выскочкам, к продаже должностей и т. д. При этом персонажи высказывают скорее мнения автора, нежели свои собственные, так как в дальнейшем Соломон, столь рьяно осуждавший эти порядки, тем не менее покупает сыну должность чиновника, не испытывая при этом угрызений совести. Особо внимания заслуживает тот факт, что Соломон, высказывая радость от того, что сын «не заучился», «не схватил чахотки» (стр. 354), рассуждает с позиций перекупщика, «забывая» о том, что он уже буржуа, которому нужен «просвещенный» сын, способный продолжить его дело на новом уровне.

Во всем этом эпизоде явно доминирует голос и позиция автора, что противоречит реальным характерам Соломона, его детей и жены. Писатель попытался обосновать перерождение Соломона из накопителя в торговца, но художественно этого перерождения не получилось — Соломон остался перекупщиком (об этом же свидетельствует и упомянутый выше эпизод с покупкой кур: Соломон, который к тому времени уже является богатым купцом, буржуа, продолжает вести себя как мелкий перекупщик). Новое социально-общественное положение героя должно было отразиться на его характере и образе мыслей.

В целом вся сцена по сравнению с прошлым и будущим героя, выглядит чересчур банальной, идиллической.

По отношению к своему новому качеству (торговца, буржуа), герой выступает в двух ипостасях: с одной стороны, он осуждает свое прошлое, связанное с накоплением денег, скопидомством, приведшим к унижению человеческого достоинства членов его семьи, с другой стороны, видит «идеальный» выход, связанный с покупкой нового дома, торговлей, проникновением в высшее общество. Но этот «выход», по сути дела являющийся продолжением той же самой деятельности (пусть и на ином уровне), мыслится и обставляется автором как «перерождение».

По-видимому, здесь мы имеем дело с противоречиями в мировоззрении самого писателя. Осуждая Соломона-перекупщика, Л. Ардазиани, тем не менее, более положительно расценивает Соломона-купца. Не случайно «перерождению» героя, по мнению писателя, способствует Александр Раиндидзе (снова обратимся к словам Соломона в конце первой части романа: «Теперь вы уже не найдете во мне кинто и перекупщика Соломона. Причиной этому был князь Александр Раиндидзе» (346). Причину этих противоречий, по-видимому, следует искать в социальных сдвигах, которые происходили в современном писателю обществе.

В Грузии буржуазное общество находилось в стадии формирования. Поэтому человек обладал в нем некоей личностной инициативой и при определенной затрате энергии мог пробиться и занять в этом обществе соответствующее место. Ведь и Саркисбегашвили, и Меджгануашвили, и Дурмишхан стали уважаемыми людьми. Они даже мечтали породниться с аристократией, что, в принципе, было вполне возможным. Все это, по-видимому, помешало Л. Ардазиани разобраться во взаимоотношениях дворянства и буржуазии, что и нашло свое отражение в его романе.

В целом вторая часть романа более реалистична, хотя писателю и не удалась попытка поднять изображение частной (семейной) жизни до уровня общезначимости, до уровня общественного интереса. Противоречия мировоззрения Л. Ардазиани помогли ему реалистически оценить современное общество. Несмотря на всю «идеальность» образа Александра Раиндидзе, писатель сумел показать пустоту, характеризующую дворянство того времени (главы VI и VII второй части, в особенности интересен образ Керпадзе). Он развенчивает также и своего главного героя — Соломона Исакича.

Роману Л. Ардазиани не чужда бальзаковская тема «погони за счастьем». Концовка произведения далеко не похожа на счастливые развязки просветительского романа. Хотя, с точки зрения бальзаковского реализма, Александр Раиндидзе и должен был жениться на Тамар, драматическая концовка романа дала возможность писателю показать духовный крах главного героя.

Последние страницы повествования типичны для грузинской литературы. Драматическая концовка романа является одной из наиболее стойких прозаических традиций (вспомним хотя бы произведения Д. Чонкадзе, И. Чавчавадзе, А. Казбеги, Л. Киачели, К. Гамсахурдиа и др.) В данном случае мы имеем дело с кульминационным моментом всего повествования. В конце с определенной глубиной раскрывается вся серьезность драмы, переживаемой главным героем.

Соломон Исакич достигает всего, чего хотел, но это не дало ему счастья. И дело не только в утрате дочери. Весь роман несет определенную смысловую нагрузку. Коротко основную идею автора можно сформулировать известными словами: «Не в деньгах счастье». Эта мысль лежит в основе художественной концепции романа, определяет его содержание и композицию. Об этом говорит и отбор фактов из биографии Соломона Исакича, и расстановка акцентов именно на тех этапах, которые проходит главный герой по мере достижения намеченной цели. Вывод из всего прочитанного напрашивается сам собой, но Л. Ардазиани, не довольствуясь этим, кончает роман следующими словами Соломона Исакича: «Правда, я прожил до настоящего дня в богатстве, пользуясь всеобщим уважением; люди считают меня счастливым человеком, многие мне даже завидуют, но с тех пор, как я начал жить в роскоши, пользуясь почетом, сердце мое гложет какая-то смутная тоска, и ничего не радует меня. Причина этой тоски во мне самом; никаких внешних поводов нет» (395).

Таким образом, ставя вопрос о личном счастье, Л. Ардазиани смог раскрыть только его негативную сторону. Он доказал, что материальные блага могут принести лишь временное удовлетворение человеку, одержимому жадной наживы.

Роман Л. Ардазиани, с точки зрения своих идейных посылок, достаточно противоречив, поскольку писатель, будучи дворянским либералом, отрицал «третье сословие» с позиций своего класса. Однако эта позиция позволила ему увидеть отрицательные стороны нового класса, которые уже достаточно показали себя в странах Европы. Художественный итог романа еще более интересен.

Будучи структурно просветительским романом, произведение не ставит буржуазный идеал своей целью. Первый в грузинской литературе роман, изображающий буржуа, который в западноевропейской литературе наделен позитивными и «разумно-действительными» (если использовать гегелевскую терминологию) полномочиями, исполнен сомнений по поводу нового героя жизни, тех сомнений, которые стали привычными и обязательными лишь в конце XIX — начале XX века.

Таким образом, можно утверждать, что, рассматривая роман Л. Ардазиани «Соломон Исакич Меджганушвили», мы имеем дело и с неким переосмыслением литературного опыта эпохи Просвещения. Поэтому, по сравнению с «Сурамской крепостью» Д. Чонкадзе, роман Л. Ардазиани является шагом вперед в процессе развития грузинской прозы, так как обращение писателя к опыту европейских литератур свидетельствует о сознательном отходе от традиций грузинского романтизма в поисках новых путей.

Суммируя все вышесказанное, можно утверждать, что роман Л. Ардазиани «Соломон Исакич Меджганушвили» является наглядным подтверждением того положения, что грузинская литература, миновав определенные этапы, вступила на путь реалистического развития, не только наследуя родные традиции, но и критически усвоив опыт других литератур. Это привело к тому, что процесс развития

грузинской реалистической прозы, хронологически возникший позднее, чем в странах Западной Европы и России, хотя и шел в общем русле европейского развития, конечно, обогащенном национальными особенностями и традициями грузинской литературы, тем не менее протекал значительно быстрее и отличался рядом особенностей, на некоторые из которых мы обратили внимание в данной статье.

Примечания

1. Журнал «Цискари», 1859, № 9 с. 82—83 (на груз. языке).
2. В. И. Ленин. Собр. соч., т. 3, изд. 4-ое, с. 521.
3. И. Богомолов, Я. П. Полонский в Грузии, Тб., 1966, с. 146.
4. В дальнейшем цитируется по книге: Грузинская проза, т. I, М., 1955, (с указанием страниц в скобках).
5. Б. Сучков, Исторические судьбы реализма, М., 1973, с. 54.
6. Там же, с. 51.
7. Развитие реализма в русской литературе, т. I, М., 1972, с. 38.
8. Там же, с. 12.
9. З. И. Плавский, Испанская литература XVIII—середины XIX века, М., 1978, с. 45—46.

Сектор литературы народов СССР отдела советской литературы Института мировой литературы АН СССР им. М. Горького

Представил Институт истории грузинской литературы им. Ш. Руставели АН Грузинской ССР

მანა ხინთიბიძე

 ბაზ. „დროებაში“ გამომავალ ფოლკლორული
 მასალები თამარ მეფის შესახებ

„დროების“ ერთ-ერთ ამოცანას ქართველებში ეროვნული თვითშეგნების გამოცოცხლება და ამოღება წარმოადგენდა. პროგრესულ თვალსაზრისზე მდგომი განეთი ამ საქმეში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ფოლკლორული ნაწარმოებების პუბლიკაციას.

აღსანიშნავია რედაქტორების გ. წერეთლის, ს. მესხის, ი. ჭავჭავაძისა და ი. მაჩაბლის მნიშვნელოვანი როლი ამ საქმეში. „დროებას“ ფოლკლორული მოღვაწეობით დიდად ეხმარებოდნენ იმდროინდელი სასიქადულო მამული-შვილები: ზ. ჭიჭინაძე, პ. უმიკაშვილი, თ. რაზიკაშვილი, ი. კარგარეთელი, ვაჟა-ფშაველა და სხვ.

„დროებამ“ მრავალი ფოლკლორული მასალა გამოაქვეყნა თამარ მეფეზე. ისინი შეიძლება სამ ნაწილად დაიყოს, რომლებშიც ასახულია: ა) თამარის მოღვაწეობა ქვეყნის კეთილდღეობისათვის, ბ) მისი ბრძოლა ბუნების სტიქიური ძალების წინააღმდეგ და გ) პირადი ცხოვრება. მასალები წარმოდგენილია ლექსების, ლეგენდებისა და თქმულება-გადმოცემების სახით. თქმულება-გადმოცემები ხშირად მითოლოგიური რწმენის შემცველია.

გარეშე მტრებისაგან სამშობლოს დაცვას და ქვეყნის ეკონომიურ დაწინაურებას ეძღვნება ცნობილი ლექსი „უსეინ ბეგ-ბეჟან ოღლი“¹.

„ათასი კაბა ყმა მყავდა,
 ყველანი ოქროს ლილითა,
 ვაქმვედი დედალ ხოხობსა,
 ვასმვედი ბროლის ჭიქითა.
 ვინც რომ შემება, შეგები
 ალალითა და ჭიქითა,
 აწი თქვენ იცი თეფენო,
 ვინც დარჩი ამას იქითა“.

სათაური, როგორც ჩანს, მთქმელის სახელიდან წარმომდგარა. წინათქმაში აღნიშნულია, რომ მთქმელი ბათუმის მაზრის ბეგი ყოფილა და „ვეფხისტყაოსანიც“ ზეპირად სცოდნია. ლექსი პეტრე უმიკაშვილს ჩაუწერია 1879 წ.² და გამოუქვეყნებია „დროებაში“. პ. უმიკაშვილი აღნიშნავს, ეს ლექსი „არსად არ წავიკითხავსო“. მართლაც, ის „დროებაშიც“ არსად დაბეჭდილია. პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილი, რომელმაც დიდი ღვაწლი დასდო ქართული ფოლკლორის მოამაგის, პ. უმიკაშვილის მოღვაწეობის შესწავლის საქმეს, „ხალხური სიტყვიერების“ წინასიტყვაობაში წერს: „ამ გამოცემაში მე არ შემიტანია ის ხალხური ნაწარმოებნი (გარდა „არსენას ლექსისა“ და გამოცანების ნაწილისა), რომელნიც პ. უმიკაშვილმა თავის სიცოცხლეშივე დაბეჭდა ცალკე გამოცემებად: „სახალხო ლექსების პირველი კრება“. ქვემოთ ასახელებს „ქალაქიანს“, „ბეჟანიანს“, „ალექსიანს“ და განაგრძობს: ამ წიგნში „მე შეეიტანე მხოლოდ ის, რისი ხელნაწერი დედნები მოიპოვებოდა“³.

ზემოთ მოტანილი ლექსი პ. უმიკაშვილის „ხალხურ სიტყვიერებაში“

დაბეჭდილია ზუსტად ისე, როგორც „დროებაში“. ეს ტექსტი შემდეგ თ. სახოკიას და ი. მეუნარგიასაც ჩაუწერიათ. საყურადღებოა სიტყვა „კაბა“ რომელიც თ. სახოკიას განმარტებით ყმას ნიშნავს⁴. ამრიგად, გამოთქმა „ათასი კაბა“ მყავდა გულისხმობს ათას ყმას, ე. ი. ათას ჯარისკაცს. ნაწარმოებში კარგად ჩანს თამარის ზრუნვა ჯარისკაცებზე („ვაჭმევდი დედალ ხონობსა, ვასმევდი ბროლის ქიქითა“), ამასთანავე ლექსი თამარის პატრიოტული სულისკვეთების გამომხატველიცაა.

თამარის ბრძოლა სამშობლოს გაძლიერებისათვის „დროებაში“ დღესამებულ სხვა ხალხურ ლექსებშიც მოჩანს. მათში არაიშვიათად მეორდება გამოთქმა „სამნები“, რაც სასაზღვროების ჩაყრაზე მიგვითითებს და, აგრეთვე, პატრიოტული შინაარსის შემცველია.

ეს ლექსებიც „დროებაში“ არსად დაბეჭდილია. შემდეგ კი სხვა გამოცემებშიც გამოქვეყნდა⁵. გარეშე მტრებთან ბრძოლა ასახული ამავე გაზეთში დასტამბულ ყველასათვის ცნობილ ხალხურ ლექსში, რომელიც სოფ. მეჯვრისხევშია ჩაწერილი:

„თამარ დედოფალი ვიყავ,
სახელი დიდად გვივადე,
ზღვაში ჩაყვარე სამნები—
ხმელეთი შიგნით მოვივდე,
ქაჯეთს დავადე იჯარა,
ისპაანს ხარჯი ავიღე,
ამღენი საქმის მომქმედმა
ცხრა ადლი ტილო წავიღე“⁶.

ცხადია, ქაჯეთისაგან იჯარის აღება მის დამორჩილებას გულისხმობს, მაგრამ თვით გამოთქმა „ქაჯეთის ციხე“, რომელსაც „დროების“ ვარიანტში ვერ ვხვდებით, იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ მასში რაღაც ასოციაციით მოჩანს შ. რუსთაველის პოემის რეალიები. ამიტომ ეს ლექსი უფრო სრულ წარმოდგენას იძლევა თამარის პატრიოტულ მოღვაწეობაზე. ტექსტი საყურადღებოა სხვა თვალსაზრისითაც, — თავდება ბრძნული ხალხური გამოთქმით, რომლის მიხედვით სიკვდილი ყველა ადამიანს ათანასწორებს („ამღენი საქმის მოქმედმა ცხრა ადლი ტილო წავიღე“). ლექსის მრავალი ვარიანტია ჩაწერილი, რომელთაგან „დროებაში“ მხოლოდ ერთი გამოაქვეყნა. ორი ვარიანტი პ. უმიკაშვილს ჩაუწერია (ერთი — თელეთში, მეორე — ხევსურეთში⁷). მათი ჩაწერის თარიღები გაურკვეველია). 1884 წ. გაზ. „დროებაში“ გამოქვეყნებული ვარიანტი, (მეჯვრისხევში ჩაწერილი), ყველასაგან განსხვავებულია. კერძოდ, სხვაგან არსად გვხვდება გამოთქმა „ქაჯეთს დავადე იჯარა, ისპაანს ხარჯი ავიღე“. ამასთან, პ. უმიკაშვილის პირველი ჩანაწერი გაცილებით ვრცელია, ვიდრე „დროებისა“. „დროების“ ვარიანტში ნახსენები „ქაჯეთი“ მითოლოგიური შინაარსის შემცველია. აქვე უნდა ითქვას, რომ ზელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ლექსის — „თამარ დედოფალი“⁸, ერთი ადგილი თითქმის ემთხვევა ზემომოყვანილი ლექსის ნაწილს.

თამარის მიერ ქვეყნის დაცვას ეხება, აგრეთვე, „თამარ მეფე (ხალხში გაგონილი ამბები)“⁹, რომელიც მეფე ქალის დიდ მამულიშვილობაზე და სამშობლოსათვის თავდადებაზე მოგვითხრობს.

დიდი ენერგია შეაღია თამარმა ქვეყნის ეკონომიურ აღმავლობას, მშენებლობას, სოფლის მეურნეობის წინსვლას. ამ მხრივ საინტერესოა თქმულება „თამარ დედოფლის ხსოვნა თავისუფალ სვანეთში“¹⁰. ამ თქმულების მიხედვით,

„შესანიშნავი ეკლესიანი თავ-სვანეთში, უშგულის ღვთისმშობლის, კალის წმ. კვირიკის და ივლიტეს ეკლესია-მონასტერი, წმ. გიორგი ოფარისა და მესტიისა, მთავარ ანგელოზი მუჟალისა და წინასწარ. იონას (ენაშ) ეკლესია ლატალოში — ყველანი, ხალხის სიტყვით, თამარ დედოფლისაგან არიან აშენებულნი და შემუკლნი ხატჯვრებით და სამკაულითა. ხალხის გადმოცემით, თამარ დედოფალი აშენებდა შემდეგი წესით: „გამოუცხადებდა თავის ჯარს, რომ ამა და ამ საზოგადოებაში ეკლესია უნდა ავაშენოთ; თითოეული ჯარისკაცთაგანი ვალდებული იყო წამოედო აღნიშნულს ადგილას თვითო ქილა (მესერი) დამწვარი კირი და თვითო ქილაც ქვიშა“. გადმოცემაში აღწერილია თამარის საზაფხულო და საზამთრო რეზიდენციები.

თამარზე, როგორც მშენებელ მეფეზე, მოგვითხრობს ფელეტონი „ჩვენი ძველი დროების ძეგლები“¹¹.

გადმოცემის მიხედვით თამარი მცხეთის და წმ. ნიკოლოზის ეკლესიას აშენებდა. „აქედამ იქ და უკან დღეში ერთხელ მოდიოდა ფეხით, მუშაობის დასათვალისწინებლად“. გადმოცემით ეს ეკლესიები მეფე ქალს ერთ დღეს დაუწყია და ერთ დღეს დაუმთავრებია. თამარი, როგორც ეკლესიათა მშენებელი, საბჭოთა პერიოდში ჩაწერილ თქმულებებშიც ჩანს. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა 1943 წელს პროფ. ელ. ვირსალაძისა და 1945 წელს პროფ. ქს. სიხარულიძის მიერ ჩაწერილი ნიმუშები¹².

თქმულებაში „თამარ დედოფლის ხსენა თავისუფალ სვანეთში“, ნათქვამია: სვანებში, ძველ დროებაზე საუბრის დროს, თამარ მეფეზე მსჯელობა „ერთადერთ საყვარელს და საინტერესოს თემას წარმოადგენს. სვანეთი თამარ დედოფლის საყვარელი სამყოფელი ადგილი ყოფილა“. აქვე ეპვიცაა გამოთქმული: „თუმცა ჯერჯერობით წერილობითი საბუთი არ აღმოჩენილა, რომელიც უჩვენებდეს თამარ დედოფლის ყოფნას სვანეთში, მაგრამ „სვანებს უნდათ დაამტკიცონ, რომ რაც რამ კარგი ყოფილა მათ წარსულ ცხოვრებაში, თამარის მეოხებით ყოფილა“. გადმოცემის მიხედვით თამარის სვანეთისადმი ასეთ სიყვარულს სათანადო შედეგი გამოუღია: თამარის დროს იგი ეკონომიურადც დაწინაურებულა და ზნეობრივადც.

სოფლის მეურნეობის აღმავლობის ნათელსაყოფად გადმოცემაში ნათქვამია: სვანები არაყის ნაცვლად ღვინოს ხმარობდნენო. ამის მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ იმ დროს სვანებს ღვინო ფუფუნებად და სიმდიდრედ მიაჩნდათ, რადგან სვანეთში ვენახი არ ხარობდა (ამიტომ არც აშენებდნენ). ფ. მახარაძე წერდა: „სვანეთში ცოტა მოდის პური, სიმინდი და ლობიო, რაც შეეხება ბოსტნეულობას და ხეხილს (მსხალი, ვაშლი), ყურძენს რომ თავა დაეანებოთ, სვანეთში არც ერთი ეს არ მოდის“¹³, ღვინის ნაცვლად არაყს ხმარობდნენ სვანები დღესასწაულებსა და წვეულებებში. ამის დამადასტურებელ მრავალ ფაქტს ვხვდებით ცნობილი ეთნოგრაფის ბ. ნიქარაძის ნაწერებში¹⁴. ლეგენდა-გადმოცემას საერთოდ სვანთა ყოფის შესახებ, საინტერესო ცნობები შემოუწინახავს.

თამარის ბრძოლა სტიქიური ძალების წინააღმდეგ

ზოგიერთ თქმულებაში ნათლად ჩანს წარმართული რწმენის ნაშთები, ამაზე ვერცლად მიუთითა ვ. კოტეტიშვილმა¹⁵. ის წერს: „ქართული თქმულებით, შუქურ-ვარსკვლავი, გამჩენი ზამთარ-ზაფხულისა, თამარს დატყვევებული ჰყოლია და ჯაჭვებით დაბმული. ამიტომ თამარის მეფობის დროს ზამთარი არ

ყოფილა. როცა თამარ მეფეს გასეირნება მოუწოდებოდა, თურმე შუქურ-ვარსკვლავი იქცეოდა ცხენად, შეჰკაზმავდა თამარი და შეჯდებოდა ზედა...¹⁶ სხვა თქმულებაში ნათქვამია: „ერთხელ ცხენად ქცეული შუქურ-ვარსკვლავი თამარის გამზრდელმა წყალზე წაიყვანა, ცხენმა უთხრა „აბა აღვირით წყალ-როგორ დავლიო, წამომყარე აღვირიო“. თამარის გამზრდელმა ცხენს აღვირი წამოჰყარა და შუქურ-ვარსკვლავი იმ წუთსავე გაქრა. თამარ მეფემ დაადევნა თავისი ჯარები, მაგრამ შუქურ-ვარსკვლავმა ატეხა ქარი, თოვლ-ბუქი და თამარ მეფეს გზა აურია. წავიდა შუქურ-ვარსკვლავი და დაჯდა იალბუზზე. იქიდან გვიგზავნის ხან ზამთარს და ხან ზაფხულსო“¹⁷. „დროების“ ტექსტის მიხედვით კი „თამარი ისეთი მადლიანი იყო, რომ დედამიწაზედ ფეხს არ ადგამდა, ერთი არშინით მალლა ჰაერში დადიოდა. მთელი ხმელეთი, მთვარე და ვარსკვლავები ხელში ეჭირა. ბუნების მოვლენანი იმისი განკარგულებით იყო: თოვლს, წვიმას, ქარს უნდოდა მოიყვანდა, უნდოდა დააყენებდა. თამარს ჰქონდა ერთი პატარა ყუთი. ერთხელ როცა სხვაგან იყო, ვიღამც გააღო ისა: ასტყდა ქარი და სანამ თამარი არ მოვიდა და არ დაკეტა, მანამ საშინელი ქარი ქროდა“¹⁸.

აქ აშკარაა მითოლოგიური ელემენტები: თამარი შუქურვარსკვლავის დამ-მორჩილებელია:—ცხენად აქცევს მას. მაგრამ შუქურვარსკვლავი ისე მოხერხებულა, რომ თამარის გამზრდელისაგან თავს ითავისუფლებს და ბოლოს ბუნების სხვა სტიქიურა ძალების ამოძრავების მიზეზიცაა. მსგავსი ელემენტები სხვა ვარიანტიც არის, მაგრამ საკითხის გარკვევისათვის ეს მაგალითებიც საკმარისია.

„დროების“ ვარიანტს ის თავისებურებაც აქვს, რომ მასში „შუქურვარსკვლავის“ მაგივრად „თოვლის ვარსკვლავი“ მოქმედებს. „ამ ამბის შემდეგ მყინვარზე (იალბუზზე) მუდამ წლობით საშინელი ზვავი იკვრება ხოლმეო“¹⁹. საერთოდ, შეიძლება ითქვას — „დროების“ ვარიანტი მითოლოგიური ელემენტები შედარებით მკრთალად მოჩანს. ამ თქმულებაში ასახულია ბრძოლა აღამიანსა და ბუნებას შორის, ცდა ბუნების დამორჩილებისათვის. ბუნება არ უთმობს აღამიანს და ხელსაყრელ პირობებში მისთვის ზიანის მოტანას ცდილობს, რაც გამოხატულია შუქურვარსკვლავის თამარის კლიტულიდან გაფრენითა და დედამიწაზე თოვლის მოსვლით.

ხალხური მთქმელი, „დროების“ პუბლიკაციის მიხედვით, თამარის პირადი ცხოვრებითაცაა გატაცებული. ეს ნათლად ჩანს ზემოხსენებულ ლეგენდა-გადმოცემაში („თამარ დედოფლის ხსოვნა თავისუფალ სვანეთში“):

„თამარ დედოფალი მობრძანდა,
 თავზე ზუჩი ადგია,
 ყურებზე ჰკილია საყურენი,
 თვალები აქვს იავუნდის,
 კბილები აქვს მარგალიტის,
 ფერი აქვს ოქროს მსგავსი (ელვარე),
 ყელსა აბია ეშმები²⁰,
 გარეთ აცვია აბჯარი,
 შიგნით აცვია ატლასი,
 მკლავებზე მოცმული აქვს „ხეშნავარი“,
 პაიჭად აცვია ჯაჭვები,
 ფეხთა აცვია ჩექმები,
 ქვიშის ფერ ცხენზედა ზის,—
 მოჭედილი (ოქროთი) უნაგირი ადგია“²¹. და სხვ.

ამ ლექსის დედანი, სათაურით „რა ვქნა“, ასე იწყება:

„რა ვქნასიო ვორმინდა ვაშაჰო, ირსაჰო,
ვარშაჰო, ირსაჰო,
ვარშაჰო, ირსაჰო“²².

ამ სტრიქონების შესახებ წერილის ავტორი სქოლიოში შენიშნავს:

„პირველი სტრიქონი სიმღერისა სვანური არ არის, არამედ ქართულია და ამისათვის მისი მნიშვნელობა, აზრი მკითხველმა გამოიცნოს. სტრიქონი 13 მარცვლიანია. უკანასკნელი სიტყვა გამეორებულია ორჯერ, ასეთი რიგი უნდა იქნეს დაცული სიმღერის ბოლომდე, მაგრამ გამარტივების მიზნით მომყავს 8—9 მარცვალი“. როგორც აღნიშნულია, ეს სასიმღერო ლექსია, „ფერხულში იმღერიან ამასა და ისეთი ახლართულ-ჩახლართული, რთული ფეხის ხმარება უნდა, რომ მართა უშეგულელებმა იციან ეს ფერხული“.

თამარის პირად ცხოვრებას უნდა დავუკავშიროთ თქმულებებში გატარებული აზრი მისი მემკვიდრის შესახებ. საინტერესოა თქმულება „თამარ მეფე“²³ რომლის პირველი ნაწილი თამარის გათხოვების საკითხს ეხება²⁴. აქ აღნიშნულია, რომ ქმარი არ ჰყავდა, გათხოვებაზე კი, დიდებულთა თხოვნის მიუხედავად, უარს ამბობდა, მაგრამ შემდეგ უცნაურის ძალით დაორსულდა და ეყოლა ვაჟი, რომელსაც ლაშა-გიორგი დაარქვეს²⁵. თამარს ვაჟი ბანოვანებისათვის გაუტანებია ტყეში და უთქვამს — თვალყური ადევნეთ, „ნადირმა არ შექამოსო“²⁶. როგორც ქსენია სიხარულიძე აღნიშნავს, აქ მოჩანს ზღაპრისეული მოტივი, რომლის მიხედვით ბავშვს ირემი ზრდის²⁶. თამარის ვაჟს ძუძუს ირემი აწოვებდა და ასე გაზარდაო. ამასთან გადმოცემაში ნათქვამია: თამარმა ტანისამოსი გაატანა ქალებს თავისი ვაჟისთვის, რის შემდეგ ბავშვი თამართან მიიყვანესო. სხვა ვარიანტების მიხედვითაც თამარის შვილს ირემი ზრდის²⁷.

აქ ორი მომენტია საყურადღებო — ბავშვის მოძულება, ტყეში გაგზავნა და მისი გაზრდა ირმის მიერ²⁸.

როგორც ვიცით, ახალდაბადებული ბავშვის დედისაგან მოძულებას მითოლოგიური საფუძველი ჰქონდა. თამარზე არსებულ ლეგენდა-გადმოცემებში შეიძლება მისი რეალური საფუძველიც დავინახოთ: 1. თამარისგან ბავშვის ტყეში გაგზავნაში ნაწილობრივად ჩანს ქართველი ქალის სირცხვილიანობის გრძნობა — არაკანონიერი შვილის ყოლის გამო. 2. თამარს, გადმოცემების მიხედვით, საერთოდ არ სურდა გათხოვება; საქართველოში მეფე ქალის შესაფერი არავინ იყო, სხვა ქვეყნის მეფის შვილზე თამარის დაქორწინება კი ხალხს ვერ წარმოედგინა. არაკანონიერი გზით შვილის გაჩენაც მას არაბუნებრივად მიაჩნდა. საგულისხმოა, რომ დაახლოებით, ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს „ამირანშიც“. ნადირობის ქალღმერთებამ დალმა მონადირეს ჩააბარა ბავშვი და უბრძანა — წყაროზე წაეყვანა და უხედამხედროდ დაეტოვებინა. შეიძლება, ეს მოტივი სხვა მხრივაც დაუკავშიროთ „დროებაში“ დაბეჭდილ თქმულებას თამარზე. „დროების“ ვარიანტი ბუნების არც ერთ კულტზე, საკმელზე ან მცენარის ნაყოფზე არ მიუთითებს, და უნდა ვიგულისხმოთ, რომ თამარის შვილიანობასთან დაკავშირებით ხალხი საერთო ღვთაებრივ ძალას გულისხმობს. თქმულების ეს მოტივი ჩადონსურ ზღაპრებში პოულობს საფუძველს. ზღაპრის — „ირმისას“ მიხედვით²⁹, ბავშვი ირემს მიაბარეს გასაზრდელად. ირმის მიერ გაზარდილი ბავშვი, „ირმისად“ წოდებული, უძლიერესი პიროვნება იყო. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ მეფის შვილმა მისი და ირმის დაქვრის მიზნით, მამას სამოცდაათი ფუთი ჯაჭვი და ასოცი ჯაჭვის მსროლელი კაცი მოსთხოვა.

საყურადღებო „დროებაში“ გამოქვეყნებული ფოლკლორული მასალა, რომელიც თამარის დასაფლავებას ეხება. ერთი თქმულების მიხედვით, თამარი რომ გარდაცვლილა და დაუსაფლავებიათ, გამზრდელს მისი ცხედარი ამოუღია და სხვაგან გადაუტანია, თან რამდენიმე საფლავზე ქვები დაულაგებია წარწერით: — „აქ მარხია თამარ მეფეო“³⁰. „ასეთი ქვებით ტყე მოუფენია. ხალხი ეძებს თამარის საფლავს, მაგრამ ვერ ნახულობს“³¹. ეს თქმულებაც მითოლოგიურია, რადგან მასში ბუნების ძალთა გაღმერთება და მათი გამწვევები ძალაც ჩანს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ადგილი, რომლის მიხედვით, თამარ დედოფალს გამზრდელი დაუწყევლია თოვლის ვარსკვლავის გამშვებისათვის, რის შედეგადაც გამზრდელი ტარტაროზად ქცეულა და კუდიანების დასში ჩარიცხულა. ახლაც არის ერთი მთა, რომელსაც ტარტაროზის მთას უწოდებენო.

აქ თქმულების ზემოხსენებული ნაწილია საყურადღებო, განსაკუთრებით, იმ მხრივ, რომ მასში ხალხის ფანტაზიას საფუძვლად ისტორიული სინამდვილე უდევს. მაგრამ ამ ფაქტისათვისაც ხალხს მითოლოგიური ახსნა მიუცია. მისი აზრით, ამის მიზეზი ტარტაროზადქცეული გამზრდელის მტრობაა თამარისადმი.

თამარის საფლავის დაკარგვას ეხება „დროებაში“ გამოქვეყნებული ხალხური ლექსებიც³². მათ შორის საყურადღებოა ტექსტი, რომელშიც თამარის ქართლის დედადაა წარმოდგენილი.

ჩვენი აზრით, ამ ლექსში სამი მომენტია აღსანიშნავი: ა) თამარის დაქორწინება, ბ) მისი სტუმართმოყვარეობა და ღარიბებისადმი პატივისცემა, გ) თამარის უკვალოდ დაკარგვა.

ა) „საქართველოს დედოფალი,
დედა ქართლისა თამარი,
სიმშვენიერით მოსილი,
ამომავალი მზის დარი,
დავით სოსლანის მეუღლე,
რომელს უმშვენა მან მხარი,
დიღუბეში იქორწინა,
სადაც რომ საყდარი არის“.

როგორც ვხედავთ, თამარის დაქორწინება ამ ლექსში მის მშვენიერებას უკავშირდება. თამარის სტუმართმოყვარეობის შესახებ ვკითხულობთ:

ბ) „ნადიმოვა გაუმართა,
მოიწვია თვისი ჭარი,
ასი სული ცხვარი დაკლს
და ორასი ნიშა ხარი
ლურჯი სუფრა გაუშალა,
თითქმის იყო ასი მხარი,
ქვრივ-ობლებსა უწყალობა
ოქრო, ვერცხლი დიდი ძალი“.

ხალხი თამარს წარმოგვიდგენს სტუმართმოყვარედ და ღარიბებისადმი თანამგრძობს. ასეთად იცნობს მას ისტორიაც. ივ. ჭავჭავაძის გამოკვლევით დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს დიდი ყურადღება მიექცა პატიოსნური გზით ქონების შექმნას. ის ითვლებოდა პატივისცემის ღირსად, რაც „მუშა კაცის, მიწისმოქმედებისა და ხელოსნის ცხოვრების მძიმე ტვირთს აკეთილშობილებდა და ზნეობრივი სიწმიდის შარავანდელსა და მიმზიდველობას ანიჭებდა“³³. ასეთ ვითარებას მშრომელი და დაჩაგრული ადამიანის მდგო-

მარეობის გაუმჯობესების სურვილიც უნდა მოჰყოლოდა. ივ. ჯავახიშვილს მოაქვს მემბრანის შემდეგი სიტყვები: „თამარის დროს ის, ვინც „ცხოვრებისა, ან ბუნებისგან დაჩაგრული და დაგლახაკებული იყო, იმაზე თვით სახელმწიფო ზრუნავდა“. და „ყოვლისა სამეფოსა მისსა შემოსავლნი, რაცა იყო შინათ და გარეთ, ყოვლისა ნათელი გლახაკთა მიეცემოდა“³⁴. ცხადია, ასეთი ქველმოქმედებაც იმდროინდელი სახელმწიფოს ინტერესებით იყო განსაზღვრული და ზემოხსენებულ ლექსშიც ქვრივ-ობლებისადმი თამარისაგან მოწყალების გაცემაც ამის ასახვას უნდა წარმოადგენდეს. ამ გარემოებას დაიდი მნიშვნელობა აქვს ლექსის ზემოხსენებული ნაწილის რეალურობის გათვალისწინებისათვის.

ტექსტს ხელს ი. დავითაშვილი აწერს. ლექსმა აზრთა სხვადასხვაობა წარმოშვა: ზოგი ფიქრობს, რომ იგი ხალხურია და დავითაშვილის მიერაა ჩაწერილი. სხვათა აზრით, ლექსი დავითაშვილმა შეთხზა და შემდეგ გავრცელდა ხალხში. ი. დავითაშვილის ავტოგრაფისა და „დროებაში“ დაბეჭდილი ვარიანტის შედარებისას ირკვევა, რომ

„დედა ქართლისა თამარი,
ბევრიც ვიტიროთ, სად არი?“

ი. დავითაშვილის თხზულებაში არ ჩანს³⁵.

საყურადღებოა, რომ „დროებაში“ საანალიზო ლექსი დაიბეჭდა წინათქმით: „ამბობენ, რომ თამარ დედოფლის მეორე ქმართან, დავით სოსლანთან ქორწილი ამ ეკლესიაში იყო და ამისათვის მოწყავს ეს მცირე ლექსი, რომელიც მე ერთმა მოხუცებულმა ქართველმა მითხრაო“. თითონ ლეგენდის შესახებ კი წერს: „ეს ძველებური ამბავი და აქ მოყვანილი ლექსები მე ხშირად გამოვიგონია ხალხში და რადგან ვფიქრობთ, რომ იქნებ ჩვენი საზოგადოებისათვის საინტერესო იყოს, ამისათვის დავწერე და გიგზავნით უფ. რედაქტოროო“³⁶. მაშასადამე, ი. დავითაშვილი თვითონ ამბობს, რომ ლექსი ხალხურიაო.

პროფ. ქს. სიხარულიძის აზრით, „ი. დავითაშვილის ზემოთ მოყვანილი შენიშვნა არ გულისხმობს ლექსის მინცადამინც ლიტერატურული გზით წარმოშობას, ლექსის ავტორად ეჭვმიუტანლადაც რომ ი. დავითაშვილი მივიჩნიოთ, — იგი ხალხური გადმოცემებიდანაც დამოუკიდებელი მანც არ არის, ამაზე მიუთითებს ი. დავითაშვილის შენიშვნაც (ხელნაწ. ინსტიტ. H — 1994), ასე თუ ისე, ლექსი საგულისხმოა ზეპირსიტყვიერი პოეტური ტრადიციის თვალსაზრისით“³⁷.

აღსანიშნავია, რომ ამ ლექსს უკავშირდება ლეგენდა, რომლის მიხედვით ადგილი, სადაც ახლა დიდუბის ეკლესიაა, ვიღაც ორი ძმისა ყოფილა. ისინი გაყრილან და უმეტესი ნაწილი და მასზე მდგარი ეკლესია, რომელსაც „ყოვლად წმინდა ღვთის-მშობლის ეკლესია რქმევია, შინაურ მოსამართლეებს უფროსი ძმისთვის ურგუნებიათ“. ამით უკმაყოფილო უმცროს ძმას უთქვამს— „დიდუბეც მას არგუნეს“—ო. ამიტომ ამ ადგილისათვის „დიდუბე“ დაურქმევიათო. ამრიგად, ლექსიც და თქმულებაც დიდუბის ეკლესიასთანაა დაკავშირებული. ანგარიშგასაწვეია აზრიც, რომლის მიხედვით ლექსი თვით ი. დავითაშვილს ეკუთვნის.

თამარის სახელთან დაკავშირებულია ეტიმოლოგიური ცნობებიც. ერთ-ერთი ლეგენდის მიხედვით, თამარი გორში ყოფილა და ქორი გაფრენია. ეს ქორი ერთ გორაზე შემომჯდარა. თამარს მის ჩამოსაყვანად ახალგაზრდა კაც

გაუგზავნია, რომელიც აღიდებულ მტკვარში დამხრჩვალა. თამარს უბრძანებია: ეს „კაცი იქ დამარხეთ, სადაც ქორი იყო და ჭვარი დაადგით, მე მსურს მას ეკლესია დაეადგა და თქვენც იცოდეთ, რომ იმ ეკლესიას „ქორის ჭვარი“ ერქმევაო“³⁸.

ეტიმოლოგიური ხასიათისაა გადმოცემაც „ხალხის ჰაზრი ყარსზე და ბათუმზე“. ყარსის შესახებ ნათქვამია: თამარი ყარსისაკენ გაემგზავრა და დაღამებია იმ ადგილას, სადაც ახლა ყარსია. მსლგებებს მოუხსენებიათ: ამაღამ აქ გავათითოთ. თამარს უბრძანებია: „ვთი, როგორ შეიძლება აქ დარჩენა, როდესაც ასე საძაგლათ ყარს, ყარსო!“ და ამბობენ ამ სიტყვების შემდეგ დაურქმევიათ ამ ადგილისთვის ყარსი³⁹.

ამრიგად, „ღრობა“ ერთ-ერთი პირველი გაზეთი იყო, რომელმაც ყურადღება მიაქცია ხალხის ფიქრებსა და აზრებს თამარზე, რითაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ისტორიულ პიროვნებებზე არსებული ფოლკლორული მასალების შემონახვისა და პოპულარიზაციის საქმეში.

შენიშვნები და დამოწმებანი

1. „ღრობა“, 1883, № 60.
2. პ. უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, ხალხური სიტყვიერება, ნაწილი პირველი, ფედერაცია, თბ., 1937, გვ. 88.
3. იქვე, გვ. 562, გვ. LIII.
4. თ. ს ა ხ ო კ ი ა, მოგზაურობანი, გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი, თბ., 1950, № 225.
5. ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული სიტყვიერების ისტორია (უძველესი დროიდან მე-XVIII ს. ვასულამდე), ტფილისი, 1904, გვ. 41, 42. იხ. აგრეთვე: „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, ტექსტების მომზადება, რედაქცია, შესავალი და შენიშვნები ქს. სიხარულიძისა, თბ., I, 1961, გვ. 224, 228.
6. ფელეტონი, ხალხური ლექსები (მეჯვრისხევეში ვაგონილი), „ღრობა“, 1884, № 274. ამ ლექსის სხვა ვარიანტი ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული H—2026. აგრეთვე „ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია“, გვ. 78, 224, 229.
7. პ. უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, ხალხური სიტყვიერება, I, მ. ჩიქოვანის რედაქციით, თბ., 1964, გვ. 96—97.
8. საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—2026, აგრეთვე—„ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, გვ. 213.
9. ზ. მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი, თამარ მეფე (ხალხში ვაგონილი ამბავი), „ღრობა“, 1878, № 73. იხ. აგრეთვე: 7 „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, I, გვ. 84.
10. თ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი, თამარ დედოფლის ხსოვნა თავისუფალ სვანეთში, „ღრობა“, 1885, № 103.
11. „ღრობა“, 1875, № 98.
12. „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, I, გვ. 94, 263.
13. ფ. მ ა ხ ა რ ა ძ ე, სვანეთი, თბილისი, 1925, გვ. 23.
14. ბ. ნ ი ქ ა რ ა ძ ე, ისტორიულ-ლეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1962, გვ. 52, 54, 56, 189 და სხვ.
15. ვ. კ ო ტ ე ტ ი შ ვ ი ლ ი, ხალხური პოეზია, თბ., 1961, გვ. 375—378.
16. იქვე.
17. „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, I, გვ. 256.
18. თ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი, ჩვენი ძველი დროების ძეგლები, „ღრობა“, 1875, № 98.
19. ფელეტონი, თამარ მეფე (ხალხში ვაგონილი ამბავი), „ღრობა“, 1878, № 73.
20. ამ ტაგის ბოლოს ფრჩხილებში მიწერილია „ეშმა“ «Яшма».
21. თ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი, თამარ დედოფლის ხსოვნა თავისუფალ სვანეთში, „ღრობა“, 1885, № 103; „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, I, გვ. 215.

22. თ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი, თამარ დედოფლის ხსოვნა თავისუფალ სვანეთში, „დროება“, 1885, № 103.
23. ზ. მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი, თამარ მეფე (ხალხში გავრცელებული ამბავი), „დროება“, 1878, № 73.
24. თამარის გათხოვების საკითხს მრავალი გადმოცემა ეხება: ხელნაწერთა ინსტიტუტი H—1994, ფურც. 201 (№ 52).
25. „ივერია“, 1884, № 30, 37, 51. ოსურ თქმულებაში ამ უცნაურ ძალად მზის სხივები ჩანს. ამ თქმულების მიხედვით, თამარი ჭუჭრუტანიდან შემოჭრილი მზის სხივით განაყოფიერდა (ოსეტინские этюды, осетинские тексты В. М и л л е რ ა, ч. III, М., 1887, გვ. 174—175).
26. ქს. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, ქართული ხალხური საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება, თბ. 1949, გვ. 22.
27. ქს. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, ქართული ხალხური საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება, თბ. 1949, გვ. 22.
28. იქვე.
- 29 ხალხური სიბრძნე, ქათული ხალხური ზღაპრები, I, თბ., 1963, გვ. 53—60.
- 30 ზ. მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი, თამარ მეფე (ხალხში გავრცელებული ამბავი), „დროება“, 1878, № 73.
31. საისტორიო თქმულებანი, თამარ მეფე. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—2002.
32. ი. ს. დ., ძველებური ამბავი დიდუბის ეკლესიაზე, „დროება“, 1877, № 200. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია იოსებ დავითაშვილის ავტოგრაფი—„ზეპირ-გადმოცემა—დიდ-უბის ეკლესია“, H—1994, აქვე არის უცნობი ავტორის შენიშვნა: ეს ლექსი ი. დავითაშვილის ეკუთვნის და ხალხს მიაწერნო.
33. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 297.
- 34 იქვე.
35. ი. ს. დ. ა ე ვ ი თ ა შ ვ ი ლ ი, სრული კრებული, სოლ. ყუბანეიშვილის რედაქციით, წინასიტყვაობით და შენიშვნებით, თბილისი, 1951, გვ. 2.
36. ი. ს. დ., ძველებური ამბავი, დიდუბის ეკლესიაზე, „დროება“, 1877, № 200.
37. „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, გვ. 212.
38. ი. ს. დ., ლეგენდა გორის ჯვარზედ, „დროება“, 1877, № 109, „გორის ჯვარი (ლეგენდა)“, ჩაწ. 1877 წ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—1994, გვ. 9.
39. ზ. მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი, ფელტონი, ხალხის აზრი ყარსზე და ბათუმზე, „დროება“, 1877, № 218.

М. А. ХИНТИВИДЗЕ

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ОПУБЛИКОВАННЫЕ В ГАЗЕТЕ «ДРОЕБА», О ЦАРИЦЕ ТАМАР

Резюме

Пробуждение национального самосознания — одна из задач газеты «Дроеба». В этом деле прогрессивная газета большую роль придавала публикации фольклорных материалов.

О царице Тамар «Дроеба» напечатала большое количество фольклорных материалов, которые представлены в виде стихов, легенд и сказаний. Весь этот материал делится на три части: деятельность Тамар для блага государства, ее борьба против сил стихийных бедствий природы и личная жизнь Тамар.

В сборе и публикации таких материалов активно участвовали Г. Церетели, С. Месхи, И. Чавчавадзе, И. Мачабели, Важа-Пшавела и другие.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრა

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

მიხეილ ჩიქოვანი

„ქორჰუმის წიგნი“ და ქართული საგმირო ეპოსი

1950 წელს სრული სახით პირველად გამოქვეყნდა ეპიკური შემოქმედების საყოფადღებო ძეგლი „დედე ქორჰუთი“. წინასიტყვაობაში იგი მიჩნეულია აზერბაიჯანელი ხალხის შემოქმედების ნიმუშად. დედნიესელი სახელწოდება ასეთია: „პაპა ქორჰუთის წიგნი ოღუზების ტომის ენაზე“ (ქითაბი დედემ ქორჰუთ ალა ლისანი ტაიფაი ოღუზანი). ამირანდარეჯანიანის მსგავსად, წიგნი 12 თავს შეიცავს. რუსული თარგმანი შესრულებულია ვ. ვ. ბარტოლდის მიერ. აზერბაიჯანელი მკვლევრების პ. არასლისა და პ. თახმასიბის გამოცემას 1962 წელს მოჰყვა ფართო მასშტაბით განხორციელებული მეორე აკადემიური პუბლიკაცია ვ. მ. ჟირმუნსკის და ა. ნ. კონონოვისა, რომელსაც ქვესათაურად ახლავს: „ოღუზური საგმირო ეპოსი“ [1], ამ გავებით თხზულება არ მიეკუთვნება რომელიმე ერთ ხალხს, ის არის საერთო კულტურული მემკვიდრეობა იმ ერებისა, რომელთა ჩამოყალიბებაში წილი მიუძღვით ოღუზებს, ესენია: თურქმენები, აზერბაიჯანელები და თურქები [20,546]. ამჟამად ქორჰუთის წიგნზე მდიდარი ლიტერატურა არსებობს, რომელიც, ჩვენთვის ხელმისაწვდომ წყაროთა შორის, ყველაზე სრულად ვ. მ. ჟირმუნსკის და პ. ქოროლდის აქვთ განხილული მონოგრაფიულ გამოკვლევებში [4;30]. XIX ს. დასასრულიდან სწავლულები მართალია გაცივით, მაგრამ მაინც მიუთითებდნენ აღნიშნული ეპოსის საქართველოსთან კავშირს (ვ. ბარტოლდი [21], ვ. ჟირმუნსკი [4,603]. დღემდე ქართულ ენაზე არ მოიპოვება ფართო ხასიათის ნაშრომი, სადაც წარმოდგენილი იქნებოდა შესაძარბელი მასალა და მისი ანალიზი. ნათქვამი იმას არ ნიშნავს, რომ „პაპა ქორჰუთის წიგნი“, და საერთოდ ოღუზების ეპოსი, ხელუხლებლად იყოს დარჩენილი ქართულ ფოლკლორისტიკაში. „ოღუზ-ნამე“ ანუ „ოღუზის წიგნი“ უდიდესი ენიდან თარგმნა და ფართო შესავლითა და კომენტარებით გაამდიდრა აღმოსავლური ფოლკლორისმცოდნე ლია ჩლაიძემ [18], ხოლო კერძოდ ქორჰუთის წიგნის IX სიმღერის ზოგი პრობლემა ქართულ სამონადირეო ეპოსთან კავშირში აღძრა პროფ. ელ. ვირსალაძემ [16,99—101].

ჩვენი ინტერესი ამ ეპოსისადმი „დედე ქორჰუთის“ გამოსვლიდან თანდათან იზრდებოდა. იგი კიდევ უფრო გაცხოველდა, როცა 1962 წელს აკად. ვ. მ. ჟირმუნსკიმ ზემოთ დასახელებული გამოცემა გამოგვიგზავნა [1]. 1971 წელს მას თურქი მკვლევრის პ. ბორათაევის პარიზში მოძღვნილი ნაშრომი დაემატა [19]. ერთი სიტყვით, წყაროები და შესაძარბელი მასალა გროვდებოდა, მაგრამ საჭირო დრო არ ჩანდა.

ფართოა „პაპა ქორჰუთის წიგნის“ გეოგრაფია. მოქმედება უმთავრესად კავკასიაში მიმდინარეობს. აზერბაიჯანი, საქართველო და სომხეთი—მამაცი გმირების ასპარეზს წარმოადგენს, სისხლი დის ყოველ ნაბიჯზე. ამბავი ეპიკურ სტილით არის გადმოცემული. მოგონილ, ფანტასტიკურ-მითოლოგიურ სიუჟეტებთან ერთად თავს იჩენს ხალხების ისტორია და ყოფა, ფოლკლორი, რელიგია, საერთოდ სინამდვილე ტრანსფორმირებული სახით. ამჟამინდელი

დაკვირვებანი IX სიმღერას ეხება, რადგან იგი უფრო ახლოსაა ქართულ სინამდვილესთან.

„პაპა ქორქუთის წიგნის“ ორი ხელნაწერი არსებობს: პირველია დრეზდენური და შედგება 12 თავისაგან. ერთ-ერთ ბოლო გვერდზე ოსმან-ფაშის სიკვდილის თარიღი უზის — 1585 წ. მეორე, 6 თავისაგან შემდგარი, ხელნაწერი ვატიკანში აღმოჩნდა, იგი 1591 წელს კაიროში ჰქონიათ, 1615—16 წწ. კი იერუსალიმში. უფრო ადრინდელი მინაწერი 1549—50 წწ. ეკუთვნის. ეპოსის ლიტერატურულად გაფორმების დროდ ვ. ვ. ბარტოლდი XV ს. მიიჩნევს [1,120]. ვ. მ. ყირმუნსკი ამას ეთანხმება [4,63], პ. ქოროლდი XVI ს-კენ იხრება [3,5].

„ქორქუთის წიგნის“ IX სიმღერის ქართულ სინამდვილესთან კავშირს ორგვარი ხასიათის საბუთები ადასტურებენ. პირველი — ქვეყნის ისტორიულ წარსულს შეეხება, მეორე-ფოლკლორულ შემოქმედებას ემყარება. ორივენი ერთ ფოკუსში იყრიან თავს და თურქულ და ქართულენოვანი ხალხების კულტურული ურთიერთობა ეწოდება.

თვალსაჩინოების მიზნით ძიება ისტორიული სარჩულის ჩვენებით დაეწყო. რა თქმა უნდა, დასაყრდენი წყარო თვითონ „პაპა ქორქუთის წიგნია“. IX სიმღერაში საქართველო სამჯერ არის ნახსენები. ჩვენ სწორედ ამ ავთენტურ მითითებიდან გვსურს მსჯელობის დაწყება. პირველ აბზაცში ნათქვამია: „მოიღეს საქართველოს ცხრა ღუმენის ხარკი: ერთი ცხენი, ერთი ხმალი, ერთი კვერთხი“ [1,83]. აქ მართო მხატვრულ გამოთქმასთან როდი გვაქვს საქმე. მასში მწარე ისტორიული სინამდვილეა არეკლილი; სახელდობრ ის, რომ საქართველო, ქართველი ხალხი ამ შემთხვევაში მოხარკეა, მასსაღამე, დაპყრობილი და დღამჭრული არის. არაა მოთხრობილი, თუ ვინ ან როდის მოიმოქმედა ეს, მაგრამ უსიუყეტოდაც ნათელია ვითარება. თვით ციტირებულ წინადადებაში მოიპოვება საჭირო ცნობა. იქ აღნიშნულია: „საქართველოს ცხრა ღუმენი“. „ღუმენი“ ადმინისტრაციული და სავადასახადო ერთეული იყო, რომელიც მონგოლებმა შემოიღეს შუა აზიაში, ირანსა და ამიერკავკასიაში. ქართული წყაროები საშუალებას იძლევიან განისაზღვროს, რა დროიდან დამკვიდრდა ჩვენში ამგვარი დაყოფა და როდის შეექმნა ქორქუთის წიგნში შესულ ცნობას არსებობის საფუძველი.

„ღუმენი“ ანუ „ღუმანი“ არის „ათი ათასი“. მოვიხმოთ შესანიშნავი ქართველი ისტორიკოსის „ჟამთააღმწერლის“ ცნობა: „და გამოვდა სამეფოსაგან დავითისა ცხრა ღუმანი მკედარი, თათართა თანა წარმავალი, რომელ არს ცხრა ბერი“ [2,235]. ამგვარად, თათრებმა, მონგოლებმა საქართველოდან 90000 მხედარი გაიყვანეს. ქართველი ანონიმი ისტორიკოსის მიერ „ცხრა ღუმანის“ ხსენება თანხვედნილია თურქულენოვანი ეპიკური ძეგლის გამოთქმისა. ასეთ შეხვედრას ისტორიული რეალის მნიშვნელობა ენიჭება. ჟამთააღმწერლის დახმარებით ღუმენების სიის შედგენაც არის შესაძლებელი. „და განაჩინეს თათართა ბევრისა მთავარი, რომელსა ღუმენის თავად უწოდეს, და გამოაჩინეს მთავარნი“. მემატიაწე ათიათასის მეთაურებს ანუ ღუმენის თავებსაც იქვე ჩამოთვლის.

ამ დასახელებაში შვიდი ღუმენი ჩანს, ეტყობა, იგი სრული არ არის ან ადმინისტრაციული დაყოფა ამ დროისათვის დაუმთავრებელი იყო [12,106], ქართულ ისტორიულ თხზულებასა და თურქულ ეპიკურ ძეგლში — ქორქუთის წიგნში „ცხრა“ ორივეგან იხსენიება და მის სინამდვილეში ეჭვი არ 4. მ ა ე ნ, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1979, № 3

უნდა შეგვეპაროს. აქ იმასაც ვიტყვი, რომ ქორქუთის ნაამბობში 9 ღუმენ-კოდვე ორჯერ იჩენს თავს. აი ისინიც: ა) „მოემზადა საქართველოს ცხრა ღუმენში გადასასვლელად“ [1,84] და ბ) „ჩვენ საკუთარი ხალხითა და ტომით ავიყაროთ აქედან, ვადავიდეთ საქართველოს ცხრა ღუმენში“. [1,85].

ჩანს, ღუმენებად დაყოფილ ქართველთა ქვეყანას ქორქუთის მოთხოვნების ავტორი თუ ვადამკეთებელი მშვენიერად იცნობს, ნამყოფია იქ, იმედი აქვს თავშესაფრის მიღების და დახმარებისა. განსაკუთრებით ეს უქანასკნელა გარემოებაა აღსანიშნავი გამოყოფით. საქართველოს ფარგლებში შემოსვლას ბეგილი თავისი ტომითა და ხალხით არა უბრალო სამსახურებრივი, ვთქვათ, როგორც ზოგჯერ ამ ეპოსშია საუბარი, სსსაზღვრო მეთვალყურეობის მიზნით აპირებს, არამედ, პირიქით, თავისი ხანის ბაინდურის მფარველობიდან გამოსვლისათვის, ე. ი. იგი აჯანყებასა და განდგომას იწყებს. აი, სწორედ ასეთ სიტუაციაში მოეშურება საქართველოსაკენ, რომ თავი შეაფაროს, მასასადამე, მოკავშირე და მფარველი იშოვოს. ამით ახალი სიტუაცია ინსკვება: ჩანს, თვითონ საქართველოშიც არსებობს ანტიმონგოლური მოძრაობა, რომელსაც შეიძლება გარედან, დაპყრობილი ქვეყნებიდანაც, შემოუერთდნენ და საერთო ფრონტი შეიქმნას! ამგვარი დაძაბული სიტუაცია და ხელჩართული საბრძოლო ურთიერთობა საქართველოსა და მონგოლების დაპყრობილ სხვა ქვეყნებში ბევრია ცნობილი. სავარაუდოდ ორ ისტორიულ ფაქტს დავასახელებთ. ერთი საქართველოდან მომდინარეობს, მეორე კი სათავეს მის გარეთ იღებს, მაგრამ საბოლოო სახეს უქანასკნელის მიწა-წყალზე იღებს. პირველია კონტასთავის 1247 წლის შეთქმულება და ცოტნე დადიანის გმირობა, მეორე — აბლა ყაენის წინააღმდეგ 1269 წელს თეგუდარის განდგომა და დასავლეთ საქართველოში დავით-ნარინის მიერ მისი შეფარება [3,137,193—198]. აღნიშნული გაბნუსვლები ისეთ დრამატულ სიტუაციებში მიმდინარეობდა და განხმარდა, რომ ბუნებრივია, ვიფიქროთ მათ ეპიკურ უკუფენაზე. ამის შემდეგ შესაძლებელია მოკლედ დავასკვნათ: „პაპა ქორქუთის წიგნის“ IX სიმღერაში ნახსენები საქართველო რეალური ქვეყანაა, ცნობა კონკრეტულ-ისტორიულ გარემოში აღმოცენებულ სიტუაციას ემყარება და საქართველოში მონგოლების დამკვიდრების ხანას გულისხმობს.

ისტორიული სინამდვილის ამსახველ ცნობათა კატეგორიას მიეკუთვნება აგრეთვე თქმულებაში დასახლებული ტოპონიმები საქართველოს ან მისი მოსაზღვრე ტერიტორიებიდან. აღმოსავლეთის მხრიდან ეპოსი ორი ასეთი ტოპონიმის გამოყოფის საშუალებას იძლევა; ესენია: ბარდა და განჯა. ხანისგან დასაჩუქრებული და 300 სახელოვანი მოჯირითთ ზურგამაგრებული ბეგი „დაიძრა ოღუშთა მხარიდან ბარდასა და განჯისაკენ, იქ დასახლდა“ [1,84]; მასასადამე, დაბინავდა, ბანაკი დასცა. საყურადღებოა მომდევნო ცნობა: ბარდასა და განჯაში, ე. ი. ბარდავსა და განძაში, როგორც ქართულ წყაროებში ხშირად მოიხსენიებიან ეს ადგილები, მოსვლა და დაბანაკება ამ დროს საქართველოში ყოფნას არ გულისხმობდა იქვე გაგრძელების სახით ძეგლში ნათქვამია: „მოემზადა საქართველოს ცხრა ღუმენში გადასასვლელად“ [1,84]. ამ ერთგვარი განმარტების მიხედვით, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ, როცა „პაპა ქორქუთის წიგნის“ IX თავი იწერებოდა, განძა და ბარდავი აღარ შედიოდნენ საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებში და აზერბაიჯანის ტერიტორიის სუვერენულ ნაწილს წარმოადგენდნენ. ისტორიულად ეს უფრო გვიან მოხდა, დაახლოებით XVI საუკუნის პირველ ნა-

ხევრამდე. ამგვარად, ტოპონიმიკური კორინტირის თანახმად, ქორქუთის თქმულების IX თავი აღნიშნულ თარიღზე ადრე ვერ გაფორმდებოდა.

აღმოსავლეთ საქართველოდან მოსაზღვრე ბარდავ-განძის უბნებიდან, ე. ი. ისტორიული რანიდან, სამხრეთში გადავინაცვლოთ, სადაც, ჩანს, არა მარტო ქართულ ტოპონიმებს აღმოაჩენს დაკვირვებული თვალი, არამედ საომარ ბატალიებსაც იპოვის. ამისათვის გავიხსენოთ, როგორ იქნა დატყვევებული ქართველ მოლაშქრეთა მიერ ყაზან-ბეგის შვილი ურუზ-ბეგი. ყაზანმა მორიგი წლიური ნადიმის დროს დიდძალი საჩუქრები გასცა და გაიხარა. მარჯვნივ და მარცხნივ სახელოვანი მეომრებით იყო გარემოცული. წინ გაიხედა თუ არა, საკუთარი 16 წლის ვაჟი დაინახა, გული შეეკუმშა და ატირდა. მიზეზს მამა-შვილის საუბრიდან ვიგებთ. „როგორც კი წინ გავიხედე, შენ დაგინახე. 16 წელი იცხოვრე შენ; სიკვდილის დღე მომიახლოვდა მე, შენ დარჩები; აქამდე მშვილდი არ დაგიქიმავს, ისრები არ გავისროლია; სისხლი არ დავიღვრია; მამაც ოღუზთა შორის ჯილდოები არ მივიღია. ხვალ დრო შეიცვლება, მე მოვეკვდები, შენ დარჩები; ჩემ გვირგვინს, ჩემ ტახტს შენ არ მოგცემენ! ეს გავიფიქრე; და აეტირდი“. მამის შეშფოთება შვილმა არ გაიზიარა: სიდიდით აქლემის ოდენა ხარ და ჭკუა პატარა გქონიაო. შენგან ისეთი რა ვნახე, მესწავლაო. ყაზან-ბეგმა გადაწყვიტა, აჩვენოს პირშმოს საქმენი საგმირონი: ჯერ სანადიროდ გაიწვიოს, მერე კი ლაშქრობაში მიაღებინოს მონაწილეობა, უქანასკნელის გამართვა კი დაპყრობილ ქვეყანაშია ნაგულისხმევი.

სანამ ოღუზები, თათრები ნადირობით ერთობოდნენ, მათ მიერ დაპყრობილი ქვეყნის მეთაურებს თვალი არ მოუხუჭავთ? მტრის საეკუო მოძრაობას ამჩნევდნენ საზღვრებისაკენ! „პაპა ქორქუთის წიგნის“ IV თავში ნათქვამია: „ამ დროს თავდაუხუზრავი ქართველების, დადიანის ციხე-სიმაგრეიდან, ახალციხის ციხე-სიმაგრეიდან ურწმუნოთა მზვერავი გამოვიდა, დაინახა ისინი (ყაზანის მოლაშქრენი), მივიდა მეფესთან და უთხრა: — რას უზიხარ? კიდევ არ აიძულე შენი ძალი ყმული დაეწყო? არ აიძულე შენი კატა კნავილი დაეწყო? რაინდთა მეთაური ყაზანი შვილთან ერთად მთვრალი წევს“. 16 ათასი მეომრით გაიურების ანუ ქრისტიანების მეფემ თავდასხმა მოაწყო, დახოცა რჩეული მოჭირითეები, დაატყვევა ყაზანის ვაჟი ურუზ-ბეგი და მისა დედა. აქ ყველაზე რეალური ბაში-აჩუკ დადიანისა და ახალციხის ციხესიმაგრის ხსენება ჩანს. ერთიცა და მეორეც საქართველოს სინამდვილედ არის შესული ოღუზთა სიტყვიერებაში, მაშასადამე, „ქორქუთის წიგნშიც“. ნაწარმოებში ფართო პლანით დახატული ყაზანი ისტორიული პირია, რომელმაც ყაენობა 1296 წელს მიიღო და საქართველოში აქტიურ პოლიტიკას აწარმოებდა დავით VI-ის მეფობის დროს.

ურუზ-ბეგი მამას, ყაზანს ეუბნება: ომის მოყვარულ აფხაზ ხალხთან წავალო [1,49]. ვ. ბარტოლდის აზრით „აფხაზი“ აქ „ქართველის“ მნიშვნელობით არის გამოყენებული [7,115]. ეფიქრობთ, იგი უფრო ვიწრო გაგებითაა ნახმარი, სახელდობრ, დასავლეთ საქართველოს მცხოვრებ ქართველებს აღნიშნავს ისე, როგორც ეს მიღებული იყო კლასიკურ პერიოდამდე. ასეთი დასკვნის საფუძველს თვითონ „ქორქუთის წიგნი“ იძლევა, რადგან მასში ხშირად გვხვდება გურჯისტან-საქართველო აღმოსავლელ ქართველთა საცხოვრისის აღსანიშნავად.

კიდევ ერთი სიტყვა უნდა განვიხილოთ. „სიმღერა იმაზე, თუ როგორ იქნა განადგურებული სალორ-ყაზანის სახლი“, შემდეგ დიალოგს შეიცავს: „ერთი

მწუხარება დაგვრჩა ყაზან-ბეგზე მისაყენებელი“. მეფე შიუკლი ამბობს: „სთქვი, აზნაურო, რა მწუხარება დაგვრჩა?“ [1,23]. სოციალური შინაარსის ტერმინი „აზნაური“ აქ აშკარად ქართული სინამდვილის ანარეკლი გახლავთ. ამ სიტყვის მნიშვნელობა კარგად არის ცნობილი: თავისუფალი, წარჩინებული, დიდებული, მთავარი, გარკვეული წოდების მქონე. გვიხსენით ზოგიერთი ძველიც. სახარებაში ნათქვამია: „კაცი ვინმე აზნაური წარვიდოდა შორსა სოფელსა“ (ლ. 29,12). შუშანიკის წამებაში იკითხება: „მსგავსად მისევე სახისა აზნაურნი დიდ-დიდნი და ზებურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“ [მ,43]. ქორქუთის მოთხრობაში, ჩანს, სიტყვა „დიდ-გვარიანი“ დიდებულის მნიშვნელობითაა გამოყენებული, რადგან ეს აზნაური მეფეს წარუდგება და ლაშქრობის სრულ შედეგებს მოკლედ მოახსენებს. ასეთ ფუნქციას მხოლოდ იმას შეეძლო ეკისრა, ვინც მეფეს გვერდით ედგა, ვითარცა დიდებული-მოლაშქრე და მის განკარგულებათა უშუალო აღმსრულებელი. მომდევნო ხანის აზნაურები, როცა ისინი ახალი წოდების წარმომადგენლებად იქცნენ და თავადის მომდევნო საფეხური დაიჭირეს სოციალურ იერარქიაში, ამ მოვალეობას ვეღარ შეასრულებდნენ.

ისტორიული სარჩელის შემდეგ ფოლკლორულ მახასიათებლებს მივმართოთ. ხალხური შემოქმედების ნიშანდობლივი სოვლენების განხილვის დროს ერთმანეთისაგან უნდა განვსხვავოთ საერთო ეპიკური და კერძო ამირანოლოგიური მოვლენები. უთუოდ მათი გამიჯვნით შესწავლა გვიმართებს, თუ კვლევის მიზანს ურთიერთობის დადგენა შეადგენს. ცხადია, სხვა თვალსაზრისი ამ შემთხვევაში ჩვენ არ გვა მოძრავებს. არის თუ არა რაიმე ქართული ეპოსიდან შესული ქორქუთის თქმულებაში? აი, რას ვეძებთ და რაზე უნდა მივიღოთ პასუხი ადრე თუ გვიან.

პირველი ქართული ხალხური ნაწარმოები, რაც „ქორქუთის წიგნის“ IX თავის გაცნობის დროს გვახსენდება, ამირანის თქმულებაა. ამაზე სათაურში მოხსენიებული გმირის სახელიც გვანიშნებს: „სიმღერა ბეგისის შვილ ამრანზე“. ამრანი იგივე ამირანია სხვა ენობრივ გარემოში ჩამოყალიბებული. დასაბტურებლად შორეული ისტორიული ძიებანი საჭირო არაა, ამას ამირანის თქმულების თანამედროვე გეოგრაფიული გავრცელებაც ადასტურებს კავკასიის ხალხთა მაგალითზე. ამირანს, მაგალითად, ოსები ხშირად ამრანის ფორმით მოიხსენიებენ როგორც წერილობით, ისე ზეპირსიტყვიერად. ნ. მარისა და ვ. აბაევის წინასიტყვაობით 1932 წ. გამოცემულ, მ. გატუევის დამუშავებულ ვარიანტს „ამრანი“ ეწოდება [9]; 1941 წელს ორჯონიკიძეში დაბეჭდილ კრებულში «ოსური ხალხური შემოქმედების ძეგლები» მითავესებულია ჩანაწერი სათაურით: „Амраны таураг“ [10,235]. ზოგ მკვლევარს სახელი ბიბლიური წარმოშობისად მიაჩნდა: ამრან-აბრან-აბრაამ [9,20] და მის მართებულ დაწერილობაზე ზრუნავდა; ოსთა წარმოთქმაში (Amyran) „y“ იკარგება და „ამრან“ უნდა ეწერათ [9,146]. ამგვარად, ოლუშების ეპიკურ ძეგლში ფიქსირებული სახელი Amran პირდაპირ დადასტურებას პოულობს ირანულენოვანი ოსი ხალხის დაზღვევითა თქმულებებში. ამ უკანასკნელის საფუძველს კი, როგორც გარკვეული არის მეცნიერებებში, ქართული ფოლკლორი წარმოადგენს [9,14; 11,141]. ოსურ ფოლკლორში ქართული სახელის ამრანის ფორმით დადასტურება აუცილებლად იმას არ ნიშნავს, რომ ოსური ენა იყო შუამავალი ენა ქართულსა და ოლუშურს შორის, ან იმათ შორის, ვინც XV ს. ბოლოს თუ XVI ს. დასაწყისში აწარმოებდა ქორქუთის თქმულებების

ჩაწერასა და მოდერნიზაციას. ჩვენთვის აქ ერთი არის უფრო ცხადი: ოლუზური ეპოსის ფიქსატორი იცნობს საქართველოს, მის ისტორიას, ხალხს, რელიგიას, ზეპირსიტყვიერებას. წერილობით წყაროებთან ერთად მას ფოლკლორულ შემოქმედებაზეც მიუწვდება ხელი. ყოველივე ეს ზეპირი ინფორმაციის გზითაც შეეძლო მიეღო ქართველებთან ცოცხალი კონტაქტების საფუძველზე. სრულიად შესაძლებელია ქართული სახელი სხვადასხვა ენაზე დამოუკიდებლად განიცდიდა ფონეტიკურ ცვლილებებს.

ზემოთ ნაჩვენები ცნობების საფუძველზე უფრო კონკრეტულ სახესღებულობს დასკვნა, რომელიც ქორქუთის ეპოსის შესანიშნავმა მკვლევარმა აკად. ვ. ჟირმუნსკიმ წარმოადგინა 1962 წელს. „სახელი ამრან (ვატიკანურ ხელნაწერში — ემრან) კავკასიური წარმოშობისაა: ის გვაგონებს „კავკასიურ პრომეთეს“ ამირანის ანუ ამრანის სახელს, რომელიც ცნობილი არის საქართველოს და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების ეპოსისა და ფოლკლორის მიხედვით“ [1,230]. ჩანს, „ამრან“ „ამირან“-ის შეკუმშული ფორმაა თურქულ-ირანულ ენობრივ გარემოში განმტკიცებული. ფუძე „ამირან“ ძველია. იგი აპოლონიოს როდოსელის დროიდან ბერძნულ და ლათინურ წყაროებშიცაა დადასტურებული „ამარანტა“, „ამარანტო“, „ამარანუს“ ფორმების სახით და პრომეთეს მითის პრობლემას უკავშირდება [22,346—347; 11,280—281; 31,183].

ოლუზური ამრანის სახე სიუჟეტის მიხედვითაც უნდა გავიცნოთ. ამრანს მუდმივი ეპითეტი ახლავს: „ბაჰადური“. სიტყვა შეიძლება მონგოლური წარმოშობის იყოს; ნიშნავს: გოლიათი, დევგმირი, ბუმბერაზი, ვაჟკაცი. მთქმელის წინასწარი რეკომენდაცია გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის. მძიმე ავადმყოფი მამა წუხს, რომ მოზრდილი ვაჟი არა ჰყავს და ვინ იცის, იქნებ ისეთი ვითარება შეიქმნას, რომ წარსული დრო, ე. ი. თავისი ქაბუკობის ოქროს დღეები, გაუხდეს სანატრელი! ეს მამინ მოხდება, თუ ღირსეული მეგვიდრე არ ეყოლება. ირკვევა, ამრანი ზრდილთა ცნობილი ეპიკურ გმირს ჰგავს: ადრე ჰბუღდება და გაჭირვებაში ჩაყარდნილ მამას ჭეროვნად ეხმარება. „ბეგელის შვილი (ბიჭი), ამრან-ბაჰადური, მამამის წინ მიეგება როგორც კი დაინახა, რომ მას სახე გაყვითლება და ჩალმის სახვევებიც კისერზე ჩამოშლია“ [1,85]. თანაგრძობითა და განცდით ხვდება მცირეწლოვანი შვილი ავადმყოფ მამას. მხატვრულად საინტერესო დიალოგი იმართება მათ შორის. ბრძოლებში ნაწრთობი რაინდი და ჭერეთ უწვევრულო ბიჭი ერთმანეთს მხარს არ უგდებენ სიტყვაში. საუბარი აღმოსავლური სტილის დასტანური ხასიათისაა.

ზღაპრული გმირის მსგავსად გამოეწყო ამრანი. ყველა ტრადიციული პირობა დაიცვა. ცხენი, ტანსაცმელი, შეიარაღება მეგვიდრეობით მამის ხელიდან მიიღო. ოლუზური ეპოსი ამ შემთხვევაში განცალკევებით არ დგას. იგივე მოტივები გვხვდება ამირანიანში, კერძოდ, სვანურ ვარიანტებში. ამირანი, ბადრი და უსუფი სავაშლეთის დევთან საბრძოლველად მის შემდეგ გაემგზავრნენ, რაც აღმზრდელმა იამანმა მათ რკინის მშვილდ-ისარი უშოვა [13,358]. სხვა ჩანაწერის თანახმად, იამანმა ახალგაზრდების მკაცრი შემოწმება მოაწყო სალაშქროდ წასვლის წინ: „უნდა გამოვცადო თითოეული თქვენთაგანი ღონეშიო“. ჭერ ჯაჭვიანი ნაბდის მოხმარების უნარი გაუსინჯა. ბადრმა და უსიბმა ჯაჭვიანი ნაბდის გამოყენება ვერ შეძლეს; ამირანმა იგი „ნაგლეჯებათ აქცია“. მეორე გამოცდის დროს მაღალი კოშკის თავზე წისკვილის ქვეს გადაისროდნენ და სხვა მხრიდან იჭერდნენ. აქაც ამირანმა ივაჟკაცა. მესამე დავალება ელია წი-

ნასწარმეტყველის ცეცხლის ჩაქრობის ხერხის დაუფლებაში მდგომარეობდა. ძმებმა „ყოველივე იამანის ნათქვამის მიხედვით მოიპარაგეს“ [13,377]. ქართული ამირანიანი და ოლუხური ამრანის თქმულება საბრძოლო მზადების ეპიკურ წესს ემყარება. მოტივის ხორცშესხმავია მათი მსგავსებაც და განსხვავებაც: საერთოა მოდელი, სქემა; დამოუკიდებელია—სიტყვიერი მხატვრული გაფორმება. მეფე შიუკლის მიერ მოწინააღმდეგის შესამუსრავად თანამდგომთა წაქეზება და შეგულიანება ხალხური ვეფხისტყაოსნის იმ ადგილის ასოციაციას იწვევს, სადაც როსტევეან მეფე ხელქვეითებს უბრძანებს უცხო მოყმის შეპყრობას და მის წინაშე მოყვანას. ფოლკლორულ ვერსიაში ეს ეპიზოდი ნაირ-ფეროვნად არის წარმოდგენილი ნარნარა ლექსებით:

„ადექით, აიყარენით ძმანო ედემ და ომარე,
ის კაცი აქ მომიყვანეთ, ვინ არის ველთა მჯდომარე“.

ანდა: „ადექით და მოემზადენით ჩემო ადენ და ომარე,
ის კაცი აქა მიამკვარეთ, ვინ იყოს მინდორთ მდგომარე“ . (24, 59)

ამგვარადვე, წინდახედული მომზადება, მოულოდნელად იქ გამოჩენა, სადაც უცხო ჰაბუტია შეგულბებული და სასწრაფოდ შებოჭვა არის ნავარაუდევო შიუკლის განკარგულებით. თუ სისხლის დაღერის მუქარას გამოვაცლებთ, ყველა პარციალური მოტივი თანხედენილი აღმოჩნდება ორი მეფის სალაშქრო განკარგულებებში. „ცხენთა სარბეე მოედანზე რომ ჰაბუტი არის, შეიპყრით იგი, შეუტარით თეთრი ხელები, ნუ მისცემთ გონზე მოსვლის საშუალებას. მოკვეთეთ მშვენიერი თავი, დაღვარეთ მიწაზე მისი ალისფერი სისხლი“ [1,87]. ამ მრისხანე განკარგულებას საგანგებოდ უმეორებენ ამრანს, რათა ახალგაზრდა გატეხონ, დააძაბუნონ, წინასწარ დააშინონ და აიძულონ ბრძოლის ველი უომრად დატოვოს, იქაურობას გაერიდოს! მაღე გაირკვა, რომ უცხო ახალგაზრდა იმ კატეგორიის ადამიანთა წყებას არ ეკუთვნის, ვისაც გული ფრინველივით უცემს და აფრენისთვის ხელის აქნევას უცდის მხოლოდ. ომის წინ ამრანი სწორედ ამირანივით, შავ ღრუბელს ჰგავს საავდროდ გამზადებულს!

სიუჟეტური მსგავსება კულმინაციას ძალის მომატების მოტივით აღწევს, თანაბრად რომ ეხება ორივე ძეგლს. „ქორჭუთის წიგნში“ ქართული თქმულების ეპიზოდები და იდეოლოგიური გააზრებანი გადაადგილებული და შებრუნებული სახითაა წარმოდგენილი; თუ როგორ, ამას ქვემოთ ვნახავთ.

უებრო მეომარი აღმოჩნდა ამრანი. შიუკლისთან მისი ბრძოლა „ქართლის ცხოვრებაში“ ფიქსირებულ ბუმბერაზთა შერკინებას გვაგონებს. შთაბეჭდილების შენარჩუნებისათვის პირდაპირ ქორჭუთის სიტყვიერი მოვიშველით: „იომეს კვერთხებით, მერე ურთიერთ სასაყვედილოდ შვიი ფოლადის ხმლები იშიშვლეს; დიდხანს იბრძოლეს ხმლებით საშიშ მოედანზე; საფეთქლები დაუსქდათ, ხმლები დაემტვრათ, ძლევით ერთმანეთს მაინც ვერ სძლიეს. ისინი უშებებით შეიბნენ, ხარებივით რქენდნენ და აწვებოდნენ ურთიერთს მოედანზე, გულები დაებეგვათ, შუბებიც დაემტვრათ, ერთმანეთი მაინც ვერ დაიმორჩილეს! ახლა ცხენებით შეიტაკნენ, ჩასჰიდეს ხელი ურთიერთს“ [1,88]. ჭიდილსა და ზიდილში ღონეც მოუხსინჯეს ერთმანეთს: ახალგაზრდა მეომარმა, უსაკო ამრანმა და ბრძოლებში გამოწრთობილმა ჭარბავმა მხედარმა შიუკლიმ. სწორედ აქ გამოჩნდა ის, რაც ასპარეზობის ბედს უწყვერული ჰაბუტის. სასარგებლოდ არ სწყვეტდა. „გიაურს მეტი ღონე ჰქონდა, ჰაბუტი დასუსტდა, ღმერთს დაუწყო ვედრება: მე შენ მოგენდე, მხოლოდ ერთადერთ ღმერთს, დიდებულს ღვთაებაც, ჩემო ღმერთო, შემეწიე მე!“ [1,88]. ანტაგონისტი გა-

საჭირს მიუხედა მოწინააღმდეგეს და დაცინვით ჰკითხა: „ჭაბუკო, როცა გამარცხებენ, ლოცულობ თუ არა მაშინ შენს ღმერთს? თუ შენ ერთი ღმერთი გყავს, სამაგიეროდ მე სამოცდათორმეტი საკერპე ბომონი მაქვს!“ ამრანის პირით აქ მონისტური რელიგიური კულტის მსახური მეტყველებს და თავის სარწმუნოებრივი მსოფლმხედველობის უპირატესობის ჩვენებას ცდილობს. „წყეულო, ღვთის ურჩო, ურწმუნო, შენ თუ კერპზე ლოცულობ, მე ღმერთს ვსასოებ, ვინც ქვეყნად არარაობას სიცოცხლედ აყვავებს!“ ფიზიკურად დასუსტებული და მტრის გასაგმიროავად განწირული ამრანი სასწაულის გამოცხადებას მოეღოს, თითქოს ძალის მომატებას ელოდება დაბეკითებით. მართლაცდა, მოლოდინი აცხადდა!

„უზენაესმა ღვთაებამ გაბრიელს უბრძანა: მომეახლე, გაბრიელ, იმ ჩემს მონას ორმოცი კაცის ძალა მივანიჭე მე“ [1,88]. ძალმომატებულმა ამრანმა „გვიართო ზეასწია, მიწაზე დაახეთქა, და ცხვირის ნესტოებიდან სისხლის ღვარი გადმოსდინდა; შევარდენივით ზედ დააფრინდა და ყელში სწვდა“. ამრანის გამარჯვების პირობას, მაშასადამე, ძალის მომატება წარმოადგენს. ღვთაების დახმარებით ბუმბერაზული ძალის გამრავალმაგება ხდება. მასში თავს იჩენს არა მხოლოდ საჭირო ეპიკური მოტივი, არამედ რელიგიური მსოფლმხედველობაც, მაჰმადიანურ-სარწმუნოებრივი პროპაგანდა მხატვრული ფორმით.

ეს ეპიზოდი დეტალურად გადმოვცით, რადგან „პაპა ქორქუთის წიგნს“ ქართველი მკითხველი მშობლიურ ენაზე მთლიანად ჯერ არ იცნობს [32]. ასე დაწერილებით საუბარი საჭირო არაა ამირანიანის შესაბამისი ადგილის შესახებ. გავიხსენოთ მხოლოდ, რომ ამირანი ანდერობის ფეხს „ძებრაც ვერ უყო“. მაშინ „საბუნლოს ჩაჯდა ამირან, შემოიკრიფა ფეხები“. ქართული ვარიანტის მიხედვით, ნათლია-უფალმა ამირანს, „კიდევ იმდენი ღონე მისცა, რამდენიც ცხრა უღელ კამეხს ჰქონდა“ [13,277]. ფშაური გადმოცემა მეტ გულუხვობას იჩენს: „მაშინ მოუმატა ღმერთმა ამირანს კიდევ სამის ალაღებულის წყლის ღონე და სამის ფერდოს ზოვის ძალა და სიმარდე“ [13,325]. სტიქიური ძალების დონემდე ამაღლებულ ამირანს, ცხადია, აღმზიანური ძალა ვეღარ შეაფერხებდა და საბოლოოდ მისი შემბორკველის როლშიც კვლავ უზენაესი ღვთაება მოგვევლინება! ქართულ თქმულებაში ძალის მომატება არ განიხილება სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით. არც ამირანი და არც მის მიერ დამარცხებულ პერსონაჟები სარწმუნოებას არ იცვლიან. ეს ნიუანსი მხოლოდ ოლუზურ თქმულებებს ახლავს.

ამრანმა შემწყნარებლობა გამოიჩინა და სასიკვდილოდ მიწაზე გართხმული შიუკლ მეფე აღარ მოკლა, რადგან მაჰმადიანობა აღიარა და რწმენა შეიცვალა. „ქორქუთის წიგნში“ ვკითხულობთ: „დაცემული ამბობს: „შემიწყალე, ჭაბუკო! რას ამბობენ, როცა შენს რწმენას იზიარებენ? მე ვაღიარე შენი სარწმუნოება“. მან თითი ასწია, რწმენის სიმბოლო წარმოთქვა და მუსულმანად იქცა“ [1,88—89], მაშასადამე, „პაპა ქორქუთის წიგნი“ სარწმუნოებრივ საკითხებს მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს. ეს შეინიშნება არა მარტო IX თავში, არამედ ძეგლის წინა ნაწილებშიც, კერძოდ, II თავში. ამ უკანასკნელში საქართველოს—გურჯისტანის შესახებ ნათქვამია: „საქართველოს გასასვლელში ცხოვრობს უწმინდური სარწმუნოების ხალხი“ [1,22]. ამ არაწმინდა რწმენას ხალხს, გიურებს, ყაზან-ბეგმა თავდასხმის დროს მუსრი გაავლო. „მინდორა მოჭრილი თავებით დაიფარა. ბურთივით ხტოდნენ თავები ფიცხელი ცხენების

ფეხთავან“ [1,30]. „ქორქუთის წიგნის“ სარწმუნოებრივი ტენდენცია, სახელდობრ ამრანის სახელთან დაკავშირებული მოტივები, ჩვენ მნიშვნელოვან ქრონოლოგიურ მომენტად მიგვაჩნია. ამით საშუალება გვეძლევა გარკვეული მიჯნა დავდეთ, რომლის იქით ქართული ისტორიული და ეპიკური ანარეკლის შესვლა აღარაა მოსალოდნელი ქორქუთის მოთხრობებში. ასეთ ორიენტირად თემურ-ლენგის შვიდგზისი ლაშქრობა და მისი ზეობის პერიოდი უნდა მივიჩნიოთ.

„პაპა ქორქუთის წიგნის“ სიუჟეტების ჩამოყალიბებას კავკასიაში მონგოლების ბატონობის ხანას ვუკავშირებთ. თვითონ მონგოლთა დამპყრობლურმა ომებმა ეტაპები გავლო. ყველაზე მწვავე, ყოვლისმომცველი და დამანგრეველი ალბათ თემურლენგის პერიოდი იყო. ეს განსაკუთრებული სიმწვავე იმაში გამოიხატება, რომ სამხედრო, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ დამონებას სარწმუნოებრივი შეუთავსებლობაც დაემატა ამ დროს. ათასწლოვან ქრისტიანულ ქვეყანას გამუსულმანება და გადაგვარება დაემუქრა აშკარად. მოვისმინოთ ისტორიკოსის აზრი: „XIV ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში ჩვენს ქვეყანას, იმდაგვარადვე როგორც დანარჩენს მაშინდელს აღმოსავლეთს, მრისხანე თემურ-ლენგის მეთაურობით კვლავ მონღოლები ეწვივნენ, მაგრამ წინანდულად უკვე წარმართნი კი არა, არამედ გამაჰმადიანებულნი. თუ წინათ მონღოლთათვის სარწმუნოებრივს განსხვავებას არავითარი მნიშვნელობა არა ჰქონდა, თავიანთ სარწმუნოების გავრცელება ფიქრადაც არ მოსვლიათ, ესლა ისინი, როგორც ახალმოციქულს შეეფერება, მებრძოლ მესურნეობას იჩენდნენ და ხმლითა და იძულებით ცდილობდნენ დამორჩილებულ ერთა შორის ისლამის გავრცელებას. ამრიგად, იმ საშინელ ხოცვა-ჟლეტას და ქვეყნის აოხრებას, რომელიც მონღოლთა პირველ შემოსევას და ბატონობის ხანას თანსდევდა, ესლა სარწმუნოებრივი მძულვარებაც და დევნულობაც დაერთო ზედ“ [3,323]. ამგვარად, ქართული თქმულების ერთი გმირი ჯერ ამრანად გადაკეთდება მონგოლურ-ოღუზურ გარემოში, შემდეგ წერილობით განმტკიცდება „პაპა ქორქუთის წიგნში“. ტრანსფორმაციის ამ რთულ გზაზე მისი მუსულმანიზაცია მოხდა ისე, როგორც IV ს-ში ახალი სარწმუნოების მიღების დროს ძველი ეროვნული ეპოსის ქრისტიანიზაცია განხორციელდა საქართველოში.

შეუძლებელია უყურადღებოდ დავტოვოთ ერთი სამონადირეო არქაული წარმოდგენა, რომელიც არა ამრანის, არამედ მისი მამის, აგრეთვე სწორუპოვარი გმირისა და მეომრის, ბეგილის სახელთან არის შერწყმული. მხედველობაში გვაქვს IX თავში აღწერილი ნადირობა და ბეგილის უცნაური ქცევა, პარალელი რომ არ ეძებნება „ქორქუთის წიგნში“. ბაინდურ-ხანმა ბეგილის პარტისაემად დიდი ნადირობა მოაწყო. 366 ჰაბუკი ფეხმარდ ნადირს დასდევდა და ხოცავდა. «ამ დროს ბეგილი არც მშვილდს ჰიძეოდა და არც ისრებს ისროდა; მშვილდს მხოლოდ ქამრიდან იხსნიდა, გადააცობდა თავზე მამალ თხას და წინ გაიჩერებდა; თუ გარეული თხა მკლავ აღმოჩნდებოდა—ყურს გაუხვრეტდა და იტყოდა: „დღე ნადირობისას გამოიცნონ იგი“, თუკი მსუქანი იქნებოდა, ყელს გამოჭრიდა. ბეგები როცა უურგახვრეტელ ნადირს იჭერდნენ, ბეგილს უგზავნიდნენ: «ეს ბეგილის მაცნეაო» [1,84]. მონიშნული ნადირის მოტივი XV—XVI სს. ოღუზურ ეპოსში კოლიზიისათვის არის გამოყენებული. ამ შემთხვევაში ნაწარმოების ეს მხარე არ გვანტერესებს. აქ მთავარია, როგორც ელ. ვირსალაძემ სამართლიანად აღნიშნა [16,101], მონადირის მიერ ნა-

ღირის დადამღვა, მონიშნა, გამორჩევა, განსაკუთრებული ყურადღების ობიექტად ქცევა, რათა მნახველს შეცდომა არ მოუვიდეს და უბრალო ცხოველად არ მიიჩნიოს, ე. ი. თავი საფრთხეში არ ჩაივლოს! რა საფრთხეა ეს? ამას ახსნა სჭირდება და უძველეს სამონადირეო მითოლოგიურ წარმოდგენათა ფონზე შეიძლება მისი გაშიფვრა. გავისხენოთ ჩემი ჩანაწერის კვლობაზე თიანელი მონადირის თავგადასავალი, რომელმაც ნადირთ მწყემსს უნებართვოდ ცალარქა ირემი მოუკლა და ამით თავის ოჯახს უბედურება შეამთხვია, სამი შვილი დაკარგა [14,30]. ტრავედის მიზეზი მონადირის მხრივ ტაბუს დარღვევა არის: მან მოკლა ცხოველი, რომლის ხელის ხლება აკრძალული იყო. ტაბუს დარღვევის მიზეზი ისიცაა, რომ დროთა განმავლობაში მისი პირდაპირი მნიშვნელობა დავიწყებულ იქნა ისე, როგორც ბევრის მოქმედება ნაწარმოებში სრულებით არ აღიქმება ვითარცა ძველი მითოლოგიის ანარეკლი. ამავე დროს ისიცაა მხედველობაში მისაღები, რომ ნადირთა მწყემსი ქალღვთაება დალი მაქციაა: შეუძლია გარეგნობა იცვალოს და მონადირეს იმ ცხოველის სახით მოველინოს, რომელსაც მფარველობს. მონადირეთა შორის გავრცელებულ ბევრ ლექსსა და სიმღერას, ვედრებასა და ლოცვას რიტუალური ფუნქცია ნაწილობრივ ბოლო დრომდე შემორჩა [15,194—243]. „ქორქუთის წიგნი“ ფიქსირებული ნადირის მონიშვნის, ყურის გახვრეტის მოტივი ტრანსფორმირებული ფორმითაა მოღწეული; ჩანს, ოდინდელი რიტუალური გაგება თხრობით ელემენტამდე ჩამოქვეითდა.

ნადირთმწყემსის მაქციობის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს აგრეთვე მონადირეთა ციკლის დამახასიათებელი მოტივი, რომლის მიხედვით მოსანადირებელ ცხოველთან შეხვედრას მონადირის სიკვდილი მოსდევს შედეგად. თ. რაზიკაშვილის კახური ზღაპრების კრებულში გამოქვეყნებული „მონადირის შვილი“ ამ მხრივ უნიკალურ მასალას შეიცავს. „ერთხელ მონადირე ერთ ტრიალ მინდორზე გავიდა. უცებ წინ ერთი თეთრი ირემი ამოუხტა; გადაუდგა წინ და უთხრა: მესროლე, თუ დამკარ, ნეტავი შენ, თუ ვერ დამკარ—ვაი შენო! ესროლა მონადირემ და გააციღინა. ირემი გაქრა. დაბრუნდა შინ მონადირე და ცოლს უთხრა: დღეს თეთრ ირემს თოფი ვესროლე, ვერ დავკარ, მოგვედები, სუღარა მომიშხადეო. მართლაც, იმ ღამეს მოკვდა მონადირე“ [23,24]. ხანგამოსულს იგივე თეთრი ირემი გარდაცვლილი მონადირის შვილს შეხვდა: „დაუმიზნა ვაჟმა და შიგ გულში გაახვდა, წაიქცა ირემი და მოკვდა“. ეს ირემი მაქციაა; სახლში მიტანისა და გატყავებისთანავე ცოცხლდება, ძველ ღვთაებრივ გარეგნობას იბრუნებს. „დალო ტყავი და დაისვენა. შევხედოთ, გაცოცხლებულა ირემი, ბეწვზე თვალმარგალიტი ასხმია, დადის და დააქლარუნებს“ [23,24]. ნიმუშების გამრავლება ამ შემთხვევაში ზედმეტია. ამის მიხედვითაც ჩანს, რომ თეთრი ირემი ჩვეულებრივი ირემი არაა, ზებუნებრივ არსებათა კატეგორიას ეკუთვნის, იგი ოდინდელი ნადირთმწყემსის ტრანსფორმირებული სახეა. მისი მონადირება მხოლოდ განსაზღვრული წესის დაცვით შეიძლება; აკი მონიშნული და პირობადებულია! ის, ვინც პირობას ვერ დაიცავს, დაიღუპება. ამგვარი ბედი გაიზიარა კახური ზღაპრის უფროსი თაობის წარმომადგენელმა! აქვე ახალი პირობებმა წამოიჭრება: რამდენად დასაშვებია ნადირთა მწყემსის, იგივე მოკლულ ნადირობის ღვთაების შექმნა? მითოლოგიური და ტოტემისტური წარმოდგენების საფუძველზე აღნიშნული მოვლენის ახსნა არ არის მიუღწეველი. ცხადია, ამ ციკლის სიუჟეტებში თავს იჩენს ტოტემიზმის გადანაშთები. ისიც სა-

ვარაუდოა, რომ ყველა ამგვარი ცხოველი თუ ფრინველი ტოტემური წარსულის მქონეა.

ამირან-ამირანის გვერდით არ შეიძლება დავივიწყოთ ამირანის მამის სახელთან ახლოს მდგომი ფორმების არსებობა საქართველოში: ქართ ბეთქილი — სვ. ბეთქილ, მეთქი, ოღ. ბეგილ — ბექილ, ბეკილ — სვ. ალბეგია. ამათგან ყველა ერთ საერთო ძირზე დაიყვანება.

„ქორქუთის წიგნში“ რამდენიმეჯერ არის ნახსენები დერბენტი ანუ ქართული ძეგლებითა და ლეგენდებით ცნობილი დარუბანდი. ჩანს, ამ ისტორიულ ადგილთან თქმულებების ციკლი იყო დაკავშირებული. მეორე თავში ნათქვამია: მოვარდა მამაცი დუნდაზი „დარუბანდის ხეობის რკინის კართა ამლები და გამანადგურებელი“ [1,29], მეოთხე მოთხრობაშიც იმავე დუნდაზის სიმამაცეზეა საუბარი, ვინც „დარუბანდის შავი ხეობა ალყაში მოაქცია და რკინის კარებები აიღო“ [1,57]. დასასრულ, ლაპარაკია იმაზე, როგორ გადალახა გამაგრებული ჭიშკრები მსტოვართა სადაზვერვო ცნობებმა [1,86]. სამივე შემთხვევაში დარუბანდი ძლიერ გამაგრებულ ადგილად არის ნახვევები, ხეობა შეუვალია და მტრისაგან შეუმუსრავი რკინის კარები, ანუ ჭიშკარი იცავს [4,563]. სწორედ ეს რკინის ჭიშკარია ლეგენდად ქცეული; მისი შემმუსრავი და ხელში ჩამგდები უებრო მეომრის სახელს იძენს. „დარუბანდის კარი“ საკმაოდ პოპულარულია „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით. ფოლკლორი მის ჩამოხსნასა და გელათში მოტანას დავით აღმაშენებელს მიაწერს [17,63].

მეცხრე სიმღრის გარდა „ქორქუთის წიგნში“ რამდენიმე ისეთი სპეციფიკური შეხვედრა დასტურდება, რომელთაც შეუძლიათ გარკვეული როლი შესარულონ ქართული ფოლკლორის ანარეკლის ჩვენების მხრივ. აქ პირველ რიგში იმ საერთო მოვლენებს გამოვყოფთ, რომელთა უფრო ძველი დოკუმენტაცია მოიპოვება ქართულ ფოლკლორსა და ლიტერატურაში, და, მაშასადამე, შესაძლებელია მსჯელობა ფილოლოგიურ ანალიზზე დავამყაროთ და მხოლოდ ტიპოლოგიურ მსგავსებათა სფეროში არ დავრჩეთ. ქორქუთის მეორე მოთხრობაში აღწერილია, რარივ გაასწორეს მიწასთან სალორების ყაენის მოსახლოება ნადირობის დროს. დიდებული ბაინდურ-ხანის სიძემ სალორ-ყაენმა ავისმალწყებელი სიზმარი ნახა. ახსნა ძმას, ყარა-გიუნეს სთხოვა, მაგრამ უკანასკნელმა სანუგეშო ვერაფერი უთხრა. წაბლისფერ ცხენზე ამხედრებული ყაზანი მალე შინ დაბრუნდა და ნაცარტუტად ქცეული სახლ-კარი დახედა. მოამბეც არავინ დარჩენილიყო. აუღუღა ყაზანს სისხლი, გული შურისძიებით აევსო და „ურჯულო“ თავდამსხმელთა ნაკვალევს გამოუდგა. მალე მდინარეს მიეჭრა და წყალს სთხოვა, უამბოს რა მოხდა! „წყალს ღვთის სახე უნახავს; მე მას გამოვკითხავ“, — ფიქრობდა ყაზანი.

„— ო, წყალო, კლდეებზე ჩქეფვით მომავალო წყალო! ო, ხის გემებზე მოთამაშე წყალო! ო, წყალო, ჰუსეინისა და ჰასანის მწუხარებავ! ო, წყალო, ბალ-ბაღჩების მშვენებავ!.. იცი თუ არა ჩემი ურდოს ამბავი? მოთხარი მე. დეე ჩემი უბედური თავი გახდეს შენი მსხვერპლი, ჩემო წყალო, შენდა საბედნიეროდ!“ [1,25].

ოლუხური ეპოსის სახელოვანი გმირი წყალს სულიერ არსებასავით მიმართავს. ცნობიერი კონტაქტის დამყარებას ცდილობს იმდაგვარად, როგორც პირველყოფილი აზროვნების საფეხურზე სტიქიური ძალები გასულიერებულნი იყვნენ და მათგან ისეთ პასუხს ითხოვდნენ, როგორი პასუხის გაცემაც

მოაზროვნე ადამიანს შეეძლო! ქორქუთ-ათა სხვაგვარი — წარმოდგენებისა და მსოფლშეგრძნების ადამიანია. იგი ნდობის თვალთ არ უცქერის ისეთ განწყობას და ჭეროვან შეფასებასაც იძლევა თხზულების გადამმუშავებელთან ერთად: „წყალს როგორ შეეძლო პასუხის გაცემა?!“ [1,25]. ყაზანი გზას აგრძელებს; მდინარეს გადალახავს თუ არა, წინ მგელი შემოეყრება... წყალთან შეხვედრის სიუჟეტები ქართულ ეპოსში არცთუ ისე ღარიბად არის წარმოდგენილი ლიტერატურული და ფოლკლორული ძეგლების წყალობით! ზემოთ აღწერილ ეპიზოდს უსუსტად ტარიელიანის ის ვარიანტი შეესაბამება, რომელშიც ლერწამდარეჯანის ძეხნის ისტორიაა მოთხრობილი. XII ს. პოეტის შოთა რუსთაველის გენიალურ „ვეფხისტყაოსანში“ ნესტან-დარეჯანი ზღვას მისცეს. ხალხურ ვერსიაში სხვაგვარი სიტუაციაა; ტარიელმა არ იცის, სადაა მისი მზეთუნახავი და ამბავს ისიც მდინარეს ეკითხება:

— აი, შენ წყალო, შენ წყალო, შენ წყალო არავიანო!

არც გესროლების ისარი, არც შუბნი გეცმიათ.

წყალო, რა უყავ ჩემი მზე, წყალო, შენ არეზიანო?

— შენი მზე წყალმა წაიღო, შენი აღარა ჰქვიათ!

— სხვას თუ აღარას დაგაკლებ, აღარ თუ დაგლევე, ტიალო! (25,190).

ამ მოტივს სხვაგვარი ვარიაციებიც მოეპოვება, სადაც პასუხი არ ჩანს და, მაშასადამე, უცნობი რჩება მზეთუნახავის ასავალ-დასავალი. ამ შემთხვევაში ვარიაციულობას მნიშვნელობა არა აქვს, მთავარია წყალთან საუბარი და ის, რომ წყალი, მოამბე თუ არამომამბე, თანაბრად არის გამქლავებული ორი სხვადასხვა ტრადიციის ამსახველ ფოლკლორში.

მეხუთე მოთხრობა ფილოსოფიურ იდეას ემსახურება: ვის ვისთვის შეუძლია თავის გაწირვა? მამაცი დორმულის თავგადასავალი ამავე დროს რელიგიურ ელფერსაც ატარებს. დორმულმა ამომწრალ მდინარეზე ხიდი ააგო: ვინც ზედ გაივლიდა, 33 მონეტას ახდევინებდა; ვინც გვერდს აუქცევდა, დაიჭერდა, გალახავდა და 40 მონეტას წაართმევდა, ოდესღაც ხიდის მასლობლად მოსიარულე ოჯახი დაბინავდა. მალე ამ ოჯახს უბედურება შეემთხვა — მარჩენალი გარდაეცვალა. — რა ვატირებთ? იკითხა დორმულმა. — საყვარელი მოჯირითე მოგვიცვდა. — ვინ მოკლა? — წითელფრთებანამა აზრაილმა წაიყვანა მისი სული. — რა კაცია ეს აზრაილი? ნეტავ, ერთხელ მაინც მაჩვენა და დამჭიდა!

ღმერთს არ მოეწონა დორმულის სითამამე და აზრაილს უთხრა: ვინაა უგნური, რომ არა მცნობს! წადი, ფერი უცვალებ და სული ამოართვი! სულთამხუთავმა ადვილად შეძლო უშიშარი კაცის დამორჩილება, მაგრამ ბოლოს ერთი სურვილი მაინც შეუსრულა: ღვთის წინაშე წარადგინა უმორჩილესი შეწყალების მიზნით. უზენაესმა აზრაილს უბრძანა: თუ სამაგიერო სულს იშოვის, ცოცხალი დატოვეო. დორმულს იმედი მიეცა: აკი მოხუცი დედა და ბაბა ჰყავს, იქნებ მათ იხსნან მისი სული! აქედან იწყება დიალოგი, რომელიც განსაკუთრებით საინტერესოა ქართული ფოლკლორის თვალსაზრისით. აღმოსავლურ სტილზე გამართული დიალოგი ძნელია აქ სრულიად გადმოიცეს, მხოლოდ ძირითად შტრიხებს თუ ვაჩვენებთ. სახელოვანი მხედარი და მოიერიშე მოხუც მამას ეწვევა პირველად.

— მამა, შენს სულს გთხოვ. მომცემ თუ არა მას, თუ ამჯობინებ ასე დამიტკირო: „შვილო ჩემო, მამაცო დორმულო?“... ყოყმანისა და ფიქრის შემდეგ თეთრწყერა მამა აზრაილთან მგზავრობაზე აშკარად უარს აცხადებს.

— სული ტკბილია, სიცოცხლე ძვირფასი! სულის მოცემა არ შემძლია, ასე იცოდე ეს. შენ დედა გყავს, ჩემთვის ყველაზე ძვირფასი! წადი, შვილო, დედასთან!

გაწბილებული ვაჟკაცი დედას ეწვია სულთამხუთავთან ერთად, მასაც აუხსნა ვითარება.

— მამას ვთხოვე, უარი მითხრა. ახლა შენა გთხოვ, დედა, სულს! მომცემ თუ არა სულს, თუ ასე ტირილს ამჯობინებ: „შვილო ჩემო, დორმულო!“

— სული ტკბილია, სიცოცხლე ძვირფასი! სულის მოცემა არ შემძლია, ასე იცოდე. მოხუცმა დედამ კვლავ ის სიტყვები წარმოთქვა, რაც მწუხარე მამას აღმოხდა [1,62]. იმედგაცრუებულ კაცს აზრადილი მიეძალა, საჩქაროდ სულის ამოხდა დაუპირა, მაგრამ დორმულს კიდევ დარჩენილი ჰქვეყნად სათქმელი და გასარიგებელი საქმე. ამის გამო მეუღლესთან მისვლის ნებას ითხოვს უკანასკნელად. ახლა სახელოვანი ვაჟკაცი აღარ ეძებს სულის მონაცვლეს, მეუღლეს მხოლოდ იმას სთხოვს, რომ მის ორ ვაჟს უპატრონოდ ნუ დაყრის და ისეთ კაცს ნუ გაჰყვება, ვინც გულით არ შეუყვარდება. ფიცის თანაბრად წარმოთქმული სიტყვები საყვარელ ცოლსა და მეუღლეს — სხვის შვილს მთელი არსებით შეძრავს, თანაგრძნობით განმსჭვალავს.

— დეე, ჩემი სული იყოს შენი სულის სანაცვლოდ! მტკიცედ გადაწყვიტა მან.

როცა აზრადილი სულის მისაღებად მოვიდა, დორმულიც იქ იყო, ის არ ფიქრობდა მეგობრის მიტოვებას და ორივეს ერთად წაყვანას ითხოვდა. უზენაესს კვლავ მოეწონა მამაცი კაცის საქციელი, ერთგულ ცოლქმარს 140 წლის სიცოცხლე აჩუქა, ხოლო მოხუცი მშობლების სულელები მაშინვე მიიბარა.

ირკვევა, რომ თავგანწირვის საფუძველი შეიძლება იყოს არა ნათესაობა ან მემკვიდრეობა, არამედ სიყვარული, ფსიქოლოგიური ერთობა და მეგობრობა. „ქორჭუთის წიგნში“ ფიქსირებულ სიუჟეტს დიდი დიაბაზონი აქვს. იგი, შეიძლება ითქვას, პოეტური შემოქმედების საყვარელ თემას წარმოადგენს და სხვადასხვა ქვეყანაში იჩენს თავს.

ახლა მოვიხმოთ გაბაასება, რომელსაც „მენაცვალე“ ეწოდება.

ამ მცირე ლექსში სულის შენაცვლება ექვს პერსონას ეხება, აქედან ოლუზურში მხოლოდ სამია ცნობილი (დედა, მამა, ცოლი). დედ-მამა ორივეგან უარს აცხადებს. როგორც შენიშნულია, მსგავსი გადმოცემა აღმოსავლეთ საქართველოში პროზითაც იბოვება [25,361]. დასავლეთ საქართველოში რიტუალური სიმღერას ახალი სოციალური გააზრება შეუძენია და აზნაურის ქალის დატირებაში გადაზრდილა თითქოს, სადაც დედა, მამა, და, მამა მორიგეობით მიდიან მდინარესთან და წყლიდან იხმობენ ქალიშვილს დახრჩობის მუქარით (ე. ი. თვითონაც ეწირებიან) [27,35—34]. მსგავსი სიუჟეტები და კომპოზიციები პოპულარულია აგრეთვე სლავების ფოლკლორში [28,32]. შეიძლება ვივარაუდოთ: ოლუზურ სიტყვიერებაში ქორჭუთის ლეგენდისებურ გადმოცემას მუნაზარეს, ანუ გაბაასების, სახე ჰქონდა და, სახალხო მგოსანთა რეპერტუარში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. აზრადილის ფუნქციას ქართულ ფოლკლორში მიქელგაბრიელი ასრულებს. ზოგჯერ უშუალოდ სიკვდილის სახელით გამოდის ეს პერსონაჟი და მარცხდება გლეხთან შეჯიბრში [29,24].

ჩანს, სულის შენაცვლების სიუჟეტი საერთო პოპულარობით სარგებლობს ხალხურ პროზასა და პოეზიაში, ამჟამად მასზე ასეთი მას-

შტაბით მსჯელობა არ გვაქვს, რადგან „ქორქუთის წიგნის“ მხოლოდ ერთ კომპონენტს წარმოადგენს.

ზემოთქმულის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ: XV—XVI ს-ში, როცა ოლუზური ეპოსის კლასიკური ნიმუშის „ქორქუთის წიგნის“ დამუშავება მიმდინარეობდა, საკუთრივ თურქულენოვან გადმოცემებთან და წყაროებთან ერთად გამოყენებულ იქნა ქართული ეპოსი და ის ისტორიული გადმოცემები, რომლებიც მონგოლთა ლაშქრობებს ასახავდნენ ჩვენს ქვეყანაში.

მ ი თ ი თ ე ბ უ ლ ი ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა

1. «Книга моего деда Коркута», Огузский героический эпос, перевод акад. Б. В. Бартольда, издание подготовили В. М. Жирмунский, А. Н. Кононов, Москва, 1962.
2. ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბილისი, 1956.
3. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1949.
4. В. М. Ж и р м у н с к и й, Тюркский героический эпос. Москва, 1974.
5. მ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, I, თბილისი, 1975.
6. В. В. Б а р т о л ь д, Книга и Коркут, I, Зап. ВОРАО, т. VIII, Ленинград, 1894.
7. В. В. Б а р т о л ь д, Турецкий эпос и Кавказ, СБ. «Книга моего деда Коркута», Москва, 1962.
8. „წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაჲ“, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, თბილისი, 1946.
9. А м р а н, Перевод, обработка и комментарии Дз. Гатуева, Ленинград, 1932.
10. Памятники народного творчества осетин, V, Орджоникидзе, 1941.
11. მ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, ქართული ეპოსი, II, თბილისი, 1965.
12. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბილისი, 1973.
13. მ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, მიჯაჭვული ამირანი, თბილისი, 1947.
14. ელ. ვ ი რ ს ა ლ ა ძ ე, ქართული სამონადირეო ეპოსი, თბილისი, 1964.
15. ქართული ხალხური პოეზია, I, მითოლოგიური ლექსები, მიხ. ჩიქოვანის რედ., თბილისი, 1972.
16. Е. Б. В и р с а л а д з е, Грузинский охотничий миф и поэзия, Москва, 1976.
17. ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, I, ქს. სიხარულიძის რედ., თბილისი, 1961.
18. „ოლუზ-ნამე“, თარგმნა, შესავალი და კომენტარებში დაურთო ლია ჩლიძემ, თბილისი, 1974.
19. P. B o r a t a v, Ak—Köbök, Salur—Kazan et Sosurğa un motif de L'Épopée Oğuz et son rayonnement en Anatolie, au Caucase et en Asia Centrale. L'Homme, Revue française d'anthropologie, Janvier-Avril, 1963.
20. Краткая литературная энциклопедия, III, Москва, 1966.
21. В. В. Б а р т о л ь д, Турецкий эпос и Кавказ, СБ. «Книга моего деда Коркута», Москва, 1962.
22. აპოლონიოს რ ო დ ო ს ე ლ ი, არგონავტიკა, აკ. ურუშაძის გამოცემა, თბილისი, 1970.
23. ხალხური ზღაპრები კახეთსა და ფსაქში შეკრებილი თედო რაზიკაშვილის მიერ, ტფილისი, 1909.
24. მ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, შოთა რუსთაველი და ქართული ფოლკლორი, თბილისი, 1966.
25. მ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, ხალხური ვედხისტყაოსანი, თბილისი, 1937.
26. ე. კ ო ტ ე ტ ი შ ვ ი ლ ი, ხალხური პოეზია, თბილისი, 1961.
27. აჭარის ხალხური პოეზია, I, თბილისი, 1969.
28. Л. Н. В и н о г р а д о в а, Композиционный анализ польских колыбельных обрядовых песен, Славянский и балканский фольклор, Москва, 1971.
29. ალ. დ ლ ო ნ ტ ი, ვერული ფოლკლორი, თბილისი, 1937.
30. X. К о р о г л ы, Огузский героический эпос, Москва, 1976.
31. М. Т s c h i k o v ა ნ ი, Das Buch vom Helden Amirani, Überzt Heinz Fähnrich, G. Kiepenheuer Verlag, Leipzig und Weimar, 1978.
32. „დედ ქორქუთის წიგნი“, ნაწყვეტი, თურქულიდან თარგმნილი გ. შაყულაშვილისა და ე. ჯაველიძის მიერ, „არმაღანი“, II, 1977.

მ. ი. ჩიკოვანი

«КНИГА КОРКУТА» И ГРУЗИНСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС

Резюме

География огузского героико-эпического памятника XV в. весьма обширна. Действие происходит на территории Закавказья — в Азербайджане, Грузии и Армении. В произведении наряду с фантастическими и мифологическими сюжетами встречаются такие, в которых в трансформированном виде отражен реальный быт, история, религия и фольклор народов этих стран.

В IX песне «Книги Коркута» Грузия упоминается три раза. Страна была разделена на девять туменов (администр. округ). Древнегрузинские исторические памятники подтверждают достоверность этого факта. В огузском произведении можно встретить грузинские или связанные с Грузией термины и топонимы.

Некоторые события из истории грузинского народа нашли своеобразное художественное отражение в эпосе огузов. В их числе в первую очередь надо назвать заговор Кохтастави (1247 г.) и восстание Тегудара (1269 г.), а также описанные военные экспедиции Казанхана (период царствования Давида VI) и т. д.

В числе грузинских фольклорных произведений, которые оставили заметный след на вышеупомянутом памятнике огузского эпоса, можно особо выделить древнегрузинское сказание о прикованном Амрани. Амран (Имран) и Амиран в грузинских сказаниях — один и тот же персонаж. В огузском устном творчестве грузинское имя героя оформилось по-новому и в этом виде уже было зафиксировано письменно. Памятник наглядно иллюстрирует сложный процесс трансформации, в силу которого грузинское сказание было сильно исламизировано.

В типологическом аспекте привлекают внимание одинаковые формулы обращения в огузском и грузинском фольклоре (диалог с источником, с родителями и возлюбленным).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოლკლორის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ნაირა ჯაფარიძე

ბერნარდე ნეაპოლელის კოლექციის მართი არაპის
წყაროს შესახებ

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ საქართველოში გავრცელებული ზოგი არაკის წყარო სპარსული წერილობითი ძეგლებია¹. ამგვარი გზით ჩანს შემოსული სპარსული ხალხური ლიტერატურიდან ბერნარდესეული კოლექციის „ქიშმარის ხელმწიფის ქალის“ არაკიც. Torre del Creco-ს კაპუჩინთა ძველი მონასტრის არქივში დაცულ (ეს არქივი ნეაპოლის ცენტრალურ ბიბლიოთეკაში ინახება) „ქართული ზღაპრების კრებულში“² ეს მოთხრობა რიგით მეთორმეტეა და გამოირჩევა სხვა „ზღაპრებისაგან“ იმით, რომ მხოლოდ მას აქვს სათაური, დასასრული კი აკლია. 1957 წ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკამ მიიღო ნეაპოლიდან „ქართული ზღაპრების“ მიკროფილმი, რომლის საფუძველზე დამზადებული ფოტო ასლის³ მიხედვით ნეაპოლის ცენტრალური ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერი „ქართული ზღაპრები, ჩაწერილი XVII საუკუნეში პატრი ბერნარდეს მიერ“, როგორადაც ძველი იწოდება, სრულად გამოსცა გამოცვლევითა და ვარიანტებითურთ პროფ. მიხეილ ჩიქოვანმა⁴.

„ზღაპრებმა“ იმთავითვე მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება⁵. ინტერესი ამ კრებულისადმი გაიზარდა იმითაც, რომ იგი ითვლება, თუმცა კი პირობითად, „ქართული ზღაპრების“ ყველაზე ადრეულ „პირველ“ კრებულად⁶. ამჯერად, ამ „ზღაპრებიდან“ მხოლოდ შემოსხენებულ „არაკს“ შევეხებით⁷. პროფ. მ. ჩიქოვანმა ვარაუდით გამოთქვა, რომ „არაკი ქიშმარის ხელმწიფის ქალისა“ ავანტიურული ტიპის მოთხრობაა, მას მრავალი რამ საერთო მოეძებნება სპარსულ-ინდური და არაბული წარმოშობის ზღაპრულ კრებულებთან, თუკი იგი პირდაპირ თარგმანს არ წარმოადგენსო⁸. პროფ. ალ. გვახარიას აზრით, „არაკის ჩვენამდე მოღწეულ ფრაგმენტში გაბნეული ლექსიკური თუ ფრაზეოლოგიური სპარსიზმები, უეჭველს ხდის მის ნათარგმნ ხასიათს“⁹. იგი ფიქრობს რომ „აქ გვაქვს ჩვენ რომელიღაც სპარსული ხალხური დასთანის ქართული ვერსიის ჩანაწერი. საძებარია როგორც მისი სრული ტექსტი, ასევე სპარსული ორიგინალი“¹⁰. საინტერესოა იტალიური მინაწერი, რომელიც, „ქიშმარის ხელმწიფის ქალის არაკს“ აქვს: „ამ ზღაპრის დედანს აკლდა, თვითონ იგი ერთ ძველ რვეულში იყო მოთავსებული, ჩანს, ეს ზღაპარი (ფაბულა) გრძელი უნდა ყოფილიყო“¹¹. (73 v). პროფ. მ. ჩიქოვანი აღნიშნავს, რომ „ანალოგიური სრული სიუჟეტი ჯერჯერობით ხელთ არ ჩავგარდნია, ამიტომაც არაკის წყაროების შესახებ გადაჭრით არაფერს ვამბობთო“¹².

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერთა საცავში აღმოჩნდა კრებული სპარსული ჰექაიათებისა, გადაწერილი მე-18 საუკუნეში ინდოეთში სხვა კრებულებიდან. ამ ჰექაიათებს შორის ჩვენთვის საინტერესო სიუჟეტსაც ვხვდებით. ესაა სპარსული ხალხური დასთანი, რომელიც სპარსული ჰექაიათების კრებულშია მოთავსებული სათაურით: „ქაშმირის მეფის ასულისა და ყანუჯელი უფ-

ლისწულის ჰეჰიათი¹³. ამ ხელნაწერის შეჯერებამ ბერნარდესეულ არაკთან დაადსტურა მათი იდენტურობა და ცხადყო, რომ იტალიაში დატული „ქიშმარის ხელმწიფის ქალის არაკის“ სახით საქმე გვაქვს არა ბერნარდეს მიერ ჩაწერილ ქართულ ზღაპართან, არამედ სპარსული ხალხური დასთანის ქართულ თარგმანთან. 300 წლის წინანდელი ტექსტი არა მარტო შინაარსობრივად, არამედ აზნაულების, წინადადებების, ცალკეული ლექსემების დონეზე ემთხვევა ლენინგრადის სპარსულ ხელნაწერს. მათ შორის საერთოა როგორც სიუჟეტური ქარგა, ტექსტის სიგრძე, მოცულობა, ისე მოტივები, ცალკეული ეპიზოდები, კვანძის გახსნა, კულმინაცია, ფსიქოლოგიური სიტუაციები, ასევე ნაწარმოების მხატვრული მხარე. ცხადია, ასეთი სიახლოვე შემთხვევითი არ შეიძლება იყოს. ვადახვევები და ზოგიერთი განსხვავებული დეტალი მთარგმნელის მიერ გამოყენებულ გარიანტულ სხვაობათა შემცველი სპარსული ტექსტის არსებობით უნდა აიხსნას.

დავიწყით სათაურით. დასათაურება, როგორც პროფ. მ. ჩიქოვანი აღნიშნავდა¹⁴, ლიტერატურული ხასიათისა აღმოჩნდა. ლენინგრადის სპარსული ხელნაწერის სათაურია: **حکایت دختر اشاه کشمیر و شاهزاده قزوین** „ქაშმირის მეფის ასულისა და ყანუჯელი უფლისწულის ჰეჰიათი“ ბერნარდესეული ტექსტისა კი: „არაკი ქიშმარის ველმწიფის ქალისა“ (58v). როგორც მე-17 საუკუნის „არაკში“, ასევე ლენინგრადის სპარსულ ხელნაწერში მთავარი მოქმედი პირი ხელმწიფის ქალია. ერთ შემთხვევაში „ქიშმარის“ ხელმწიფის, მეორეგან „ქაშმირის“ მეფის. „ქიშმარ“/„ქაშმირ“ შეიცავს უმნიშვნელო ფონეტიკურ სხვაობას. ლენინგრადის სპარსულ ხელნაწერში სიტყვა „ქაშმირი“ ზოგჯერ ასე წერია¹⁵ **كشمير** ვადაწერსა თუ მთარგმნელს შეუძლია წაიკითხოს ეს როგორც „ქაშმირ“¹⁶, ასევე „ქიშმარ“.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ორივე ხელნაწერი კონტექსტობრივად ემთხვევა ერთმანეთს. აბსოლუტურად იდენტურად, პარალელურად მიდის ტექსტები. მაგრამ საქმე რომ ერთ სიუჟეტთან გვაქვს, რომ ტექსტობრივად ასე ახლოს დგანან ბერნარდესეული არაკი და ლენინგრადის სპარსული ხელნაწერი ერთმანეთთან, ეს არაა ვადაწყვეტი, რადგანაც ეს მთარული სიუჟეტია. იმის დასამტკიცებლად, რომ მე-17 საუკუნის ბერნარდესეული არაკი წარმოადგენს სპარსული დასთანის თარგმანს, მიუხედავად კონტექსტობრივად დამთხვევისა, ჩვენ სხვა არგუმენტებიც მოგვაქვს ამის სასარგებლოდ.

ვანსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს იმას, რომ მართლდება იტალიური მინაწერის ავტორის ვარაუდი. ფაბულა მართლაც საკმაოდ გრძელი ჰქონია მე-17 საუკუნის ბერნარდესეულ არაკს. იქ, სადაც წყდება მე-17 საუკუნის ქართული ტექსტი, იმავე ადგილიდან გრძელდება სპარსული ხელნაწერი. აქაც რაისის ცოლმა სიყვარული აუხსნა ვაჟურად გადაცმულ ქაშმირის მეფის ასულს. ქმარმა შემოუსწრო. მეფის ასული ვაჟი ეგონა და ცოლს ხმლით თავი წააცალა. ამის შემდეგ რაისმა ვაიგო, რომ ქაშმირის მეფის ასული იდგა მის წინაშე და მოკლული ცოლის სანაცვლოდ მისი შერთვა ვადაწყვიტა. ქალიშვილი გაეპარა და კიდევ მრავალი რამ ვადახდა თავს მანამ, სანამ ბეპრუში იყიდა და მას. საბოლოოდ ქაშმირის მეფის ასული ბეპრუშმა შეირთო ცოლად, ბაღდადელი მეგობრისათვის კი ერთი ლამაზი გოგო იყიდა და გაუგზავნა.

ბერნარდესეული ტექსტის ესა თუ ის სპარსული სიტყვა ლენინგრადის სპარსული ხელნაწერის სათანადო ადგილას იკითხება, ივლისსხმება, ან ვადა-

მოსულია უთარგმნელად გარკვეულ ფრაზაში. მტკიცება იმისა, რომ რადგან „ქიშმარის ხელმწიფის ქალის“ არაქში სპარსული სიტყვები გვხვდება, ამიტომ არაქი სპარსულიდანაა ნათარგმნი, მოკლებულია დამაჯერებლობას, ხელნაწერში გაზნეული სპარსული ლექსიკის ნაწილი უცხო არ უნდა ყოფილიყო ქართულ ენაში მკითხველისათვის მე-16 — მე-17 საუკუნეებში. სპარსულიდან ქართულ ენაში მანამდე შემოსული და ქართულ ენას შეგუებული სიტყვები იხმარებოდა როგორც სასაუბრო, ასევე სალიტერატურო ენაში. ასეთი სიტყვები მრავლადაა ბერნარდესეულ არაქში. ამგვარად მათზე არ შეგჩერდებით და ჩვენი დებულების დასამტკიცებლად მოგვყავს ის სპარსული ლექსემები, შესიტყვებანი და მთელი ფრაზა, რომლებიც სინტაქსურ სტრუქტურებში ორივე ხელნაწერის სათანადო ადგილას იკითხება:

ბერნარდესეული ტექსტი: „მუახლეს დიბის კაბა ჩააცვა“ (61r). ლენინგრადის სპარსული ხელნაწერით (გვ. 101):

۱۰۱ ... ديبى سايمى چايدى — დიბის სამოს ჩაცმული.

ბერნარდესეული ტექსტი: „დიდი სათლი მომცა“ (69r). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით (გვ. 107):

۱۰۱ ديدان موميتان و موميتان — დიდი სათლი მოიტანა და მე მომცა.

ბერნარდესეული ტექსტი: „ეს ზალუმე რა სარჯლით მოვკლათო? (68r). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით (გვ. 106):

۱۰۶ اين ظالمى كشتى را چگونى بايد كشت — ამ ზალუმის მკვლელობა (მოკვლა) როგორი (რა სახის) უნდა იყოს?

ბერნარდესეული ტექსტი: „იმ ხოჯამ უთხრა, რომ ერთი ასეთი მუახლე მყავსო, რომ იმის ლამაზი არც ხათაის არის და არც ხუთაის“ (61 r). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით. (გვ. 101):

خواجه بازرگان گفت مرا كنجكى ست كشميرى كه تمام خلق در خطا و ختن
قد ناي بخوبى و مانند او پي نميرسد ۱۰۱

ბაზრგანმა ხოჯამ თქვა: მე ერთი მოახლე მყავს, ქაშმირელი, რომ, მთელი ხათაისა და ხუთაისი ხალხი უკეთეს ლერწმის შაქარს და მის მსგავსსაც ვერ მიაღწევს (მისი მსგავსიც არ იქნება).

ბერნარდესეული ტექსტი: „ერთს ბაღში სახლი იყო. შეველ, ვნახე ტახტი იდგა“... (64 r). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით (გვ. 104):

۱۰۴ ... سزای سرای بود من در آن سرای رستم در کنار صفا تختی نهد بود — ყვავილნარში სასახლე იდგა, მე იმ სასახლეში შეველ, ნაპირას ტახტი იდგა.

ბერნარდესეული ტექსტი: „იმ ბერს კაცსა ცოლი ჰყუანდა ლამაზი, მოდგომილიყო ფარდას უკან, იჭურტებოდა. მე რომ ამ სარჯლით მნახა, შევებრაღდი. გამოვიდა, შეეხვეწა ქმარსა: ნუ მოჰკლავ. ჩამამშვებინა“ (71 r), ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით: (გვ. 108):

ريس را زن صاحب جمالى بود و در پس پرده استاده نظاره احوال من مىکرد از پس پرده بيرون آمد و باشوهر را گفت اى خداوند اين گودك را پيش از اين ز حير مكن ۱۰۸

რაისს ლამაზი ცოლი ჰყავდა და ფარდის უკან დამდგარიყო, ჩემს მდგომარეობას უყურებდა, შემდეგ ფარდიდან გამოვიდა და ქმარს უთხრა: ეი, მზრძანებლო, ამ ყმაწვილს ნუ აწვალავ.

ბერნარდესული ტექსტით: „ნახა, რომ ქმარი ხშირს ძილში შევიდა. მო-
ჰპარა კლიტე და მოვიდა. გააღო კარი“ (71 v). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით
(გვ. 109):

صبر کرد تریس بخواب رفت کلید از زیر بالین شوهر بر گرفت و بدر خان
۱۰۹ آ

დაუცადა, სახამ რაისს ჩაეძინა (ძილში შევიდა) კლიტე ქმრის ბალიშის ქვე-
შიდან აიღო და სახლის კართან მოვიდა.

მაგალითები ბევრია. შეიძლება ასობით მოვიყვანოთ მსგავსი ნიმუში, გარ-
და ამისა, ემთხვევა სპარსული ენისათვის დამახასიათებელი მხატვრული შედა-
რებები და კონსტრუქციები, რაც ორივე ხელნაწერით არის დადასტურებული:

ბერნარდესული ტექსტით: „დავიწყე სისხლის ცრემლით ტირილი“
(66 v). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით (გვ. 105):

۱۰۵ آ من ساخم خون از دیده رون ساخم — სისხლის ნაკადი თვალიდან გადმო-
მდინდა.

ამრიგად, მე-17 საუკუნის ბერნარდესული არაკისა და ლენინგრადის
სპარსული ხელნაწერის შეჯერება საშუალებას გვაძლევს განვაცხადოთ, რომ
„არაკი ქიშმარის ველმწიფის ქალისა“ სპარსული დასთანის ქართული თარგმან-
ისა. ე. ი. პროფ. მ. ჩიქოვანისა და პროფ. ალ. გვახარიას მიერ ამ არაკის შესა-
ხებ გამოთქმული ზემოხსენებული ვარაუდი დასტურდება. ამჟამად, რომ ბერ-
ნარდესულ არაკს ჰქონია სპარსული წყარო, რომელიც ტექსტობრივად ძა-
ლიან ახლო მდგომი ყოფილა ლენინგრადის სპარსულ დასთანთან და მთარგ-
მნელს კი, იქნებოდა ის ბერნარდეს თუ მისი წინამორბედი, სწორედ ასეთი, ლე-
ნინგრადის ხელნაწერის ტიპის დედანი ჰქონია ხელთ.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ი

1 იხ. მაგალითად: დ. კ ო ბ ი ძ ე, სპარსული ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 1975,
გვ. 455—498; მ ი ს ი ე ვ ე, ყოსაიე ჩაპარ დარეიშის ქართული ვერსიის სპარსულთან დამოკიდე-
ბულების საკითხისათვის, ქართულ-სპარსული ლიტერატურული ურთიერთობანი, თბილისი,
1969, გვ. 211—214; ალ. გ ვ ა ხ ა რ ი ა, სპარსული ხალხური პროზის ისტორიიდან (დასთა-
ნები), თბილისი, 1973, გვ. 114—153; მ ი ს ი ე ვ ე, სპარსული ხალხური დასთანების ქართული
ვერსიები, ბახთიარ-ნამე, თბილისი, 1968; მ ი ს ი ე ვ ე, სპარსული არაკების ა. სულხანიშვილისე-
ული თარგმანები XIX ს., „აღმოსავლური ფილოლოგია“, II, თბილისი, 1972, გვ. 87—97.

2 ზემოხსენებულ „ქართული ზღაპრების კრებულს“ პირველმა ჰუგო შუხარტმა მიაკვლია
1896 წელს. იგი ვაეცნო ბერნარდეს კოლექციას და რამდენიმე საინტერესო ცნობაც მოგვცა ბერ-
ნარდესა და მისი ხელნაწერების შესახებ. H. Schuchardt, Georgische Handschriften
in Torro del Greco, Beilage zur Allgemeinen Zeitung, Augsburg—München, 1896, გვ. 4, 5—
101. ამის შემდეგ მიქელ თამარაშვილმა მიაგნო ამ ხელნაწერებს და შეუღდა მის შესწავლას.
მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის. ნამდვილის საბუთების შემო-
ტანითა და განმარტებით XIII საუკუნიდან, ვიღრე XX საუკუნემდე, 1902, გვ. 223—255, 683.

3 ნეაპოლის ცენტრალური ბიბლიოთეკიდან მიღებული მიკროფილმის ფოტოპირი წარმო-
გვიდგენს დედნის 159 გვერდს. ფ. In—8611 მუყაოს ყდაშია აკინძული, შეიცავს 85 ფურცელს; თი-
თოველი ფურცელი კი ხელნაწერის ორი გვერდის ანაბეჭდს გვაძლევს (r—v), 46 v—49 v გან-
მეორებულია 49 v—52 r გვერდზე, 1v—78 r და 78 v ცარიელია. ნეაპოლის ცენტრალური ნაცი-
ონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერის ფოტოპირი „ქართული ხალხური ზღაპრები ჩაწერილი
XVII საუკუნეში პატრი ბერნარდეს მიერ (ფ. 1r—86 r). ვსარგებლობთ ამ ფოტოასლით.

4 მ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ზღაპრები, „მრავალთავი“, სა-
ქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის სამეცნიერო საზოგადოე-
ბის კრებული, I, თბილისი, 1964, გვ. 120.

⁵ ჯერ კიდევ 1898 წ. „ტორე დელ გრეკოს“ ქართულ ხელნაწერებს შეეხო ა. ცაგარელი. იხ.: ა. ცაგარის პირადი საარქივო ფონდი № 8, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი; ელ. ვირსალაძე, მასალები ქართული ფოლკლორის ისტორიისათვის, მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ორი ქართული ზღაპარი, „ლიტერატურული ძიებანი“, ტ. IV, თბილისი, 1948, გვ. 363—383; ალ. დლოტი, ქართული ხალხური ნოველა, სტალინირი, 1956, გვ. 10, 92; მისივე, ქართული ხალხური ზღაპარი, ქართული ზღაპრები, თბილისი, 1975, გვ. 5—31; შ. ძიძიყური, ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის მასალები, ქართული ფოლკლორი, III, თბილისი, 1969, გვ. 30—31; ალ. გვახარია, სპარსული ხალხური პროზის ისტორიიდან (დასთანები), გვ. 118—126; ლ. კოტაშვილი, ბერნარდესელი კოლექციის (XVII ს.) ზღაპრები, „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1975, № 2, გვ. 91—102; ალ. ჭინჭარაული, როდემდის?! „განთიადი“, 1975, № 6, გვ. 146; მ. ჩიქოვანი, ზოგიერთი განმარტებანი, „განთიადი“, 1976, № 5, გვ. 178—182.

⁶ ბერნარდესელი „ზღაპრებისა“ და მასზედ იტალიური მინაწერების შესწავლისას მ. ჩიქოვანმა საჭიროდ სცნო, ეთქვა, რომ „ზღაპრების კრებული, რომელიც ჩვენამდე მოდღწეული, არ წარმოადგენს ამავე ტექსტების პირველ დედანს. კრებული გადაწერილია რომელიღაც სხვა კრებულიდან, რომელშიც ზოგიერთი რამ გადამწერს ვერ გაურჩევია და საბოლოო ამოკითხვამდე სათანადო ადგილები შეუვსებელი დაუტოვებია...“ მ. ჩიქოვანი, მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ზღაპრები, „მრავალთავი“, გვ. 120.

⁷ ამ საკითხს ჩვენ შევეხეთ 1973 წ. ჩვენს სადიპლომო შრომამ (ხელმძღვანელი პროფ. ჯ. გიუნაშვილი).

⁸ მ. ჩიქოვანი, მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ზღაპრები „მრავალთავი“, გვ. 170;

⁹ ალ. გვახარია, სპარსული ხალხური პროზის ისტორიიდან, გვ. 125.

¹⁰ იქვე, გვ. 126.

¹¹ იტალიური მინაწერის თარგმანი ეკუთვნის ბეჟან გიორგაძეს. იხ. მ. ჩიქოვანი, მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ზღაპრები, „მრავალთავი“, გვ. 120.

¹² იქვე, გვ. 167.

¹³ **حكايت دختر پادشاه كشمير و شاهزاده قنوج** 8. (ა, 275 — Quaritch 1860) P. **حكايات** **مجموعه** ~ 2 vol 812 ff. Академия Наук СССР, Азиатский музей, В, 256, გვ. 100 — 121 ვსარგებლობთ ამ ხელნაწერით. (არსებობს ამ დასთანის რუსული და ქართული თარგმანი, იხ. «Плутовка из Багдада», Москва, 1963, ამ კრებულში ზემოხსენებული ჰეჰაიათის თარგმანი (სპარსულიდან თარგმნა ნ. ტუმანიკიჩიამ) შესულა სათაურით: «Рассказ о падишахе Кашмира, его дочери, хорасанском купце и их приключениях», (გვ. 400—414), „ქაშმირის მეფის ასული და ლამაზი დიდვაჭარი“, (ქართულად თარგმნა პროფ. მ. თოდუამ), წიგნში „ბაღდადელი თვალმბეჭეტი“, თბილისი, 1967, გვ. 372—389.

¹⁴ მ. ჩიქოვანი, მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ხალხური ზღაპრები, „მრავალთავი“, გვ. 166.

¹⁵ **حكايات** **مجموعه** დასახ. ხელნაწერი, გვ. PP (102).

¹⁶ სპარსულ დასთანებში ხშირად მოიხსენიება „ქაშმირის“ ქვეყანა; ზოგიერთ მითგანში საერთოდ ინდოეთი იგულისხმება. „ქაშმირის ხელმწიფის ქალის“ არაკში თვით ქაშმირის მეფის ასული ამბობს, რომ „ჰინდუსტანის კელმწიფის შვილი ვართ“ (62v). ამის საბაზღოდ ლენინგრადის სპარსულ ხელნაწერში ვკითხულობთ: **فرزند شاه هندوستان ۱۰۲**

Н. И. ДЖАПАРИДЗЕ

ОБ ИСТОЧНИКЕ ОДНОГО РАССКАЗА ИЗ КОЛЛЕКЦИИ БЕРНАРДА НЕАПОЛИТАНСКОГО

Резюме

В научной литературе отмечается, что источниками распространенных в Грузии некоторых рассказов являются персидские письменные памятники. Как видно, таким же образом из персидской лубочной

литературы проникает в Грузию «Рассказ о дочери падишаха Кишмара» из коллекций Бернарда Неаполитанского.

В хранилище рукописей Ленинградского отдела Института востоковедения Академии Наук СССР хранится сборник персидских дастанов. В этом сборнике имеется рукопись интересующего нас сюжета — «Рассказ о дочери Кашмирского падишаха и Кануджского царевича». Этот сюжет был нами сопоставлен с Бернардовским рассказом как по содержанию, так и по абзацам, предложениям и лексемам. Были сравнены сюжетные, художественные, лексические детали и фразеологические стороны обеих рукописей. Идентичность их несомненна. Отсюда следует, что Бернардовский рассказ о дочери Кишмарского падишаха является не записью грузинской сказки, а грузинским переводом персидского народного дастана.

Оправдалась догадка автора итальянской приписки о том, что фабула должна была быть несколько длиннее; в действительности, она оказалась значительно распространеннее Бернардовского рассказа. Там, где прерывается грузинский текст 17-го века, персидская рукопись продолжается.

Итак, «Рассказ о дочери Кишмарского падишаха» является грузинским переводом персидского дастана и мнение, высказанное об этом рассказе проф. М. Чиковани и проф. Ал. Гвахария, подтверждается. Ясно, что переводчик, будь он Бернард, или кто-либо из его предшественников, пользуется персидским источником, который предельно близок к тексту ленинградской персидской рукописи.

საქართველოს სსრ ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა ა. ბარამიძემ

მირაბ კალანდიაძე

ფრიდრიხ შილერის მსოფლმხედველობის ერთი
საკითხის თაობაზე

ფრიდრიხ შილერის შემოქმედების ერთ-ერთი საინტერესო საკითხია მისი დამოკიდებულება ახალფეხადგმული და პოლიტიკური ძალაუფლებისათვის ბრძოლის ფერხულში ჩაბმული ბურჟუაზიისადმი. ზოგიერთი საბჭოთა მკვლევარი ოდნავ აზვიადებს შილერის კრიტიკულ დამოკიდებულებას ბურჟუაზიული საზოგადოებისადმი და საუბრობს დიდი გერმანელი დრამატურგის „ანტი-ფეოდალურ და ანტიკაპიტალისტურ შეხედულებებზე“¹. თქმა არ უნდა, რომ ამ მოსაზრების პირველი ნაწილი სწორად ასახავს შილერის მსოფლმხედველობის არსს, დაზუსტებას მეორე ნაწილი უნდა საჭიროებდეს, რადგან XVIII საუკუნეში „ანტიკაპიტალისტურ შეხედულებებზე“ ლაპარაკი ნაადრევად უნდა ჩაითვალოს. მსგავს ტენდენციას ბოლოს და ბოლოს შილერის მსოფლმხედველობის გაზვიადებამდე მივყავართ.

ბურჟუაზიულმა ჩეცნიერებმა შილერი წარმოადგინეს ბურჟუაზიული საზოგადოების აპოლოგეტად, რომელსაც უნდა „განეხორციელებინა ბურჟუაზიის ისტორიული მისია“². ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის დასაწყისში ფრანც მერინგმა დანაჯერებლად უჩვენა ამ მოსაზრების სრული უსაფუძვლობა³. თუ პირველ შემთხვევაში გაზვიადებულია შილერის მსოფლმხედველობის არსი, მეორე შემთხვევაში თავს იჩენს შილერის მსოფლმხედველობის არასწორი შეფასება. ამიტომ როგორც ერთი, ისე მეორე მოსაზრების გაზიარება ძნელია. ცხადია, რომ დიდი გერმანელი განმანათლებლები ბურჟუაზიის იდეოლოგიები იყვნენ. ამავე დროს კარგადაა ცნობილი, რომ მათი ჰუმანიზმი სცილდება ბურჟუაზიულ მსოფლმხედველობის ჩარჩოებს. ისინი ბურჟუაზიისაგან ბევრს მოითხოვდნენ და დიდ პასუხისმგებლობას აკისრებდნენ მას ხალხის წინაშე. შილერის შემოქმედება, როგორც ფრ. ენგელსი აღნიშნავდა, „გამსჭვალულია პროტესტის, აღშფოთების სულსცვეთებით მთელი მაშინდელი გერმანული საზოგადოების წინააღმდეგ“⁴. ამ პროტესტის ერთ-ერთ გამოხატულებას წარმოადგენდა შილერის მიერ ახალფეხადგმული ბურჟუაზიის მანკიერი მხარეების კრიტიკა. შილერი, ბ. გ. ბელინსკის სიტყვებით რომ ვთქვათ, იყო „მომავალი საუკუნის წინასწარმეტყველი“⁵. ამიტომაც, რომ შილერის მდიდარი მემკვიდრეობა დღესაც კი საკმაოდ სერიოზულ არგუმენტს წარმოადგენს, რეაქციულ ბურჟუაზიულ კონცეფციებთან პოლემიკის დროს⁶. ფრ. ენგელსის თქმით, შილერი იყო „გონებათა ახალი მოძრაობის წინასწარმეტყველი... აზრის თავისუფლების დამცველი... ჰუმანიტებისა, სამართლიანობისა და თავისუფლებისათვის მოწინავე მებრძოლი“⁷. შილერმა ჯერ კიდევ მაშინ, ბურჟუაზიული საზოგადოების გარიყრაქზე, შენიშნა თავისი კლასის ჩრდილოვანი მხარეები და თავის ესთეტიკურ შრომებში ფართო ადგილი დაუთმო მათ მხილებას. ყოველგვარი ცდა, მოეწყვიტოთ შილერის ესთეტიკური შეხედულებები მისი ეპოქის საზოგადოებრივი მოძრაობის პრობლემებს, კაცობრიობის ისტორიული და კულტურული განვითარების საკითხებს, საფუძველს მოკლებული იქნება, ვინაიდან შილერი ისწრაფოდა ესთეტიკის საკითხები დაეკავშირებინა

თავისი დროის საჭირობორტო საკითხებთან, საზოგადოების შემდგომ კულტურულ და ისტორიულ განვითარებასთან⁸.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ 90-იანი წლების დასაწყისში შილერმა „შეტყვისა და ქარიშხლის“ პერიოდთან შედარებით ზოგიერთ უკან გადადგმულ ნაბიჯთან ერთად⁹ ერთი ფრიად სერიოზული ნაბიჯი გადადგა წინ. აი, რაში იყო საქმე. თუ ადრე იგი მხოლოდ ფეოდალურ-აბსოლუტიტური სისტემის კრიტიკას უთმობდა ფართო ადგილს, ამიერიდან ის ცდილობს უფრო მეტად ნათელყოს ახალფეხადგმული ბურჟუაზიისათვის დამახასიათებელი წინააღმდეგობები და აღრმავებს თავის კრიტიკულ შეფასებას.

შილერმა მშვენივრად განჭვრიტა ის უარყოფითი გავლენა, რომელსაც ჯერ კიდევ ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი ბურჟუაზიული საზოგადოების ელემენტები ახდენდა ხელოვნების განვითარებაზე. აი, რას წერდა იგი თავის სტატიაში „ტრაგიკული ხელოვნების შესახებ“ (1792 წ.): „ჩვენ ახალი დროის ადამიანები იძულებული ვართ, ხელი ავიდეთ ბერძნული ხელოვნების აღდგენის ფიქრზე, რადგან ჩვენი ეპოქის ფილოსოფიური სული და თანადროული კულტურა პოეზიისათვის არახელსაყრელია“¹⁰. ბურჟუაზიული საზოგადოების უარყოფითი გავლენა ხელოვნების განვითარებაზე შილერს მკაფიოდ აქვს ხახვასმული „წერილებში“ ესთეტიკური აღზრდის შესახებ¹¹. აღნიშნული ტენდენცია თავს იჩენს შილერის დრამატურგიაშიც, კერძოდ, „მეინას სარძლოს“ შესავალ ნაწილში — „ოქროს გამოყენების შესახებ ტრაგედიაში“.

შილერის ნაშრომი „ესთეტიკური აღზრდის შესახებ“ შეიცავს ბურჟუაზიის ნაკლოვანი მხარეების მკაცრ მხილვას, რაც ამ ესთეტიკურ ტრაქტატს აყენებს XVIII საუკუნის ევროპული პუბლიცისტიკის შედეგების გვერდით. ამიტომ სავსებით კანონზომიერი იყო, რომ შილერის ამ ნაშრომს მალაღ შეფასებას აძლევდა ა. ი. გერცენი¹². შილერი ამ ნაწარმოებში ნიღაბს ხდის ბურჟუაზიული საზოგადოების ჩარჩულ ბუნებას, აღშფოთებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ მომხვეჭელობა ცქცულა დროის კერპად. „სარგებლიანობა დროის ყველაზე დიდი კერპია“¹³, — წერს შილერი. სარგებლიანობას ემსახურება ყველა ძალა და, რაც მთავარია, მსხვერპლად ეწირება ადამიანი. ადამიანს ცხოვრების მთავარ მიზნად სიმდიდრის დავროება დაუსახავს და, მოგების სურვილით გატაცებულს, ადამიანობა დაუკარგავს. შილერი წინააღმდეგია შრომის კაპიტალისტური დანაწილების, რომელიც ფიზიკურად ანადგურებს ადამიანს, გონებრივად აყინებს და ყოველგვარ ღირსებებს უკარგავს. „მხოლოდ მთელის რომელიმე ნამუსრევეზე მარად მიჯაჭვული ადამიანი თვითონაც მარტოოდენ ნამუსრევესა წარმოადგენს. ყურებში ერთი და იმავე ჩარჩის მონოტონური გუგუნე უდგას, ჩარჩისა, რომელსაც ატრიალებს. ვეღარც ავითარებს თავისი არსების პარამონიას და ნაცვლად იმისა, რომ თავისი ბუნებით ადამიანობა გამოხატოს, მკედარი ასო იჭერს ცოცხალი განჯის ადგილს და გაწაფული მესხიერება უფრო სანდოა, ვიდრე გენია და გრძნობა“¹⁴. შილერის მიხედვით, შრომის დანაწილების ბურჟუაზიული წესით განპირობებული ანტაგონიზმი, რომლის ლოგიკური შედეგაცაა ადამიანის ჰარმონიული განვითარების შეფერხება, გამოსწორდება ადამიანის ცნობიერების, საერთოდ, კაცობრიობის უფრო მაღალ საფეხურზე აყვანით. „ადამიანის მრავალფეროვანი მონაცემების განვითარება სხვა გზით არ შეიძლება, თუ არა მათი დაპირისპირებით“¹⁵. იქვე შილერი დასძენს, რომ „ძალთა ანტაგონიზმი კულტურის იარაღს წარმოადგენს“¹⁶. მეორე ადგილას შილერი განაგრძობს რა ამ აზრს, წერს: „...მხოლოდ

იარაღს, ვინაიდან ვიდრე ანტაგონიზმი არსებობს, ადამიანი ჯერ მხოლოდ კულტურისაკენ მიმავალ გზაზე იმყოფებაო¹⁷. როგორც უხედავთ, შილერი ისეთი საზოგადოებრივი ურთიერთობის შექმნას ითვალისწინებდა, სადაც არ იქნებოდა სოციალური უთანასწორობა და უზრუნველყოფილი იქნებოდა ადამიანის პარამონიული განვითარება, მისი ნამდვილი თავისუფლება. ყოველივე აღნიშნული საკვებით ადასტურებს ლ. ი. ლოზინსკაიას მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ „როგორი მცდარიც არ უნდა იყოს შილერის თეორიის ამოსავალი პრინციპები, როგორი ილუზორულიც არ უნდა იყოს „მშვენიერი ხილის სამყაროს“ თვით შენობა, „წერილობით ადამიანის ესთეტიკური აღზრდის შესახებ“ ღარბება შეურთებლობის და პატიოსნების მოწმობად ხელოვანი ჰუმანისტიკის, რომელსაც მისთვის ყველაზე მძიმე და კრიზისულ წლებშიც კი არ შეუწყვეტია ოცნება „თანამედროვე ბარბაროსობის“ მოსაბოზაზე“¹⁸. შილერს, როგორც იდეალისტს, არ ესმოდა ისტორიაში ანტაგონიზმის გამოწვევი მიზეზები. არსებული საზოგადოებრივი ურთიერთობის მანკიერებათა მთავარ მიზეზად მას ადამიანის მორალური დაკნინება, მისი ბუნების განუვითარებლობა მიაჩნდა. ეს გასაგებიცაა, რადგან შილერს, ისევე, როგორც განმანათლებლებს, არ ესმოდა იმ კლასობრივი წინააღმდეგობის არსი, რომელიც საზოგადოების (ისტორიის) განვითარებას ედო საფუძვლად. ამიტომ შილერი იმის მაგივრად, რომ „ადამიანის ზნეობრივი და გონებრივი სრულყოფისათვის პირობების შესაქმნელად თანამედროვე წყობილების დანერგვა ექადაგნა, ადამიანის სრულყოფას სახავდა აუცილებელ პირობად თანამედროვე წესწყობილების გარდასაქმნელად“¹⁹ — წერს დ. ლაშქარაძე — შილერის აღნიშნული მეტამორფოზის მიზეზი მაშინდელი გერმანიის უბადრუტობით გამოწვეული შეზღუდულობა გახლდათ. ბურჟუაზიული საზოგადოების ნაკლოვანი მხარეების მხილვას, რასაკვირველია, დიდ ყურადღება ეთმობა ფრიდრიხ შილერის დრამატულ ნაწარმოებებში, კერძოდ „ყჩაღებში“. მან XVIII საუკუნის „გერმანული საზოგადოების ცალკეულ მხარეთა კრიტიკის ნაცვლად კარლისა და ფრანკის სახით ერთმანეთს ებოქის ორი მიმდინარეობა დაუპირისპირა, ფეოდალურ სამყაროს მკაცრი საბრალდებო აქტი წაუყენა და ბიურგერული საზოგადოების ნაკლოვანებებიც სათანადოდ გააკრიტიკა“²⁰. აღნიშნული ტენდენცია წითელ ზოლად გასდევს შილერის მთელს დრამატურგიას.

ამრიგად, საკითხის ეს შედარებით მოკლე მიმოხილვაც კი ნათელყოფს, რომ დიდი გერმანელი დრამატურგი ფრიდრიხ შილერი ამხელდა თავისი კლასის ბურჟუაზიის (ბიურგერობის) მანკიერ მხარეებს.

მეტყველებს თუ არა ყველაფერი ეს შილერის შეხედულებების „ანტიკაპიტალისტურ“ ხასიათზე? ვფიქრობთ, რომ არა, გაცილებით მეტ ნათელს მოჰქვენს საკითხს თუ ვიტყვი, რომ შეიძლება ლაპარაკი შილერის ანტიბურჟუაზიული, უფრო ზუსტად, რომ ვთქვათ, ანტიბიურგერულ ტენდენციებზე. საერთოდ კი შილერის დიდი ისტორიული დამსახურება ის გახლდათ, რომ მან ჯერ კიდევ ბურჟუაზიული ურთიერთობის გარიჟრაჟზე შენიშნა და თავის ფილოსოფიურ შრომებში ამხილა ამ საზოგადოების მანკიერი მხარეები. შილერს, როგორც თავისი ებოქის გამოჩენილ მოაზროვნესა და დიდ ჰუმანისტს, ცხადია, არაფრით არ შეეძლო გაემართლებინა ბურჟუაზიული მომხვეჭელობა.

ბურჟუაზიის მართებულ კრიტიკას ამ საზოგადოების უარყოფამდე როდი მიჰყავს შილერი. ეს საკვებით კანონზომიერიცაა, რადგან ისტორიული წინამძღვრები ამისათვის მაშინ ჯერ კიდევ არ არსებობდა, შილერი დიალექტიკურ

უნარს ამჟღავნებს და, როდესაც ბურჟუაზიული საზოგადოების მანკიერ მხარეებს აკრიტიკებს. არც იმას იფიქვებს, რომ „ის მინუსები ისტორიული განვითარების შედარებით პროგრესული კლასის მინუსებს წარმოადგენს“²¹, — აღნიშნავს დ. ლაშქარაძე. შილერი არც პირველი იყო, არც უკანასკნელი მათ შორის, ვინც ახალფეხადგმული ბურჟუაზიის ნაკლოვანებებზე მიუთითებდა. ამის ერთ-ერთი კარგი მაგალითია ცნობილი ფრანგი კომედიოგრაფი ჟან ბატისტ მოლიერი (1622—1773). თავის უკვდავ კომედიებში იგი ყურადღების გარეშე არ ტოვებს აღმავალი ბურჟუაზიის ნაკლოვანებებს: სიძუნწეს („ძუნწი“, 1668), არისტოკრატიული ყოფისადმი მიმბაძველობას („ეოკრ დანდენი“, 1668; „გააზნაურებული მდაბიო“, 1669) და სხვა.

შილერის უფროსი თანამედროვე დიდი გერმანელი მოაზროვნე გოტფრიდ ლესინგი (1729—1781) მშვენივრად ხედავდა იმ წინაღმდეგობებს, რომლებიც დამასპიათებელი იყო ბურჟუაზიული საზოგადოებისათვის და წმინდა ინტუიციის საფუძველზე ეჭვს გამოთქვამდა ამ საზოგადოების მარადიულობის მიმართ²². ვანა ვინმეს შეეძლება დასწამოს მოლიერს ან ლესინგს „ანტიკაპიტალისტური“ მისწრაფებანი? რასაკვირველია, არა! იგივე შეიძლება ითქვას შილერის მისამართითაც. მასინ ბუნებრივია იმის კითხვა — რა მოზანს ისახავდა ფრიდრიხ შილერი, როდესაც ბურჟუაზიული საზოგადოების ნაკლოვანებებს აკრიტიკებდა? სავარაუდოა, რომ შილერის მოზანს წარმოადგენდა ახალფეხადგმული ბურჟუაზიული ურთიერთობის ელემენტების ზოგიერთი პრინციპული ნაკლოვანების მზის სინათლეზე გამოტანით თავისი წვლილი შეეტანა მისი გაანსწორების საქმეში. წინამდებარე სტატიის მოზანს არ წარმოადგენს, გაარკვიოს შილერის დანაკვირვებულება ახალფეხადგმული ბურჟუაზიული საზოგადოების მიმართ. ეს შილერის შემოქმედების ერთ-ერთი საინტერესო საკითხია და მას ერთი ცალკე სტატია ან მონოგრაფია შეიძლება მიეძღვნას.

როგორ შეიძლება, ვისაუბროთ შილერის „ანტიკაპიტალისტურ“ შეხედულებებზე, როდესაც XVIII საუკუნეში ჯერ თვით ბურჟუაზიული წყობილება არ არის ჩამოყალიბებული. ანტიკაპიტალისტური შეხედულებების ჩამოყალიბება კი, როგორც ცნობილია, ბურჟუაზიული წყობილების ნაყოფი იყო. შილერის მოღვაწეობის ხანა ემთხვევა კაპიტალიზმის მანუფაქტურული განვითარების სტადიის დასასრულს. ეს პერიოდი ისტორიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ფეოდალიზმიდან კაპიტალიზმში გარდამავალ ხანად არის მიჩნეული. მსოფლიოს ისტორიის ამ მონაკვეთზე ბურჟუაზია პროგრესულ მოწინავე როლს თამაშობს, ებრძვის დრომოკმულ ფეოდალურ წყობილებას. ამ ეპოქის იდეოლოგიის ძირითადი დამასპიათებელი ნიშანია ბრძოლა ფეოდალური იდეოლოგიის წინააღმდეგ. განმანათლებლობა ამის კარგი დადასტურებაა. პოლიტიკური ბრძოლა ხშირად რელიგიურ სამოსელშია გახვეული (გვიგნსენით ლუთერიანობა გერმანიაში, პუტიტანიზმი ინგლისში, კალვინიზმი საფრანგეთში). სულ მალე იდეოლოგიური ბრძოლა პოლიტიკურ ბრძოლაში გადაიზარდა. ამის პირველი ნიშანი იყო რეფორმაცია და გლეხთა ომი გერმანიაში და ნიდერლანდების რევოლუცია. ამას მოჰყვა ინგლისის ბურჟუაზიული რევოლუცია, ამერიკის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა და რევოლუცია და ბოლოს — ბურჟუაზიული რევოლუციის კლასიკური ნიმუში — საფრანგეთის დიდი რევოლუცია. ბუნებრივია, რომ ამ ეპოქაში ანტიკაპიტალისტურ მისწრაფებებს ადგილი ნაკლებად ჰქონდა, ვინაიდან ამისათვის ჯერ არც ობიექტური და არც სუბიექტური წინამძღვრები არ არსებობდა.

ამრიგად, ვითვალისწინებთ რა ამ ეპოქის სპეციფიკურ თავისებურებებს, მიგვაჩნია, რომ შილერის „ანტიკაპიტალისტურ შეხედულებებზე“ საუბარი გადაჭარბებულად უნდა ჩაითვალოს.

მ ი თ ი ე ბ ე უ ლ ი ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა

1. И л ю т е н к о Е. И., Учение Фридриха Шиллера об эстетическом воспитании (Автореферат кандидатской диссертации), М., 1973, გვ. 5.
2. В ü r k l e, V., Schiller, stuttgart, 1940. Noht H. F r e i d r i c h schiller, Frankfurt a/M, 1954. D i l t e u V., Schiller, München, 1959. G e r c h a r d M., Schiller, Rern, 1950.
3. М е р и н г Ф. Литературно-критические статьи, М.-Л., 1934, გვ. 701.
4. ციტ. დ. ლ ა შ ქ ა რ ა ძ ე, ლიტერატურული ნარკვევები, თბილისი, 1972, გვ. 7.
5. Б е л и н с к и й Б. Г., Собр. соч. в 3-х томах, Т. I, М., 1948, გვ. 713.
6. Р у б а ш е в а З. В., Гуманистические идеалы Фридриха Шиллера (Литературное наследство Шиллера в борьбе против фашизма), (Реферат кандидатской диссертации). (ბ. მ. ი. გ.), გვ. 375.
7. ციტ. დ. ლ ა შ ქ ა რ ა ძ ე, ლიტერატურული ნარკვევები, თბილისი, 1972, გვ. 6.
8. Ч е р н и ш е в с к и й, Н. Г., Полн. собр. соч., М., т. 4, 1948, გვ. 507.
Ш и л л е რ Ф. П. Творческий путь Фридриха Шиллера в связи с его эстетикой, М. Л.-, 1957, გვ. 51, P a l a s e k E., Schillers Leben und Schaffen, Berlin, 1959.
9. მ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, განათლებული აბსოლუტიზმის იდეა და კერძო საკუთრების საკითხი განმანათლებელთა შეხედულებებში, „ისტორია, სპოციალიზმისამცოდნეობა, გეოგრაფია სკოლაში“, 1978, № 1, გვ. 57—58.
10. Ш и л л е რ, Ф., О трагическом искусстве, собр. соч. т. 6, М., 1957, გვ. 51.
11. Ш и л л е რ Ф., Письма об эстетическом воспитании человека, собр. соч., т. 6, М., 1957.
12. Г е р ц е н А., О искусстве, М., 1954, გვ. 115.
13. Ш и л л е რ, Ф., Письма об эстетическом воспитании человека, собр. соч., т. 6, გვ. 290.
14. იქვე.
15. იქვე.
16. იქვე.
17. იქვე.
18. Л о з и н с к а я, Л. Я., Фридрих Шиллер, М., 1960.
19. დ. ლ ა შ ქ ა რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., თბილისი, 1972, გვ. 937.
20. იქვე, გვ. 20.
21. იქვე, გვ. 92.
22. Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки, М., 1967, გვ. 64.
გ. კ ი ლ უ რ ა ძ ე, ახალი ისტორია, თბილისი, 1970, გვ. 121.

М. Л. КАЛАНДАДЗЕ

ОБ ОДНОМ ВОПРОСЕ В МИРОВОЗЗРЕНИИ ШИЛЛЕРА

Резюме

В статье критически рассмотрены взгляды некоторых буржуазных и советских авторов на отношение Шиллера к только что зародившемуся буржуазному обществу.

Отмечено, что критические замечания Фр. Шиллера по отношению к буржуазному обществу не означают его антикапиталистического настроения вообще и не отрицают буржуазных взаимоотношений. Цель этих критических замечаний — исправление недостатков буржуазного общества.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალი და უახლესი ისტორიის კათედრა
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ა. სურგულაძემ

М. П. ЧХАИДЗЕ

В ПОИСКАХ ПУТЕЙ ФОРМАЛИЗАЦИИ ГРУЗИНСКИХ ГЛАГОЛОВ
(предварительное сообщение)

Формализация в данной работе (в приложении к глаголу) понимается как нахождение таких формальных признаков и правил (процедур) преобразования исходных данных, которые обеспечивают автоматическое непротиворечивое формирование всех реально употребляемых в языке форм по всем парадигматическим рядам.

Советскими и зарубежными лингвистами проделана колоссальная работа по выявлению структурных элементов и их особенностей в грузинском глаголе и определению их функций. Успеху, достигнутому в этом деле корифеями грузиноведения А. Шанидзе, А. Чикобава и их учениками, могли бы позавидовать ученые-грамматисты, работающие в области многих других языков¹. В мою задачу не входит анализ этих достижений. О них достаточно известно в литературе. В данном случае мне необходимо отметить другое: несмотря на существующее глубокое и всестороннее освещение грамматической категории глагола (этой самой сложной части речи в грузинском), достигнутое оказалось пока недостаточным для подготовки грузинского текста к автоматическому переводу. Это объясняется в известной мере также и спецификой автоматического перевода, в отличие от обычного. Но в конечном счете причина кроется в еще недостаточно четком и последовательном различении функций формообразующих элементов слов с ориентацией на правильный перевод на другие языки. Пришлось искать пути преодоления этого пробела.

Предлагаемый в этой работе путь найден в процессе экспериментального исследования и имеет значимость постольку, поскольку в определенной мере он отвечает требованиям создания автоматически действующей модели спряжения глаголов. Выбранный путь характеризуется **заострением внимания на функционально-семантической стороне языка.**

До сих пор в грузиноведении исследование велось, как правило, с **заострением внимания на фонетико-морфологической стороне грузинского глагола.** Это утверждение не должно быть понято так, будто на функционально-семантическую сторону вообще не обращалось внимания. Наоборот, эта сторона не только учитывалась вообще, но признавалась важнейшей при решении спорных вопросов, когда формы приходили в противоречие с содержанием. Такой подход к решению проблемы с предельной ясностью изложен у А. Шанидзе², который, ссылаясь на противоречие между формой и функцией глагола *gaxlavs* «есть», «изволят быть» (*Baṭoni saxlǎi ar gaxlavs* «Барин не изволят быть дома», т. е. объектный префикс *g* — использован в значении субъекта) утверждает: «Приведенный здесь глагол является прекрасным примером для доказательства того, что вообще учет грамматического содержания, функции, является обязательным условием для квалификации формы. Функция выполняет роль контроля при трактовке звуковой стороны слова... И этим она контролирует саму себя. А вместе они (форма и функция) создают единое целое... А поскольку форма вообще создана для несения функции, а не наоборот, то в ко-

нечном счете решающим является функция. По этому там, где данной функции уже не соответствует то грамматическое облачение, которое она носит, надо исходным считать функцию, и грамматическая квалификация слова должна осуществляться по новому содержанию».

И тем не менее, исследование глагола с опорой на функционально-семантический принцип не было доведено до конца. Это произошло не от нежелания или непонимания задачи, а, как это ни парадоксально, от невозможности справиться с поставленной задачей в рамках существующей и вполне понятной целеустановки, заданной в грузино-ведении с самого начала и заключающейся в освещении фактов грузинского языка *изнутри*. Как мы знаем, эта задача успешно решается и путем последовательного **фонетико-морфологического анализа**. Но функционально-семантический анализ оказывается действительно необходим, когда хотим осветить факты грузинского языка *извне*, исходя из интересов перевода на другие языки, из интересов понимания того, с какими фактами других языков можно ставить в соответствие факты грузинского языка.

Тут важно подчеркнуть, что оба названных принципа анализа **полноценны**, с успехом выполняют свою миссию; говоря языком математики, каждый из них необходим и достаточен. И, конечно, оба вместе они могли бы дать более полную картину жизни языка. В данном случае, в условиях отсутствия специалистов, работающих в обоих направлениях одновременно, если и возникает необходимость выдвижения на первый план в одном случае одного принципа, в другом — другого, то это обусловлено различием целевого задания — освещения языка *изнутри* и *извне*. А поскольку я занимаюсь проблемами автоматического перевода, для данной цели я выбираю **последовательный функционально-семантический принцип анализа**.

Такой выбор ко многому обязывает исследователя. Прежде всего, оказалось необходимым в качестве **контроля** при квалификации языковых форм держаться за **логические категории**, в первую очередь за такие, как **субъект, объект, предикат**. Логический контроль позволяет не теряться в дебрях бесчисленных и противоречивых языковых форм и проследить, как достигается взаимопонимание между говорящими на самых различных языках мира, в чем состоит то общее, которое обеспечивает такое взаимопонимание при огромных расхождениях в организации грамматического инвентаря и структур предложения. Это выдвинуло на первый план развивавшееся ранее и заброшенное позднее учение о **понятийных категориях**³, представляющих собой инварианты, группирующие вокруг себя, согласно определенным логическим законам, разнообразие структурно-грамматические явления. Пришлось также заострить внимание на актуальном членении предложения⁴. Исследуя современные поверхностные синтаксические структуры, я оказался перед необходимостью пробираться к глубинным синтаксическим структурам⁵, которые строже контролируются логическими категориями мышления.

В данной работе представлены лишь некоторые итоги усилий в этом направлении применительно к грузинскому глаголу.

Для большей ясности излагаемой ниже концепции мне необходимо ввести в употребление некоторые новые понятия и рекомендовать их моим читателям. Мои рекомендации сводятся к признанию трех категорий в качестве добавления (и ни в коем случае не противопоставления) к уже известным в грузинской грамматике категориям, а именно: I. к признанию существования двух типов глаголов по **строению** — глаголов **субъектного построения** и глаголов **объектного построения**; II. к признанию существования в грузинском глаголе категории ревер-

сии (реверсионности, реверсионных форм); III. к введению понятия партнерства, используемого для обозначения особых отношений между подлежащим и дополнением.

Ниже описаны случаи их применения и дается попытка обоснования этих нововведений.

I. **Деление глаголов по построению.** Два типа грузинских глаголов по построению (*agebuleba*) были различены в грузинской грамматике еще у Н. Марра и И. Кипшидзе. По принятой у них терминологии эти типы различались по строю (*ცდობა*) и назывались глаголами **субъектного строя** и глаголами **объектного строя**.⁶ Различительным признаком у этих двух строев глаголов является следующее: при глаголе субъектного строя подлежащее оформлено грамматическим показателем субъекта, т. е. префиксом—*v*—*v* в первом лице (*vxatav* «рисую»), а дополнение — грамматическим показателем объекта. Иначе говоря, здесь имеется обычная для всех европейских языков конструкция, когда подлежащее совпадает с реальным (логическим) субъектом действия. При глаголе объектного строя (таких глаголов вообще немного) реальный (логический) субъект действия оформлен грамматическим показателем объекта, префиксом *m* — для первого лица, *g* — для второго лица (как при основе *sur* — *msurs* «я желаю», *gsurs* «ты желаешь») и т. д., а реальный объект — грамматическим показателем субъекта (*-s* в конце слова, *msurs* «я желаю то»).

Глаголами объектного строя, а по нашей терминологии — глаголами объектного построения, выступают, главным образом, глаголы чувственного восприятия (*verba sentiendi*), такие, как *msurs*, «желаю», *miqvavs*, «люблю» *mzuls* «ненавижу», *mçqigia* «жажду» и т. п. в которых, как указывалось в данном выше определении Марра и Кипшидзе, несмотря на наличие объектных префиксов лица (*m*-, *g*-), им выражен не объект, а субъект (желаю, люблю, ненавижу — именно я, а не кто-либо другой). Про эти формы у ак. А. Чикобава справедливо сказано: «В формах *makvs* «имею» (неодушевленный предмет), *mçavs* «имею» (одушевленный предмет), *mzuls* «ненавижу», *miqvavs* «люблю», *mçia* «хочу есть», *mçqigia* «жажду», *minda* «хочу» . . . реальный субъект везде передан префиксом объекта *m*-, указывающим на лицо, которое «имеет», «любит», «голоден», «жаждет», «хочет» и т. д. а реальный объект выражен показателем субъекта *-s* в конце слова (*msurs*).»⁷

Противопоставление глаголов по построению основано на изначальноном расхождении в самой лексике этих глаголов и бессмысленно искать причины этих противопоставлений в области морфологии. Равным образом нет оснований искать пути их обязательного взаимного «примирения», приведения их к одному знаменателю, с позиции современной морфологии. Объяснить эти противопоставления с опорой только на морфологию приведет нас к признанию того, что, скажем, префикс *m*- всегда является показателем только объекта (как в случае *mçatavs* «он меня рисует»), и тогда те случаи, когда объектная функция *-m*- сомнительна, объяснять их придется историческим переосмыслением самих конструкций фразы, например, глагольную форму *miqvavs* «я люблю его» придется понимать как

«тот любим мной» (тогда действительно «тот» будет субъект, «я» — объект); или при глагольной форме *mezizɛba* «ненавижу», *Tinas ezizɛba Nodari* «Тина ненавидит Нодара», придется «Нодара» считать за подлежащее, так как он виноват в том, что Тина его ненавидит, а Тину — объектом ненависти⁸.

Предложенное в этих суждениях объяснение лексико-синтаксических явлений исключительно с морфологических позиций и достигнутое этим (и то не без натяжки фактов) выравнивание парадигматических рядов теряет доказательную силу, во всяком случае, не согласуется с теми данными, которые получены языкознанием за последний период. Установлено, что если т. н. номинативная типология современных европейских языков характеризуется таким явлением, как сведение прежних, лексических различий в спряжении глаголов на нет (или почти на нет) за счет усиления роли формообразующих элементов, то языки других типологий — одни в большей степени, другие в меньшей — функции выражения грамматических категорий возлагают на лексику, используя деление слов на лексические классы, на одушевленность — неодушевленность, активность — пассивность и т. п. В частности, языки активной типологии, значительные признаки которой находят и в картвельских языках, характеризуются делением: 1) имен — на активные и пассивные группы (на одушевленные и неодушевленные классы слов), 2) глаголов — на классы активного и «стативного» действия; 3) на уровне синтаксиса выявляется «специфическая типология предложения, которую образует оппозиция активной и инактивной конструкции, первую из которых обуславливают активные глаголы, вторую стативные»⁹.

Эту оппозицию активных и стативных глаголов, характерную для языков активного строя в чистом виде, нетрудно усмотреть в противопоставлении грузинских глаголов субъектного построения, с одной стороны, и глаголов объектного построения, с другой.

Итак, наше деление глаголов по построению совпадает с делением их у Марра и Кипшидзе, фактически возвращает к жизни их концепцию в этом вопросе. Только вместо «строя» (*ყრობა*) я употребляю «построение» *agebuleba* по той простой причине, что термин «строй» за этот период оказался занятым в грузинской грамматической литературе в другом значении, о чем специально будет идти речь ниже в связи с реверсией и реверсионными формами глаголов.

Неразличение этих двух типов глаголов по построению может вызвать недоразумения в отношении правильного понимания предложения и правильного его перевода, так как по формальным признакам они не различаются; их приходится различать только по содержанию глагола, по принадлежности их к тому или другому типу. Например, неучет различия между глаголами типа *taxovs* (основа -xsov-) «помню я его» и *taxkobs* (основа -tkob-) «он меня украшает» может привести к взаимоисключающему пониманию содержания сказанного, ибо эти глаголы, по форме сов-

падая между собой, по синтаксическому значению выражают нечто совершенно противоположное: *taxsovs* «я помню его», *matkobs* «он украшает меня», и наоборот: *vatkob* «я украшаю его», *vaxsovvar* «он помнит меня». Как видим, различать глаголы по построению необходимо, чтобы отличить субъект от объекта, агента от реципиента. Иначе получится все наоборот, скажем, вместо «волк разодрал овцу» в переводе получим «овца разодрала волка».

II. Реверсия, реверсионные формы. Понятием реверсии приходится пользоваться при трактовке некоторых явлений грузинских **релятивных глаголов**.

Известно, что грузинские глаголы обладают разнообразными релятивными формами, выражающими различные отношения между ядерными членами предложения (подлежащим, сказуемым, дополнениями).

В нерелятивной или абсолютной форме грузинский глагол способен иметь всего **шесть** форм в одной парадигме спряжения, т. е. столько же, сколько имеют другие языки (например, русский). Например: абсолютный глагол *gatboba* «согреться» имеет формы *vtbebi*, *tbebi*, *tbeba*, *vtbebit*, *tbebit*, *tbebian* — согреваюсь, согреваешься, согревается, согреваемся, согреваетесь, согреваются. От этой основы получим несколько рядов относительных форм: а) *vatbob* «я согреваю его»¹⁰; б) *vutbob* «я согреваю у него то»; в) *vitbob* «я согреваю себе то»; г) *vetbobi* «я грею ему», отсюда *metboba* «он греет мне» (*sexili metboba zurge* «огонь греет мне в спину»); д) *vutbebi* «я согреваюсь у него», отсюда *mitbeba* «он согревается у меня» (*xelebi gamitba* «руки согрелись у меня»). Как видно из примеров, эти релятивные формы не только не выражены в других, известных нам языках, но они вообще чужды им в плане морфологии (они выражаются аналитически, описательно). Например, в русском языке есть единственная форма для выражения «я согреваю то» (через форму «согреваю»), что служит одновременно и для выражения «я согреваю то у него» (через ту же форму «согреваю»), но нигде, кроме грузинского (точнее, кроме картвельских языков) в ближайшем окружении языков не находим, чтобы были особые формы для каждого значения отдельно, — особая форма для значения «я согреваю то» (*vatbob*), другая для значения «я согреваю то у него» (*vutbob*), третья — для «я согреваюсь у него» (*vutbebi* форма, отличная от «я согреваюсь вообще» *vtbebi*), четвертая — для «я согреваю ему то» (*vetbobi*).

Далее, в литературе описаны все эти релятивные формы, с помощью которых в грузинском глаголе различаются по лицам и числам и субъект и объект. Например, *vatbob* значит «я согреваю его»; здесь объектом подразумевается только третье лицо («его»), для второго лица объекта имеется другая форма, *gatbob* «я тебя согреваю»; а если субъект в 3 лице, тогда а) при объекте в I лице, «он меня согревает», будет *matbobs*; б) при объекте во втором лице, «он тебя согревает» — *gatbobs*, в) при объекте в 3 лице, он его согревает» — *atbobs*.

В качестве иллюстрации воспроизводим здесь данную у А. Шанидзе таблицу релятивных форм глагола «хвалить» в сокращенном виде¹¹.

obiectis pirebi

subiectis pirebi	—	me	šep	mas	čven	tkven	mat
	me	N	gakeb	vakeb	N	gakebt	vakeb
	šep	makeb	N	akeb	gvakeb	N	akeb
	is	makebs	gakebs	akebs	gvakebs	gakebs	akebs
	čven	N	gakebt	vakebt	N	gakebt	vakebt
	tkven	makebt	N	akebt	gvakebt	N	akebt
	isini	makeben	gakeben	akeben	gvakeben	gakeben	akeben

Ниже воспроизводится та же таблица в русском переводе.

лица объекта

лица субъекта		меня	тебя	его	нас	вас	их
	я	N	я хваляю тебя	я хваляю его	N	я хваляю вас	я хваляю их
	ты	ты хвалишь меня	N	ты хвалишь его	ты хвалишь нас	N	ты хвалишь их
	он	он хвалит меня	он хвалит тебя	он хвалит его	он хвалит нас	он хвалит вас	он хвалит их
	мы	N	мы хвалим тебя	мы хвалим его	N	мы хвалим вас	мы хвалим их
	вы	вы хвалите меня	N	вы хвалите его	вы хвалите нас	N	вы хвалите их
	они	они хвалят меня	они хвалят тебя	они хвалят его	они хвалят нас	они хвалят вас	они хвалят их

Примечание. Таблица читается так: требуемую форму грузинского глагола надо искать в клетке на пересечении горизонтальной строки, указывающей на соответствующий субъект действия (я, ты он, мы, вы, они), и вертикальной графы, указывающей на объект, на который переходит («падает») действие (меня, тебя, его, нас, вас, их). Например, форма gvakeben, помещенная в клетке на пересечении горизонтальной линии «они» и вертикальной «нас», означает «они хвалят нас».

Естественно, возникает вопрос о возможностях классификации этих релятивных форм глаголов. И тут, прежде всего, нужно остановиться на существующей в грузинских грамматиках новой (уже не марровской) группировке глаголов по **строю**, делении их на глаголы объектного и субъектного строя.

А. Шанидзе следующим образом трактует вопрос о делении грузинских глаголов на строй субъектный и объектный. Он особо выделяет нерелятивные или абсолютные формы глагола, который «в парадигме спряжения может иметь только **шесть** форм», например, глагол *ṭṭboba* «наслаждаться» имеет абсолютные формы *vṭṭbebi*, *ṭṭbebi*, *ṭṭbeba*, *vṭṭbebit*, *ṭṭbebit*, *ṭṭbebi-an*, и значаг: наслаждаюсь, наслаждаешься, наслаждается, наслаждаемся, наслаждаетесь, наслаждаются. Эти формы всегда образуют субъектный строй, так как тут представлен только субъект (и только он). В релятивных глаголах, как видели, обозначается как субъект, так и объект во всех возможных комбинациях: «я тебя хвалю» *gakeb*, «ты меня хвалишь» *takeb*, «я его хвалю» *vakeb*, «он меня хвалит», *makebs*, и т. д. Автор отмечает, что такие отличные друг от друга формы «грузинские релятивные глаголы в данной парадигме спряжения могут иметь до 28» (включая сюда только что названные шесть абсолютных форм). И вот «если, — продолжает автор, — эти формы будем группировать по лицам субъекта — первому, второму, третьему, — получим субъектный строй, а если будем группировать их по имеющимся там лицам объекта, получим объектный строй»¹².

Мне представляется эта классификация форм грузинских глаголов весьма важной, и думается, ее можно развить дальше, посмотреть на них с некоторых других грамматических позиций. В частности, очень интересно выделить такой факт: не знаящими, но изучающими грузинский язык особенно трудно усваивается форма объектного строя (например, *matbobs* «он меня согревает», *gatbobs* «он тебя согревает», и т. п.). Это и понятно: их нет в других языках, в которых для этого используются аналитические конструкции предложения: вместо одной синтетической формы самого глагола типа грузинского *gatbobs* строится целая аналитическая фраза «он согревает тебя», в самом глаголе информация о том, кто кого согревает, остается невыраженной. Такое явление не должно быть случайным в свете генезиса структур языков. И практически, при необходимости нахождения соответствий между этими структурами в разных языках, в грузинском нельзя обойтись без четкого противопоставления форм объектного и субъектного строев. Без него недостижим и автоматический перевод.

С этой целью пришлось ввести понятие **реверсии**.

Как это явствует из самого названия «реверсия» (франц. *réversion* «возврат», англ. *reversible* «реверсионный», «обратный», «обратного действия»), оно указывает на явление обратного характера по отношению к чему-то обычному, ординарному¹³. В нашей классификации ординарными считаются все те формы спряжения, в которых объектом выступает **третье** лицо единственного или множественного числа, то есть конструкции: «я — его», «я — их», «ты — его», «ты — их», «он — его», «он — их», «мы — его», «мы — их», «вы — его», «вы — их», «они — его», «они — их». Реверсионными считаются все те формы спряжения, в которых объектом выступают **первое** или **второе** лицо (не третье) обоих чисел, то есть конструкций: «он — меня», «они — меня», «он — тебя», «они — тебя», «он — нас», «они — нас», «он — вас», «они — вас», «ты — меня», «вы — меня», «ты — нас», «вы — нас», «я — тебя», «я — вас», «мы — тебя», «мы — вас». Причем, надо

иметь в виду, что в русском переводе может быть не только винительный падеж (как здесь), но любой, с предлогом и без предлога; например: *ve-ubnebi* «говорю я — ему», *vetamašebi* «играю я — с ним», *venatšebi* «скачет он — по мне» и т. п. (примеры см. ниже).

Важно учесть, что реверсионные формы образуются от форм ординарных, как их трансформы, не только у глаголов субъектного построения, но и у глаголов объектного построения, что явствует из следующей сопоставительной таблицы.

Реверсия в глаголах субъектного построения

<i>vakeb</i>	я его хвалю	∞ ¹⁴ <i>makebs</i>	он меня хвалит
<i>vxaṭav</i>	я его рисую	∞ <i>mxaṭavs</i>	он меня рисует
<i>višumreb</i>	я его отпускаю	∞ <i>mišumrebs</i>	он меня отпускает
<i>veperebi</i>	я его ласкаю	∞ <i>terereba</i>	он меня ласкает и т. п.

Реверсия в глаголах объектного построения

<i>maxsovs</i>	я его помню	∞ <i>vaxsovvar</i>	он меня помнит
<i>miqvars</i>	я его люблю	∞ <i>vuqvarvar</i>	он меня любит
<i>menatšeba</i>	я по нем скачаю	∞ <i>venatšebi</i>	он по мне скачет и т. п.

Разумеется, реально употребляемых реверсионных форм глагола больше, чем ординарных. В одной парадигме спряжения реверсионных форм может быть 16, тогда как ординарных форм бывает обычно не более шести. Примеры:

О р д и н а р н ы е

1. *vxaṭav* рисую я — ego /ee/их/ то
2. *xaṭav* рисуешь ты — ego /ee/их/то
3. *xaṭavs* рисует он — ego /ee/их/то
4. *vxaṭavi* рисуем мы — ego /ee/их/ то
5. *xaṭavi* рисуете вы — ego /ee/ их/ то
6. *xaṭaven* рисуют они — ego /ee/ их/то.

Р е в е р с и о н н ы е:

1. *mxaṭavs* рисует он меня
2. *mxaṭaven* рисуют они меня
3. *gxaṭavs* рисует он тебя
4. *gxaṭaven* рисуют они тебя
5. *gvxaṭavs* рисует он нас
6. *gvxaṭaven* рисуют они нас
7. *gxaṭavi* рисует он вас
8. *gxaṭaven* рисуют они вас
9. *mxaṭav* рисуешь ты меня
10. *mxaṭavi* рисуете вы меня
11. *gvxaṭav* рисуешь ты нас
12. *gvxaṭavi* рисуете вы нас
13. *gxaṭav* рисую я тебя
14. *gxaṭavi* рисую я вас.

Разумеется, каждая из этих форм имеет свои морфологические характеристики, которых я здесь не касаюсь.

III. **Партнерство.** Естественно, возникает вопрос о соотношении категории ординарности — реверсионности с другими категориями глагола, прежде всего с категориями переходности — непереходности, активности — пассивности, залога и проч. Для освещения этих вопросов мне представляется крайне необходимым введение в грамматику нового понятия — партнерство.

В основе партнерство всегда имеет в виду отношение между двумя элементами. В предложении оно подразумевает определенные отношения между субъектом и объектом.

Отношения субъекта и объекта, четко выраженные морфологически в картвельских языках, напоминают партнерские отношения в смысле согласованного изменения показателей лиц субъекта и объекта при замене ординарных форм реверсионными как в глаголах субъектного построения, так и в глаголах объектного построения.

С целью наглядности ординарные и реверсионные формы снабжаем соответствующими цифровыми индексами **перед** и **после** глагольной формы; причем цифра, помещенная **перед** глаголом, будет указывать на лицо **объекта** (дополнение), а цифра, помещенная **после** глагола — на **субъект** действия (подлежащее). При этом для обозначения множественного числа у всех трех лиц приняты числа: 4 — для 1 лица множ. числа, 5 — для второго лица, 6 — для третьего лица множ. числа. Итого получаем следующие значения чисел: 1 — я, 2 — ты, 3 — он, 4 — мы, 5 — вы, 6 — они. Примеры:

В глаголах субъектного построения

³ vetamašebi ¹	я играю с ним	∞	¹ metamašeba ³	он играет со мной
³ veḡibrebi ¹	я соревнуюсь с ним	∞	¹ meḡibreba ³	он соревнуется со мной
³ vuberdebi ¹	я старше у него	∞	¹ miberdeba ³	он старее у меня;

другие реверсионные формы того же глагола: ¹miberdebi² ты старше у меня, ²giberdebi¹ я старше у тебя, ⁴gviberdebit⁵ вы стареете у нас, и др.

В глаголах объектного построения

³ miqvars ¹	я люблю его	∞	¹ vuqvarvar ³	он любит меня
³ mḡuls ¹	я ненавижу его	∞	¹ vḡulvar ³	он ненавидит меня
³ maxovs ¹	я помню его	∞	¹ vaxovvar ³	он помнит меня;

другие реверсионные формы того же глагола: ²axsovhar³ он помнит тебя, ²axsovxart⁶ они помнят тебя, ⁴vaxsovvart⁶ они помнят нас, ⁴gaxsovvart² ты помнишь нас, и т. п.

Целый ряд **особенностей** употребления выделяет партнерство как категорию из всех грамматических категорий.

Первым делом следует отметить, что партнерское распределение форм налично во всех словоизменительных рядах глаголов по всем видо-временным массивам. Например:

В настоящем времени	veḡibrebi	я соревнуюсь с ним
	∞ meḡibreba	он соревнуется со мной
В прошедшем длительном	veḡibrebodi	я соревновался с ним
	∞ meḡireboda	он соревновался со мной
В аористе	ševeḡibre	я посоревновался с ним
	∞ šemeḡibra	он посоревновался со мной (он стал соревноваться со мной)
В заочном прошедшем	ševḡirebivar	оказывается я соревновался с ним
	∞ šemḡirebia	„ он соревновался со мной
В конъюнктиве III	ševḡirebode	чтобы я соревновался с ним
	∞ šemḡirebodes	чтобы он соревновался со мной и др.

Грамматические отношения партнерства основаны на связи между субъектом и объектом. Принято считать, что зависимость между под-

лежащим и дополнением (субъектом и объектом) осуществляется только через сказуемое (глагол): подлежащее определяет лицо и число глагола; глагол же в свою очередь управляет дополнением, его падежом. Но не обращалось должного внимания на активную синтаксическую роль подлежащего, устанавливающего непосредственную связь с дополнением и использующего для этой цели глагол, приспособившая последний к несению этой службы и в отношении оформления, и в отношении валентности. Партнерские отношения первый актант (подлежащее) устанавливает то со вторым актантом, то с третьим (когда он имеется в предложении)¹⁵.

Партнерство бытует как закономерно меняющиеся структурные отношения между субъектом и объектом, выраженные и морфологически стандартно: все без исключения грузинские релятивные глаголы, имеющие при себе косвенный объект, подчиняются общему структурному закону партнерства, выражающемуся в постановке партнеров в определенном падеже, а именно: при глаголах субъектного построения — первого партнера в именительном падеже, второго — в дательном, при глаголах объектного построения, наоборот, первого партнера в дательном, второго — в именительном. И эта морфологическая характеристика при непереходных релятивных глаголах релевантна, как видели выше, во всех видо-временных массивах¹⁶. И это можно считать структурно-синтаксическим показателем партнерства.

Логически партнерство, как категория — это блок субъекта с объектом; морфологически этот блок выражается показателями (аффиксами) **только** тех лиц, которые участвуют в блоке: в глагольной форме¹ *mparvelobs*³ «он опекает меня» в блоке находятся «он» (субъект) и «меня» объект. Поэтому в структуре глагола присутствуют: префикс *m-* («меня») и суффикс *-s* («он»); в форме² *gparvelobs*³ «он опекает тебя» в блоке находятся: «он» (суффикс *-s*) и «тебя» (префикс *g-*); в⁴ *gvparveloben*⁶ «они опекают нас» имеем: *gv* — («нас») и *-en* («они»), и т. д.

Насколько нам известно, ни в одном из европейских языков (также ни в одном из финно-угорских или тюрко-монгольских языков) не имеем партнерства как грамматически отработанной категории. Однако, зачатки партнерских отношений хорошо прослеживаются во французском языке, о чем (в другой связи) упоминает И. И. Мещанинов¹⁷.

В русском, как и в других названных здесь языках, категория партнерства не выражена морфологически, т. е. грамматически его тут нет: то, что в грузинском имеет единый морфологический облик с неизменным дательным падежом объекта при глаголах субъектного построения и именительным при объектном построении, в русском передается самыми различными синтаксическими структурами при участии различных падежей и предлогов, требуемых этими структурами. Это достаточно ясно видно из следующей таблицы, именно в ее первом столбце (в употреблении падежей в русском).

Глаголы субъектного построения

Ординарные формы	Реверсионные формы	В русском они выражены:
vererebi я ласкаю его	terereba он ласкает меня	винит. падежом
vexmarebi я помогаю ему	texmareba он помогает мне	дат. падежом
vigeneb я пользуюсь им	migenebs он пользуется мной	творит. падеж.
vejibrebi я соревнуюсь с ним	mejibreba он соревнуется со мной	падеж с предложением — «сз мной»
verarebi я укрываюсь за ним	terareba он укрывается за мной	за мной
vekomagebi я заступаю за него	mekomageba он заступает за меня	за меня
vumizneb я целую в него	mimiznebs он целится в меня	в меня
vekcevi я убегаю от него	tekceva он убегает от меня	от меня
veguebi я приспосабливаюсь	tegueba он приспосабливается	ко мне
	к нему	ко мне
vexmaurebi я отзываюсь о нем	texmaureba он отзывається обо мне	обо мне
vuberdebi я старею у него	tiberdeba он стареет у меня	у меня
velacicebi я заискиваю перед ним	melaciceba он заискивает передо мной	передо мной

Глаголы объектного построения

tescodeba я жалею его	vescodebi он жалеет меня	винит. падежом
mesačiroeba я нуждаюсь в нем	vesačiroebi он нуждается во мне	во мне
miqvardeba я влюбляюсь в него	vuqvardebi он влюбляется в меня	в меня
menatreba я скучаю по нем	venatrebi он скучает по мне	по мне
maxsovs я помню о нем	vaxsovvar он помнит обо мне и т. п.	обо мне

Грамматическое оформление партнеров во многом зависит от переходности/непереходности глагола, его активности/пассивности, а также от обращенности действия (версии глагола).

Общая закономерность такова: чем активнее глагол, тем слабее в нем видна роль партнерства как такового, в глаголе остаются без изменения его структурные особенности, свойственные его активности и переходности. По мере ослабления активного начала в глаголе на первый план выдвигаются закономерности партнерских отношений между субъектом и объектом, а прежние структурные отношения отодвигаются на второй план. И если жесткие структурные отношения, свойственные активным переходным глаголам, всегда вносят ясность в отношения между субъектом и объектом, в непереходных релятивных формах глаголов сами признаки взаимозависимости субъекта и объекта настолько бледнеют, что порой трудно определить, который из них субъект и который объект. Они выступают как равноправные члены, как партнеры.

Иллюстрациями высказанного положения служат излагаемые ниже факты.

Условимся, что в ординарной конструкции глагола обоих построений субъект будет обозначен всегда через «а», а объект — через «б». Тогда в конструкции *vatavisupleb* «освобождаю» (*vatavisupleb iadons* «я освобождаю канарейку») будем иметь отношение «а → в», подразумевая, что стрелка всегда идет от субъекта к объекту. При реверсии *matavisuplebs* (*is matavisuplebs me* «он освобождает меня») получим такое соотношение, когда субъектом является уже «в», а объектом «а». То есть, при реверсии у субъекта и объекта роли меняются («а ← в»). Эта взаимозамена в величинах

«а» и «в» в соотношениях форм ординарных и реверсионных остается постоянным законом. Но в переходных глаголах это происходит с соблюдением всех структурно-грамматических правил, свойственных переходным глаголам вообще, прежде всего с сохранением за субъектом и объектом соответствующих падежей. Это видно из следующего.

		символическое обозначение конструкции
В настоящем времени		
Ординарная форма		
vaḡetilšobileb	я облагораживаю его	$a = \frac{s}{n}; \quad b = \frac{o}{d}$
Реверсионная форма		
maḡetilšobilebs	он облагораживает меня	$a = \frac{o}{d}; \quad b = \frac{s}{n}$
В аористе		
Ординарная форма		
vaḡetilšobile	я облагораживал его	$a = \frac{s}{\text{erg}}; \quad b = \frac{o}{n}$
Реверсионная форма		
maḡetilšobila	он облагораживал меня	$a = \frac{o}{n}; \quad b = \frac{s}{\text{erg}}$
В заочном прошедшем		
Ординарная форма		
miḡetilšobilebia	оказывается, я облагораживал его	$a = \frac{s}{d}; \quad b = \frac{o}{n}$
Реверсионная форма		
vuḡetilšobilebivar	оказывается, он облагораживал меня,	$a = \frac{o}{n}; \quad b = \frac{s}{d}$

В случае, когда глагол остается переходным, но в предложении появляется косвенный объект (третий актанта), что чаще бывает, когда глагол оформлен в объектноперсонной версии с *u/i* предкорневым гласным¹⁸, или в каузативе, то наблюдается следующее явление: прямой объект (второй актанта) отключается от партнерской связи с субъектом и вместо него в партнерскую связь с ним вступает косвенный объект. Пример:

В настоящем времени		
vukeb švils	я у него хвалю сына (я — у него)	
mikebs švils	он у меня хвалит сына (он — у меня)	
В аористе		
vuke švili	я у него хвалил сына (я — у него)	
miko švili	он у меня хвалил сына (он — у меня)	

В оформлении партнерских пар все релятивные непереходные глаголы ведут себя в принципе одинаково. Различие в их формировании чисто морфологического характера.

Так, у активных, но непереходных глаголов (медиактивов) типа *vtašob* «играю», *vošob* «воюю» партнерские формы образуются в виде их двухперсонных релятивных образований с участием предкорневого гласного «е»:

vetamašebi	я играю с ним	∞	metamašeba	он играет со мной
veomebi	я воюю с ним	∞	meomeba	он воюет со мной
veḡaxebi	я сталкиваюсь с ним	∞	meḡaxeba	он сталкивается со мной.

От нерелятивного глагола типа vizrdebi «я расту» релятивная форма образуется так же, с помощью предкорневого «е»: vezrdebi «я расту у него»; от vibadebi «рождаюсь» — vebadebi «я рождаюсь у него», реверсионная mebadeba «тот рождается у меня» (damebada azgi «родилась у меня мысль»).

От пассива, полученного трансформацией актива через суффикс «i» (vḡer «пишу» viḡerebi «пишусь»), релятивные формы образуются также с помощью предкорневого гласного «е»: viḡatebi «я рисуюсь» — vexatebi «я рисуюсь у него», реверсив mexateba «оно рисуется у меня» (misi saxe gulze damexata «его образ вырисовался на моем сердце»); vekebi «я хвалим у него», mekeba «он хвалим у меня», «я горжусь им».

От пассива, полученного трансформацией актива через суффикс -d-, релятивные формы образуются с помощью предкорневого «ш», чередующегося с «i»: vašeneb «я строю», vḡendebi «я строюсь», vuḡendebi «я строюсь у него»; vaortkleb «я превращаю его в пар», vortkldebi «я испаряюсь» vuortkldebi «я испаряюсь у него».

От нерелятивных форм типа vḡaḡaravdebi «седею» релятивная форма образуется также с помощью «ц/i»: «я седею у него» viḡaḡaravdebi.

У глаголов типа vdnebi «таю» имеются релятивные формы vudnebi «я таю у него» и vadnebi «я таю на нем»; в реверсиве madneba «тает у меня/на меня (paḡini epaze madneba «мороженое тает у меня на языке»); vzivar «сижу», vuzivar «я сижу у него», vazivar «я сижу у него/на нем»; реверсив mazis «он сидит на мне» (baḡḡvi kiserze mazis «ребенок сидит у меня на шее»).

Следует обратить внимание на особенности употребления реверсионных форм в III серии видо-временных массивов. В объектноперсонной версии глаголы там не имеют реверсионных форм, стало быть, у них нет и партнерских форм в этой серии. Реверсионные формы, которые часто принимаются за формы, производные от соответствующей ординарной объектноперсонной версии, на самом деле суть производные от нейтральной версии, а не от объектноперсонной: vake «я его хвалил», mikia «оказывается, я его хвалил», реверсив vukivar «оказывается, он меня хвалил»; vamušaveb «я его обрабатываю», damimušavebia «оказывается, я его обработал», реверсив davimušavebivar «оказывается, он меня обработал», и т. п.

Также не могут образовать реверсионных форм грузинские каузативы. Общую причину отсутствия этих форм надо искать в том, что «в третьей серии времен глаголы версий не различают»¹⁹. У них нет релятивных форм объектного ряда, а есть только абсолютные формы.

Как указывалось, различие между субъектом и объектом действия в предложении с релятивными глаголами не всегда видно в явной форме. Для лучшего понимания этого явления надо учитывать исключительно важное замечание Чикобава о том, что «в субъектно-объектном спряжении (т. е. в релятивных формах — М. Ч.) объект столь же правомочен, сколько и субъект, а в определенных случаях

превосходит его, и тогда объект более виден в глаголе, чем субъект (и это не должно быть случайным)»²⁰.

Дальнейшие наши суждения по этому сложному вопросу целесообразно начать с утверждения следующего порядка: наряду с глаголами бесспорно субъектного и объектного построений с их ярко выраженными различительными признаками существуют глаголы переходные, нейтральные по построению. И наличие их никого не должно удивлять. В языке вскрыто немало таких категорий, в которых наряду с противопоставленными по определенным признакам единицами, расположенными на полюсах, обнаруживаются единицы, занимающие середину. Например, если исходить из обычного признака активности субъекта и пассивности объекта, то такие глаголы, как *vetamašebi* «играю я с ним» никаких признаков указанного противопоставления субъекта и объекта они не обнаруживают. В то же время здесь еще различимы формы ординарные (*vetamašebi* «я играю с ним») и реверсионные (*metamašeba* «он играет со мной»). В то же время партнерские отношения между ними вполне ясны. Партнеры здесь выступают на равноправных началах. В предложении «Нодар играет с Гурамом» партнер «а» (Нодар) наделен такими же признаками активности, как и партнер «б» (Гурам), они играют между собой (ср. *Nodari ubizgebs Gurams* «Нодар толкает Гурама»).

Но имеются и такие формы, в которых сам тип построения глагола плохо различим, и по этой причине затруднено опознавание оппозиционных форм — ординарных и реверсионных. Однако грамматическая практика всегда требовала и требует классификации и таких трудно различимых случаев и отнесения их хотя бы условно к одной или к другой группе бесспорных фактов по определенному комплексу признаков. Так следует поступать и в данном случае.

В комплексе различительных признаков, кроме перечисленных, приходится учитывать: 1. психологический настрой и определяемое им логическое подчеркивание того или иного члена высказывания, переходящее порой в иное актуальное членение фразы, в актуализацию того или иного элемента высказывания; 2. исторические сдвиги в лексическом, а также в грамматическом значении слова. И все эти признаки выступают не в одиночку, а комплексно, множась друг на друга и этим затрудняя классификацию. Выход из затруднения в том, что всегда можно договориться в отношении границы, которую мы примем условно, как более удобное и непротиворечивое, в качестве водораздела для противопоставления соответствующих фактов.

Сошлемся на некоторые примеры указанного порядка.

Исходной формой для глагола *datk'obva* «насладиться» удобнее считать абсолютную форму *vtk'bebi* «наслаждаюсь», а релятивные формы *vatk'bob* «услаждаю», «доставляю наслаждение ему, также объектноперсонную форму *vuTk'bob* «услаждаю ему то (например гостью чай)» и *vuTk'bebi* «становлюсь сладким для него», — считать производными от него. На этом основании *gitk'beba* «делается сладким то у тебя» будет формой, инверсионной от ординарной *utk'bebi* «делаешься сладким ты у него». Стало быть, подлежащее в *utk'bebi* «ты делаешься сладким для него» будет «ты», а дополнение — «он». Соответственно с этим в реверсиве *gitk'beba*, *gagitk'ba* «он усладил тебя» подлежащее будет «он» (*gagitk'ba zili* «тебя усладил сон»,

в смысле «тебе сладостно спать»), а «тебя» — дополнение. Но в языковой практике, в узусе, именно этот объект, дополнение, «тебя», настолько акцентирован, что, говоря словами Чикобава, он «более виден в предложении, чем субъект». В другом случае с аналогичной формой глагола, *gagesina* «тебе стало смешно», объекта вообще нет, сам глагол объектного построения и «тебе» является субъектом (подлежащим).

Очень трудные для квалификации формы *metureba*, *mesekveba*, от *vturegi* «пою» и *vsekvav* «танцую», в выражениях *ag metureba* «мне не до пения», *ag mesekveba* «мне не до танцев», удобнее считать производными от малоупотребительной ординарной формы *meturebi* «я пою (вместе/в унисон) с ним», *vesekvebi* «я танцую (вместе/в такт) с ним», как ее реверсионный трансформ. И тогда «мне» в этой конструкции надо признать дополнением. Но это дополнение «мне» в процессе употребления настолько актуализовалось, что уже выдвинулось на позицию главного члена предложения — подлежащего.

В принципе таких противоречий между логическими нормами и установившимся употреблением слов можно обнаружить в любом языке. Поэтому нельзя, скажем, в качестве ориентира, опираться на какой-нибудь из существующих языков и принять его структуру за эталон. В предложениях «охотник убил птицу» и «ветер опрокинул лодку» имеем полную гармонию грамматики и логики: «охотник», «ветер» — подлежащие, они же субъекты действия, «птицу», «лодку» — объекты (дополнения). Но что же такое «ветром опрокинуло лодку»? Этот оборот считается безличным. Но это толкование опирается только на формальный признак, на отсутствие в предложении слова, стоящего в именительном падеже, которое по договоренности только и может быть подлежащим в русском языке. Но по существу здесь же остается прежний субъект действия «ветер»; и реальная ситуация в объективной действительности (опрокидывание лодки по причине ветра) осталась та же.

Язык приходит в противоречие с логикой и с действительностью. Причем с этим противоречием язык вполне уживается, считает это вполне законным. Неся на себе тяжесть этих противоречий, язык неуклонно развивает свои способности безукоризненно выражать наши мысли.

Отклонения от логической нормы в разных языках происходит по-разному. Каждый язык по-своему «грешит» в выражении той или иной мысли, группирует языковый материал согласно сложившимся в данном языке структурным нормам в поверхностной синтаксической структуре, и мало считает с той логической подосновой, на которой язык держится и которой он контролируется. Для вскрытия этой подосновы, которая инвариантна, т. е. одинаково понятна представителям всех языков, лингвисты научились анализом добираться до **глубинного синтаксиса** и находить соответствия между его нормами и нормами современных естественных языков.

Автор этих строк продолжает разговор по всем обсуждаемым здесь вопросам в другой работе, напечатанной на страницах журнала «Вопросы языкознания»²¹.

Примечания

¹ Укажем на важнейшую часть основной литературы: А. Ш а н и д з е, Грамматика грузинского языка, I, Морфология, Тб., 1955; е г о ж е, Основы грамматики грузинского языка, I, Морфология, Тб., 1973; е г о ж е, Проблема переходности глаголов в

картвельских языках (тезисы), Тб., 1939; е г о ж е, Грамматический субъект при некоторых непереходных глаголах в грузинском, «Труды кафедры грузинского языка», Тб., 1961; А. Ч и к о б а в а, общая характеристика грузинского языка, «Толковый словарь грузинского языка», том I, Тб., 1956; е г о ж е, Проблема простого предложения в грузинском, Тбилиси 1968; е г о ж е, Практические вопросы, связанные с переходностью глагола, «К установлению норм груз. литературного языка», Тб., 1934; И. К а в т а р а д з е, К истории основных категорий глагола в древнегрузинском, Тб.:1954; Л. К в а ч а д з е, Синтаксис современного грузинского языка, Тб., 1966. (все на груз. языке).

² А. Ш а н и д з е, Грамматика грузинского языка, I, Морфология, Тб., 1955, с. 114 (на груз. языке).

³ И. И. М е щ а н и н о в, Члены предложения и части речи. М.-Л., 1945.

⁴ M a t e s i u s, V i l é n, On some problems of the systematic analysis of grammar, «A Prague school reader in linguistics», Bloomington 1964.

⁵ D. P e r l m u t t e r, Deep and surface structure constraints in syntax, Mit, 1971.

⁶ Тогда у этих авторов они назывались «субъективный строй», «объективный строй»: Н. Я. М а р р, Грамматика древнелитературного грузинского языка, СПб, 1925; И. К и п ш и д з е, Грамматика мегрельского (иверского) языка, СПб, 1914.

⁷ А. Ч и к о б а в а, Общая характеристика грузинского языка, «Толковый словарь грузинского языка», том I, Тб., 1950 (на груз. языке), с. 58.

⁸ А. Ш а н и д з е, Грамматический субъект при некоторых переходных глаголах в грузинском, «Труды кафедры древнегрузинского языка», Тб., 1961, с. 209—228 (на груз. языке).

⁹ Г. А. К л и м о в, Вопросы копенсивно-типологического описания языков, Принципы описания языков мира», М., 1976, с. 134—143.

¹⁰ С целью краткости изложения везде опущены варианты перевода, обусловленные различиями в грамматическом роде (иногда и в числе), например, vatbob в переводе дает варианты «согреваю я— его, я— ее, я— их».

¹¹ А. Ш а н и д з е, Грамматика грузинского языка, I, Морфология, Тб., 1955, с. 139. Как видно из таблицы, некоторые из этих форм могут повторяться.

¹² А. Ш а н и д з е, Грамматика грузинского языка, I, Морфология, 1955, с. 112.

¹³ Его можно было бы назвать инверсией, если бы, опять-таки, не занятость этого термина в грузинской грамматической литературе в другом значении, пользующемся большой популярностью.

¹⁴ Знак «x» обозначает реверсию: форма глагола, помещенная от этого знака слева, является формой ординарной, помещенная справа— реверсионной.

¹⁵ Термин «актант» я употребляю в более широком значении, чем ему придает Теньер: L u c i e n T e s n i è g e, Elements de syntaxe structurale, Paris, 1959). То есть имею в виду не только категории грамматики (подлежащее, прямое дополнение, косвенное дополнение), но и соответствующие логические категории (субъект, прямой объект, косвенный объект), считая определяющим в структуре предложения именно логические категории.

¹⁶ «Массив» я употребляю в значении «ряда» (mçkrivi) у Шанядзе, или «отрезка» (pakti) у Чикобава.

¹⁷ И. И. М е щ а н и н о в, Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945, с. 32, 173.

¹⁸ Грузинское название объектиперсонной версии: saxxvxo kveva.

¹⁹ А. Ш а н и д з е, Грамматика грузинского языка, I, Морфология, Тб., 1955, с. 227.

²⁰ А. Ч и к о б а в а, Общая характеристика грузинского языка, «Толковый словарь грузинского языка», том I, Тб., 1950, с. 33.

²¹ М. П. Ч х а и д з е, О двух аспектах исследования грамматики, «Вопросы языкознания», 1979, № 2.

Отделение туркологии Института востоковедения им.
 акад. Г. В. Церетели АН Грузинской ССР
 Представил академик АН Грузинской ССР
 Ш. В. Дзидзигури

კონკრეტული დანიშნულება

 უცხო ენათა გავლენის კვალი ძველი ქართული
 ფონოლოგიის კვლევის ენაში

3. vav consecutivum-ის გადმოცემა თანმიმდევრობის „და“ კავშირით

ბიბლიურ წიგნთა ძველ ქართულ რედაქციებში აშკარად საგრძნობია ერთი სინტაქსური თავისებურება, რომელიც „და“ კავშირის ქარბად ხმარებამაში ვლინდება.

ნებისმიერი თხზულების ყველა თავიდან შეიძლება საამისო მაგალითების მოყვანა: „უკეთეს ყოველმან კრებულმან ძეთა ისრაჲლისათამან უმეცრებაჲ ქმნეს არა ნეფსით და დეფაროს სიტყუად იგი თულთაგან კრებულსათა და ყონ ერთი რამე მცნებათაგანი ღმრთისათა, რომელ არა ყოფად ჯერ-იყო, და განცხადნეს მათი იგი ცოდვად...“ მოიბას კრებულმან მან გზოჲ ზროხათაგან უბიწოჲ ცოდვისა მისთჳს და მოპეტარონ იგი კართა თანა კარვისა მის საწამებელსათა. და დასხნენ კელნი მოხუცებულთა მათ ერისათა თავსა ზედა მის გზოჲსაჲსა წინაჲსე ღმრთისა... და შეიღოს მღღელმან მან ცხებულმან სისხლისა მისგან გზოჲსაჲსა კარვად საწამებელსა, და დააწოს მღღელმან მან თათი სისხლსა მას გზოჲსაჲსა და აპკუროს შუდ გზის წინაჲსე ღმრთისა... და მისევე სისხლისაგანი სცხოს რქათა მათ საკურთხეველისათა... რომელ არს კარავსა მას შინა საწამებელსაჲსა, და ყოველი იგი სისხლი დასთხოს ზარისხსა თანა... და ყოველი ცმელი მოიღოს მისგან და შეწიროს იგი საკურთხეველსა ზედა. და ყოს გზოჲ ესე, ვითარცა სახედ ყო გზოჲ იგი ცოდვისაჲ, ეგრევე ყოს ესე. და ლხინება-ყოს მათთჳს მღღელმან მან და მიეტევენენ მათ ცოდვანი მათნი. და განიღონ გზოჲ იგი გარეშე ბანაკსა მას და დაწუნან იგი...“ (ლევ. 4, 13—21). თხრობის ამ პატარა მონაკვეთში 16-ჯერ არის „და“ კავშირი ნახმარი, ბუნებრივი ქართული სინტაქსით კი მისი ნახევარიც არ იყო საჭირო. „და“ კავშირის ხმარების სიჭარბე-სიხშირე სხვადასხვა პოზიციებში ვლინდება. ამათგან მთავარი: 1. „და“ ნახმარია ერთგვარ წევრებს შორის შერწყმულ წინადადებაში; 2. „და“ ნახმარია სრულიად დამოუკიდებელი წინადადებების საზღვარზე; 3. „და“ გამოყენებულია თხრობის დიდი პერიოდების შემადგენელ ნაწილთა დასაკავშირებლად, რთული წინადადებების შემცველ ცალკეულ კომპონენტთა ერთ დიდ მონაკვეთად შესაერთებლად. განვიხილოთ ეს შემთხვევები ცალ-ცალკე.

1. „და“ კავშირი იხმარება ერთგვარ წევრთა დასაკავშირებლად შერწყმულ წინადადებაში. ასეთ შემთხვევაში შესაძლებელია გვქონდეს იმდენი „და“ კავშირი, რამდენი ერთგვარი წევრიცაა ერთის გამოკლებით: „და იყო ტურთსა მას შინა ბური წმიდაჲ და ტვილი და ღვინო და ზეთი და ხაჭოჲ ნედლი და კურტეხი და ქურჭრითა თაფლი“ (ციმ. 21, 15—16)¹. მსგავსი მაგალითები ნაკლები სიხშირით ორიგინალურ ძეგლებშიც დასტურდება: „და აღდგა და დაუტევა ტაძარი თჳსი და ღმრთის მოშიშებით ეკლესიად შევიდა და თანა მიიყვანა სამნი იგი ძენი მისნი და ერთი ასული და წარადგინა იგინი წინაჲსე საკურთხეველსა“ (შუშ., 13, 1).

„და“ კავშირი წინადადებაში მაშინაც იხმარება, როცა ერთგვარი წევრები და ნ ა რ თ ე ბ ი თ იმიჯნება: „განვიდა მეფე სოდომისაჲ და მეფე გომორისაჲ და მეფე ადამისაჲ... და მეფე ბალაქისაჲ, ესე იგი არს სეგორი, და ეწყვენეს მათ ბრძოლად კევსა მას მარილოანსა, ქოდოლაგომორს, მეფესა ელამისასა, და თარგალს, მეფესა წარმართთასა, და ამარფალს, მეფესა სალაპარისასა, და არიოქს, მეფესა სილაპარისასა...“ (დაბ. 14,8—9). ამ ადგილის უცხოენოვან წყაროებთან შედარება ავლენს, რომ ქართულ თარგმანში „და“-ს ხმარების ყველა შემთხვევას სათანადო შესატყვისი მოეპოვება: ებრაულში ვავ (ו, ו, ו), სირიულში ვავ (ו), ბერძნულში και, სომხურში և. ქართულ თარგმანს მხოლოდ დასაწყისში აკლია „და“ კავშირი (ებრაული, სირიული, სომხური წყაროების მიხედვით), ან „ხოლო“ (ბერძნული წყაროს მიხედვით, რომელშიც აქ მხ არის ნახმარი).

გარკვევით უნდა აღინიშნოს, რომ შერწყმულ წინადადებაში ყველა ერთგვარი წევრის „და“-თი დაკავშირება შეესაძლებლობაა და არა აუცილებელი ნორმა. არათუ ქართულისათვის, არამედ ებრაული ენისთვისაც სრულებით არაა აუცილებელი ერთგვარი წევრების შეერთება მათგანთაგან ვავ („და“) კავშირით, როგორც ეს ჩანს ძველი აღთქმის ტექსტიდან. აღნიშნავენ, რომ ძველი აღთქმის ებრაულ ტექსტში ვავ-ი დაისმის ერთგვარ წევრებთან: ა) ყველა მათგანის წინ (გარდა პირველისა), ბ) უკანასკნელის წინ, ან გ) სულაც გამოიტოვება², როცა ებრაულში არ არის ნახმარი ვავ-ი, კაცი იფიქრებდა, არც სხვა უცხოენოვან თარგმანებში იქნება შესაბამისად „და“ კავშირი. მაგრამ ეს მთლად ასე არ არის. აი, ერთი მაგალითი: 1. „(ეგუპტედ)... კაცად-კაცად“ ყოველითურთ სახლით მათით შევიდეს; 2. რუბენ, სუმეონ, ლევი, იუდა; 3. იზაქარ, ზაბილონ და ბენიამენ; 4. დან და ნეფთალემ, გად და ასერ; 5. ხოლო იოსებ იყოვე მუნ...“ (გამ. I, 1—4), შდრ. *ἐκαστος παρισιῶν ἀπὸ τῶν εἰρηκόστων*—*Ποσειδων, Σαρπειων, Λευι, Ισαακ, Ισαακ, Ζαβουλων και Βενιαμιν, Δαν και Νεφθαλι, Γαδ και Ασηρ. Ιωσηφ δὲ ἦν ἐν Αἰγύπτῳ*.

იერარანჯირ რათ ნამორენ თანე იერხანე მათანქჩენ: იორენ. ემასინ. ექი. კიკა. ჩიარარ. ვაროიენ. և բենիამին. ვან. և նիქჩაქიმ. ვაფ. և ასირ; և კიქსიქი ტე ქიქიყოთი.

როგორი ვითარებაა ებრაულსა და სირიულ ტექსტებში? ებრაულში ვავ-ი („და“) მოიპოვება მე-2 მუხლის „იუდა“-ს წინ და მე-4 მუხლის „იოსებ“-ის წინ (შდრ. ბერძნ. მხ. ქართ. „ხოლო“, მაგრამ სომხ. և და სირ. ვავ). ყველაზე მეტად სხვაობს სირიული პეშიტა: ყველა ერთგვარი წევრის წინ (გარდა პირველისა) ნახმარია ვავ-ი (ו), ე. ი. ასეთი ვითარებაა: რუბენ და სუმეონ და ლევი და იუდა და იზაქარ და ზაბილონ..³

2. „და“ კავშირი იხმარება სრულიად დამოუკიდებელი წინადადებაების საზღვარზე. ბუნებრივი ქართული სინტაქსი კი ამას არ ითხოვს. მაგრამ ბიბლიურ წიგნთა ძველ ქართულ რედაქციებში „და“-ს ხმარება ზემოაღნიშნულ შემთხვევაში ჩვეულებრივია: „შეკრიბნა ლაბან ყოველნი კაცნი მის ადგილისანი და ყო ქორწილი. და იყო მწუხრი. და მოიყვანა ლაბან ლია, ასული თვისი, და შეიყვანა იაკობისა. და შევიდა იაკობ. და მისცა ლიას, ასულსა თვისსა, ზელფა... და იყო განთიადი, და აჟა ესერა იყო იგი ლია“... (დაბ. 29, 22—25). შდრ. *Տարիսսիս ծն Վախս ընդդէ տն ընթս և ի քորիսս*

γράφον. καὶ ἐγένετο ἐσπέρα, καὶ λαβὼν Λαβὴν Λαίαν τῆν θυγατέρα αὐτῆν εἰσέγαγεν αὐτὴν πρὸς Ἰακώβ, καὶ εἰσεγγύσθη πρὸς αὐτὴν Ἰακώβ, ἔδωκεν δὲ Λαβὴν Λαίᾳ τῇ θυγατρὶ αὐτῆν Ζελεφάν... ἐγένετο δὲ πρὸς, καὶ ἰδὼν ἦν Λαίᾳ.

სე ძივიქნავ ჯარან ვაშთათს თხიჯინ, ხ არარ ზარათნი: ხ სიქს ერქიქ თხიჯ ჯარანთ ვქია ვითარ იქ თარავ თი ქიქორ, ხ ხართ თი ზო ქიქორ. ხ ხო ჯარან ვერქია... ხ ქრის თქ სიქს, ხ არა ქია ჟრ...

ქართულ თარგმანში 7 დამოუკიდებელი წინადადებაა გაერთიანებული „და“ კავშირის 6-ჯერ ხმარებით. ასეა ეს ებრაულ ტექსტშიც, ოღონდ მასში პირველი წინადადებაც ვავ-ით იწყება. სხვა თარგმანები ებრაულ ტექსტს მეტ-ნაკლებად დაცილებულია: ბერძნულ სექტანტაში ორჯერ ებრაული ვავ-ის ფარ-დად კაი-ს ნაცვლად მხ არის ნახმარი, რითაც ოთხი წინადადების პარატაქსული ურთიერთმიმართება თუ დამოუკიდებლობა რამდენადმე დაბნელებულია. სომხურსა და სირიულ ტექსტებში I წინადადებაც „და“ კავშირის ფარდი **h** და **o**-თი იწყება (მდრ. ბერძნ. მხ, ზოლო ქართულს სულ არ აქვს ფარდი; ალბათ, გამოჩენილია). ერთი სიტყვით, ქრელი სურათია: არათუ ყველა, არამედ ორი თარგმანიც კი არ არის სავსებით მსგავს მიმართებაში ებრაულ ორიგინალთან. ამიტომ, ცხადია, ძნელია იმის თქმა, ქართული თარგმანი მოცემულ შემთხვევაში რომელ უცხოენოვან წყაროსთან ამქვეყნებს პირდაპირ დამოკიდებულებას. უდავო მხოლოდ ერთია: „და“-ს ჭარბ (ზედმეტ) ხმარებას ქართულ თარგმანში უცხო წყარო განსაზღვრავს და არა ბუნებრივი ქართულის სინტაქსი. დედნი-სეული აზრის შეუბღალავად, ზედმეტი „და“-ს გარეშე შეიძლებოდა ზემოდასახელებული ადგილი, ვთქვათ, ასე გამართულიყო: შეკრიბნა ლაბან ყოველნი კაცნი მის ადგილისანი და ყო ქორწილი. ვითარცა შემწუხრდა, მოიყვანა ლაბან ლია, ასული თვისი, და შეიყვანა იაკობისა. შე-რაამ-ვიდა იაკობ, მისცა ლიას, ასულსა თვისსა ზელუა... და ვითარ განთენა, ამა ესერა იყო იგი ლია.

რა თქმა უნდა, მიუტევებელი მკრეხელობა იქნებოდა იმის გათქვივებაც კი, რომ პირველწყაროს გავლენისაგან მთლიანად თავის დაღწეველობის მიზეზად ძველ ქართულ მთარგმნელთა შემოქმედებითი ძალის უკმარისობა გვევარაუდნა. ვასათელისწინებელია, რომ მღრთის სიტყვად, „წმიდა“ წიგნად მიჩნეული ბიბლიის სხვა ენაზე მთარგმნელთ აუცილებელ ნორმად მიაჩნდათ მაქსიმალური სიზუსტის დაცვა და არავის შეეძლო წინასწარგანზრახვით გადმოუღებლად დაეტოვებინა თუნდაც ღამხმარე სიტყვები (კავშირ-ნაწილაკები). ამიტომაც, რომ „და“-ს ჭარბი ხმარება ქართულის გარდა სხვა ენებზე არსებულ თარგმანებშიც ადვილად შესამჩნევია (მე-19 საუკუნის I ნახევარში აკადემიურ დონეზე შესრულებულმა რუსულმა თარგმანმაც კი ვერ დააღწია თავი მთლიანად ებრაული ტექსტის გავლენას ვავ-ის გადმოცემისას).

3. „და“ კავშირი იხმარება თხრობის დიდი პერიოდის შემადგენელ კომპონენტთა დასაკავშირებლად. ასეთი პერიოდები შეიძლება მოიცავდეს 8—10 და მეტს მუხლს (ახალი დაყოფით). თითოეული პერიოდის ცალკეული ნაწილები, მონაკვეთები განსხვავებული ურთიერთმიმართების რამდენიმე წინადადებას შეიცავს. მთავარი წინადადების შინაარსობრივ დამაზუსტებლად შეიძლება მოგვევლინოს ნაირგვარი შინაარსის დამოკიდებული წინადადება (განსაზღვრებითი, გარემოებითი, შედეგობითი...), მაგრამ თავის მხრივ ასეთი რთული წინადადებები ერთმანეთთან „და“ კავშირით შეიძლება გაერთიანდეს და, ამდენად, მიღებულ იქნეს თხრობის ერთი გარკვეული, უწყვეტად გადაბმული

ლი მონაკვეთი, დიდი პერიოდი. მაგ., ლევიტელთა წიგნის მე-4 თავში, რომელიც 35 მუხლს შეიცავს, შეიძლება თხრობის 4 დიდი პერიოდი გამოიყოს I (მუხ. 2—12), II (მუხ. 13—21), III (მუხ. 22—26), IV (მუხ. 27—35). დავასახელებთ I პერიოდს (წინადადებებს ვამოკლებთ სინტაქსური კონსტრუქციის დაურღვევლად): „კაცმა თუ ცოდოს წინაშე ღმრთისა..., რომელ არა ვერ-არს ყოფად, და ყოს ერთი რამე მათგანი, უკუეთუ მდღელთ მოძღუარმან მან ცხებულმან ცოდოს ესე ერისა ცოდვად და მოიბას ცოდვისა მისთვის, რომელ ცოდა, ვბოა ზროხთაგან უბიწოა და წარმოიბას კართა თანა კარვისა... და დასდვას კელი მისი თავსა ზედა მის ვბოასასა წინაშე ღმრთისა და დაკლას ვბოა იგი წინაშე ღმრთისა და მოიღოს მდღელმან მან... სისხლი იგი ვბოასა მის და შეიღოს იგი კარავსა მას საწამებელისასა, და დააწოს თითი მდღელმან მან სისხლსა მას და აპყუროს სისხლისა მისგანი შუდ გზის... და სცხოს სისხლისა მისგანი ვბოასა რქათა მათ საყურთხეველისათა საყუმეველისა მის აღზავებულისათა წინაშე ღმრთისა, რომელ არის (sic!) კარავსა მას შინა საწამებელისასა და ყოველივე იგი სისხლი ვბოასა მის მოაპყუროს წინაშე ხარისხსა მას..., რომელ არს წინაშე კართა მათ კარვისა საწამებელისათა, და ყოველივე ცმელი ვბოასა მის ცოდვათაჲსად მოჰკადოს მისგან... და ორნი თირკუმელნი და ცმელი იგი მათ ზედა, რომელ არს ბარკალთა თანა, და ძირი იგი ღვძლისაჲ... მოჰკადოს, ვითარცა-იგი მოჰკადიან ვბოსა მას შესაწირავისა ცხორებისასა, და შეწიროს მდღელმან მან საყურთხეველსა მას ზედა ნაყოფთასა. და ტყავი ვბოასა მის და ყოველი კორცი მისი თავ-ფერკეთურთ და ნაწლავით და ფუშნიერთ და ყოველადვე ვბოა იგი განიღოს ვარე ბანაკსა მას ადგილსა წმიდასა, სადა-იგი დასთხოინ ნაცარი, და დაწუან იგი შეშასა ზედა, და დაიწუეს იგი“ (ლევ. 4, 2—12).

ეს გრძელი პერიოდი ისეა „და“ კავშირით გაერთიანებული, თითქოს ერთი რთული ქვეწყობილი (პირობით-შედგობითი) წინადადება იყოს, რომლის შედეგობითი ნაწილი შემასმენლების მიხედვით შერწყმულ უსაშველოდ გრძელ წინადადებად წარმოგვიდგება. მაგრამ ასეა ეს ებრაულ ტექსტსა და სხვა უცხოენოვან თარგმანებშიც, ქართული თარგმანიც საკმაო სიზუსტით გადმოსცემს ვაგ-ს „და“ კავშირით, ისევე როგორც ბერძნული *καί*, სომხური *և*, და სირიულ-ლი *و* (ვაგ) კავშირით.

„და“ კავშირის უჩვეულო ხმარებიდან აღსანიშნავია კიდევ ორი შემთხვევა: ა) „და“ იხმარება ქვეწყობილ წინადადებაში მამქვემდე ბარბელი „რომ“ კავშირის მნიშვნელობით: რაჲ გნებაგს ჩემგან, და გიყო შენ (ლ. 18,41): *τις αὐτῶν ἔμελλε ποιεῖν; ἡμῶν κατὰ τὸν ἦμα ἡμῶν ἄρα ἔχουσιν ἕνα. სადა გნებაგს, და მზა-გიყოთ შენ ჰამად ვნებაჲ (მ. 26,17); ἡμῶν ἔμελλε ἔσοιμα ἕτοιμα ἔσονται. დაჲ ἔσονται ἡμῶν ἕνα; ἡμῶν κατὰ τὸν ἦμα ἡμῶν ἄρα ἔχουσιν ἕνα.*

უცხოენოვან რედაქციებში „და“-ს ღარდი არ მოიბოვება, მხოლოდ სომხურში: *და*, რომელიც არსებითად რაჲთა-ს მნიშვნელობისაა. ასე რომ, „და“-ს ხმარებას აქ უცხო წყარო არ განსაზღვრავს. იგი წმინდა ქართული მოვლენაა. მაგრამ უცნაური ფაქტი: მათე ბელი „და“ კავშირი როგორდა გამოიყენება მამქვემდე ბარბელ კავშირად („თუ“ რომ მათეთებელ და მამქვემდებარებელ კავშირად გვევლინება, ეს „და“-ს ვითარებას ვერ გარკვევს). თითქოს მართლაც იტუებს კონტექსტი „და“-ს „რომ“-ის მნიშვნელობით გაგებას: სამი დღე არს, და მელიან მე (მ. 15,32). ეს წინადადება იგივეა. რაც: სამი დღეა, რომ მელიან (ი. იმნაიშვილი)⁴. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ

ასეთ შემთხვევაში ქვეწყობა არც გვქონდეს და „და“ ჩვეულებრივ მავრთებელი კავშირი იყოს: სამი დღე არის (გასული) და მელიან მე; რა გნებავს ჩემგან და გაგიკეთებ; სად გნებავს და გაგიშაღებ შენ ვნების საჭმელს. თანწყობის გაგება სუსტდება, თუ „და“-ს ამოვიღებთ, რადგან „და“ ამყარებს გარკვეულ კავშირს, მიმართებას თანწყობილი წინადადებების კომპონენტებს შორის, კერძოდ, ხაზს უსვამს მზაობას, გადაწყვეტილებას, უსათუობას იმის შესრულებისას, რაც უნდა მოჰყვეს I წინადადებაში გამოთქმულ აზრს. I (უკავშირო): რა გნებავს ჩემგან გაგიკეთო. ეს იგივეა დაახლოებით, რაც მარტივი წინადადება: რისი გაკეთება გინდა ჩემგან. II (კავშირიანი): რა გნებავს ჩემგან და გაგიკეთებ. ეს იგივეა, რაც დაახლოებით: რა გინდა ჩემგან (თქვი) და მე უსათუოდ გაგიკეთებ.

ბ) რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში მომდევნო პოზიციის მთავარი წინადადების წინ ნახმარია „და“, რაც „უცნაური მოვლენაა“: „რაჟამს დაიბანაკეს წმიდათა მათ აღგილსა მას ზემოვსენებულსა, და ქმნეს [ტალავარი]“ (ზარზმ. 324,42). ს. ყაუხჩიშვილის აზრით, მსგავსივე მოვლენა დამახასიათებელი ყოფილა ძველი ბერძნულისათვის, სადაც ასეთ კონსტრუქციაში აჟი და მჰ კავშირები გამოიყენება, მაგრამ ქართულში „და“-ს გამოყენება ბერძნულის გავლენით არ უნდა აიხსნებოდეს, რადგან ორიგინალურ თხზულებებშიც ჩვეულებრივია.

შეიძლება გვეფიქრა, რომ აქ თანმიმდევრობის „და“ კავშირი მთავარი წინადადების გადასმით უჩვეულო პოზიციაში აღმოჩნდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ორდინალური მოვლენა იქნებოდა: და ქმნეს [ტალავარ], რაჟამს დაიბანაკეს წმიდათა მათ აღგილსა მას ზემოვსენებულსა. მაგრამ არც ისაა გამორიცხული, რომ ზემოდასახელებულ შემთხვევაში „და“-ს კავშირის ფუნქცია კი არ ჰქონდეს, არამედ „ც“ ნაწილაკისა: „რაჟამს დაიბანაკეს... და ქმნეს [ტალავარი]“ შეიძლება ნიშნავდეს: რაჟამს დაიბანაკეს, ქმნეს ტალავარიც.

საკითხავია, „და“-ს ზემოაღნიშნული ფუნქციებიდან რომელი ეგუება ბუნებრივი ქართულის სინტაქსს და რომელია უცხოენოვანი წყაროებს გავლენით დაკისრებული. შეიძლება ითქვას, რომ „და“-ს ჭარბი ხმარება შერწყმულსა და სრულიად დამოუკიდებელ წინადადებებში, ასევე გრძელი პერიოდების კომპონენტების შესაერთებლად ებრაული სტილის გამოვლენაა, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ძველი ქართული თარგმანი ამ შემთხვევაში უშუალოდ ებრაულ წყაროზე იყოს დამოკიდებული, რადგან ზემოხსენებული სინტაქსური ებრაიზმი პრინციპულად ერთნაირად ვლინდება ბერძნულ სექტანტას, სირიულ პეშიტასა და ძველ სომხურ თარგმანშიც.

ებრაულ ენაში კავშირთაგან ყველაზე ხშირი გამოყენებისაა „და“-ს მნიშვნელობის *vav copulativum* ანუ *vav consecutivum* (თანმიმდევრობის ვავი). მთავარი ფუნქცია ვავისა (ו, ׀) ის არის, რომ დაკავშიროს არა მარტო ერთ-გვარი წევრები და გრამატიკულად თანაბარი მნიშვნელობის წინადადებები, არამედ ნებისმიერი წინადადებები გადაბას ერთმანეთს დიდ პერიოდებად. ებრაულში კავშირები, როგორც წესი, სრული მნიშვნელობის მქონე სხვა მეტყველებების ნაწილისაგან მომდინარეობს. თვით ყველაზე მარტივ და დაუშლელ «და» კავშირის მნიშვნელობის ვავის ეტიმოლოგიური დაკავშირება შესაძლებლად მიაჩნიათ „ლურსმნის“ მნიშვნელობის

სახელურ vāv ძირსა თუ ზმნურ vā ფუძესთან, რომლის თავდაპირველი მნიშვნელობა იყო «შეკვრა-შემტკიცება», «შეერთება»⁷.

ბიბლიოლოგებს შეუქმნეველი არ დარჩენიათ ის ფაქტი, რომ ებრაული ძველი ალთქმის ბ ე რ ძ ნ უ ლ თარგმანში (სეპტანტაში) ჰარბად მოიპოვება ებრაული ენის ელემენტები მორფოლოგია-სინტაქსისა თუ ლექსიკის სფეროში. სწორედ ებრაული ტექსტის გავლენით vav consecutivum-ი ბერძნულ თარგმანში სისტემატურად გადმოცემულია xai («და») კავშირით (იშვიათად მზ-თითაც). მეორეხედილი xai («და») კავშირი, რა თქმა უნდა, ძველ ბერძნულსაც ჰქონდა სეპტანტამდე, მაგრამ xai-ს ხმარების წესი სხვა იყო, ვიდრე ებრაულში მოქმედი vav კავშირისა და, როცა ბერძნულმა სცადა ამ უკანასკნელის ზუსტად გადმოღება, ბუნებრივი სინტაქსი დაერღვა. როგორც ცნობილია, ებრაული ენის სინტაქსი კლასიკურ ბერძნულთან შედარებით მარტივი, სადა და ხალხური; მისთვის უჩვეულოა აზრების საფეხურებრივი და ქვემდებარება, სინთეზი. ებრაულში ყველა აზრი (ფრაზა-წინადადება) თხრობისას სინტაქსურად თანასწორია, ყველა ერთნაირ სიმაღლეს იკავებს ერთმანეთის გვერდით, წინადადება მიჰყვება წინადადებას უკავშიროდ ან განსაკუთრებული კავშირით, ე. წ. vav consecutivum-ით.

ამ ვავ-ის გამოყენების არც ფართოა, ის ნებისმიერი ფუნქციის მქონე სხვა კავშირის წინ შეიძლება იხმარებოდეს. „აქედანაა სეპტანტაში სიმრავლე პატარა ნაწყვეტი ფრაზებისა, უთვალავი რაოდენობა xai-სი, რომელიც ძლიერ ხერგავს ბერძნული ძველი ალთქმის სტრიქონებს“⁸.

თუკი უძველესი სამწერლო ტრადიციის მქონე ბერძნული ენა ვერ ასცდა ებრაული ტექსტის გავლენას, უნდა ვიფიქროთ, სხვა ენებზე არსებულ თარგმანებშიც უნდა იჩინა თავი ზემოხსენებულ ებრაულ სტილს, მიუხედავად იმისა ებრაულ წყაროზე იქნებოდა რომელიმე მათგანი დამოკიდებული თუ ბერძნულზე. ეს ასეც არის: ებრაული ვავ-ის ბაღდალ სისტემებზე იხმარება სირიულ პეშიტაში o (vav), სომხურ თარგმანში h (ev), ქართლისაში კი „და“.

იმდენად დიდი იყო სეპტანტის გავლენა სამწერლო ბერძნულზე, რომ თვით ბერძნულ ენაზე შექმნილ ორიგინალურ ძეგლებშიც გადავიდა სეპტანტისეული ებრაული ენის ელემენტები. ამიტომაც, რომ ახალი ალთქმის ბერძნულ ტექსტში „თანმიმდევრობის ვავი“ განავრძობს არსებობას და ბერძნულის გავლენით ქართულ თარგმანშიც აისახება: „და შეკვდა [იესუ] იერუსალმდ..., და რამეთუ მწუხრი იყო ჟამი იგი. და გამოვიდა ბეთანიად..., და ზვალისაგან, ვითარ გამოვიდოდეს იგინი ბეთანიადთ, შეგეშია. და იხილა ლელუ შორით, რომელსა ესხა ფურცელი... და ვითარცა მოვიდა მისა, არარად პოვა, გარნა ფურცელი ხოლო... და ჰრქუა მას: ნულარმცა ვინ ჰამს უკუნისამდე შენგან ნაყოფსა. და ესმოდა ესე მოწაფეთა მისთა. და მოვიდა იესუ იერუსალმდ, და შევიდა ტაძარსა მას და იწყო გამოსხმად განმსყიდელთა მათ...“ (მრ. 11, 11—15).

ამკარად ებრაული სტილი ვლინდება, როცა დამოუკიდებელი წინადადება იწყება „და“ კავშირითანი იყო (იყოხ) ზმნით. ასეთ შემთხვევაში იყო (იყოხ) ზმნა უპირობა, მას სუბიექტი არც ეწყობა და არც ევარაუდება: და იყო⁹, რაჟამს ესმნეს სიტყუანი ესე მათნი მონასა მას აბრაჰამისსა, თაყუანის-სცა უფალსა... (დაბ. 24,52); და იყო, ვითარცა ესმა ლაბანს სახელი იაკობისი, გარბიოდა შემთხუე-

ვად მისა (დაბ. 29,13); **და იყო**, ვითარცა იხილა იაკობ რაქელ, გარდაავორვა ლოდი იგი პირისა მისგან ჭურღმულისა (დაბ. 29,10).

სწორედ ებრაულისთვის არის დამახასიათებელი დროული თანმიმდევრობის გადმოსაცემად მუხლების გადაბმა «და» კავშირიანი ყოფა ზმნის იმპერფექტისა და პერფექტის *w'ehi, w'ehajā* ფორმებით¹⁰. არც ერთ თარგმანში არ რჩება ეს ებრაული სტილი გადაუტანელი. ზემოდასახელებულ მაგალითების «და იყო» ფორმის ბაღდად ბერძნულშია *ἐχέσθη* მ, სომხურში — *և სկս*, სირიულში — *vahivā*. ც. ქურციკიძემ ამ საკითხისადმი მიძღვნილ სპეციალურ შრომაში სწორად მიუთითა, რომ «იყო» ან «და იყო» აქა-იქ ბიბლიური თარგმანის გველენით **ორ ი ვ ი ნ ა ლ უ რ** ძველებშიც იხმარებაო¹¹ «იყო, მერვესა წელსა [მრ . . .] სპარსთა მეფისასა კარად სამეფოდ წარემართა ვარქსენ პიტიახში» (შუშ.); «ხოლო იყო, შემდგომად სივლტოლისა მის ნერსისისა ქართლით, წარმოავლინა მამდი ამირა მუშმან» (პაბ.); «**და იყო**, ამისსა შემდგომად გარდაიცვალა დაეცა რგი გიორგისი თეკლა» (ზარზმ.).

ვ. ჩაღხიანის ცნობით, ბიბლიური თარგმანის გველენით (ქართულის მსგავსად) **ორ ი ვ ი ნ ა ლ უ რ** ს **ომ ხ უ რ** თხზულებებშიც უჩენია თავი *և სკს* (*ქსქს*) დანართის სხვადასხვა დრო-კილოს ფორმით (*სკსქს*, *ქსქსქს*)¹².

ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანის გველენით ვავ-ის ფარდი თანმიმდევრობის «და»-ს ხმარება ქართულ ორიგინალურ ჰავიოგრაფიულ თუ საისტორიო ხასიათის თხზულებებშიც არის დამკვიდრებული. ეს განსაკუთრებით ცნაურდება თხრობის დიდი პერიოდების, აბზაცების დასაწყისში «და»-ს ხმარებისას. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ პირველი ორიგინალური ქართული თხზულების «შუშანიკის წამების» ტექსტი სწორედ *vav consecutivum*-ის ფარდი «და»-თი იწყება: „და აწ დამტკიცებულად გითხრა თქვენ აღსასრული წმიდისა და სანატრელისა შუშანიკისა“. (ავ. ძეგ., I, 11, 3). ალბათ, ეს «და»-ც იყო ერთი მიზეზი, როცა თხზულების დასაწყისის «მოულოდნელად» მიიჩნევდნენ მკვლევარნი¹³. «და»-ს სიჭარბე საგრძნობია აბზაცებისა და დამოუკიდებელი წინადადებების დასაწყისში: „და იჯმნა მეფისაგან სპარსთაჲსა პიტიახშმან. და ვითარცა მოიწია იგი საზღვართა ქართლისათა . . . და წარმოჰმართა საღიჲსპანოთა ცხენითა მონაჲ თჳსი . . . და ვითარცა მოიწია და შევიდა წინაშე შუშანიკისა და კითხვად ჰრქჳა . . . ვითარცა ესმა ნეტარსა შუშანიკს, დავარდა იგი ქუეყანასა ზედა . . . და იტყოდა: «საწყალობელ იქმნა უბადრუკი ვარქსენ» . . . და აღდგა და დაუტევა ტაძარი თჳსი . . . და ვითარცა მწუხრისა ჟამი აღასრულეს, სახლაკი ერთი მცირე პოვა . . .» (ავ. ძეგ., I, 12, 9—13, 7). ან კიდევ: «და ვიდრე ჩუენ ამას სიტყუასა შინა ვიყვენით, კაცი ერთი სპარსი მოვიდა . . . და შემდგომად სამისა დღისა მოვიდა ვარქსენ პიტიახში. და უთხრა სპარსმან მან ფართულად . . . და ხვალისა დღმ ვითარ აღდგა პიტიახში, გვწოდა ჩუენ ხუცესთა და მივედით. და სიხარულით შეგვმთხვენა და გურქჳა ჩუენ: აწ ნურას მერიდებით მე და ნუცალა გძაგა. და ჩუენ მიუგეთ . . .» (იქვე, 14, 13—27).

მსგავსი ადგილების მოყვანა ნებისმიერი ჰავიოგრაფიული თხზულებიდან შეიძლება. როგორც მოსალოდნელი იყო, საერთო ხასიათის ძველებში თანმიმდევრობის «და» კავშირის ხმარება სუსტდება. «ამირან-დარეჯანიანში» აქა-იქ კიდევ შეინიშნება, «ვისრამიანში» კი — არა. ეს იმიტომ, რომ ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანისა და ჰავიოგრაფიული თხზულებების სტილის გველენა

საერთო ხასიათის ძეგლებზე სუსტდება, მით უმეტეს პოეტურ ნაწარმოებებზე. საბოლოოდ კი XVIII საუკუნის შემდეგ „და“-ს ხმარება სტაბილური და ნორმატიული ზდება სხვადასხვა ლიტერატურული ჟანრისათვის¹⁴. რაც შეეხება ზეპირსიტყვიერებას, მასში „და“-ს ასეთი ფუნქციით ხმარება არ შეინიშნება, მით უმეტეს „ხალხური მეტყველებისათვის ნიშანდობლივია ასინდეტური კონსტრუქციები“¹⁵.

შ ე ნ ი შ ვ ე ნ ბ ი

¹ ა. კ ი ზ ი რ ი ა, შერწყმული წინადადება ძველ ქართულში: ივე, IV, 1953, გვ. 225. შ. ძ ი ძ ი ვ უ რ ი, კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1973, გვ. 23.

² В. Гезениус, Еврейская грамматика, пер. проф. К. Коссовича, С-Пб., 1874, გვ. 582.

³ ამ შემთხვევაში ჩვენ ყურადღებას „და“-ს ხმარებაზე ვამახვილებთ და არა საკუთარ სახელთა ფორმებზე, რომლებიც სირიულში საგრძნობლად განსხვავებულია ქართულისაგან (ვსარგებლობთ S. Lee-ს 1914 წლის ლონდონური გამოცემით).

⁴ ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი, ა. შ ა ნ ი ძ ი ს რ ე-დაქციით, თბ., 1948, გვ. 117.

„და“-ს ასეთ ფუნქციაზე არაფერია ნათქვამი შ. ძ ი ძ ი ვ უ რ ი ს მონოგრაფიაში: „კავშირები ქართულ ენაში“ (შდრ. გვ. 22—30, 423, 433), მაგრამ შენიშნულია „და“-ს გამოყენების ფაქტი მაპირისპირებელი „ხოლო“ კავშირის ფუნქციით (იქვე, გვ. 26).

⁵ ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ერთი უცნობი სინტაქსური მოვლენისათვის ძველ ქართულში: ქუთაისის პედინსტიტუტის შრ., ტ. IX, თბ., 1949, გვ. 111—119.

⁶ კ. დ ა ნ ე ლ ი ა, პავლეს ეპისტოლეთა ქართულურვერსიები (ვიორგისა, ეფრემისა) ძველი ქართული ენის კათ. შრ., 19, თბ., 1976, გვ. 121.

⁷ В. Гезениус, Еврейская грамматика..., გვ. 405.

⁸ Н. Н. Глубоковский, Библейский греческий язык..., Киев, 1914, გვ. 14.

⁹ გამოცემულ ტექსტებში ერთგვარობა არაა დაცული: „და იყო“ წინადადებისაგან ხან მძიმით გამოიყოფა (დაბ. 12, 11—14; 24, 52; 30, 25; 31, 10), ხანაც — არა (დაბ. 24, 15; 24, 22; 24, 30; 25, 11; 27, 1; 38, 1; 39, 5). არც ორიგინალური ძეგლების გამოცემაშია ერთგვარობა: იშვიათად გამოიყოფა მძიმით (ავ. ძვე., I, 324, 42), უფრო გამოუყოფელია (იქვე, 11, 5; 61, I, 340, 42)

¹⁰ K ü n i g, Syntaktische Excurse zum Alten Testament: Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Giessen, 1899, გვ. 259—287.

¹¹ ც. ქ უ რ ც ი კ ი ძ ე, ერთი სტილისტური თავისებურებისათვის ძველ ქართულში: სმამ, XXXVI, 1, 1964, გვ. 251—255.

¹² ლ. ლ. მ ა კ ს ი მ ა ნ, Фирсакандричн Лаксафенсан ცხოიჩ..., უჩხნნა, 1885: ც. ქერციტებ, დასახ. ნაშრომი, გვ. 252.

¹³ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, ტ. VIII, თბ., 1977, გვ. 64. კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 115.

¹⁴ ი. ნ ა დ ა რ ე ი შ ვ ი ლ ი, „და“ კავშირის ხმარების სიხშირე ქართული სალიტერატურო ენის ევოლუციის პროცესში: სმამ, 57, № 2, 1970, გვ. 506.

¹⁵ შ. ძ ი ძ ი ვ უ რ ი, კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1973, გვ. 275.

დ ა მ ო წ მ ე ბ ა ნ ი

1. დაბ. (დაბადების), გამ. (გამოსვლა), ლევ. (ლევიტელთა) წიგნები — წიგნი ძველისა აღოქუმისანი, ტ. I, ნაკ. 1.2, გამოსცა აკაკი შანიძემ, თბ., 1947—1948.
2. მ. (მათეს), შრ. (მარკოსის), ლ. (ლუკას) სახარებანი—ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა აკ. შანიძემ, თბ., 1945.
3. ავ. ძვე. 1 — ძველი ქართული ავოგრაფიული ძეგლები, წიგნი I, გამოსაცემად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ლ. ათანელაშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ჭაჭავაძემ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკვეძემ და ც. ჯღამიაძემ ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1963. აქედან არის დამოწმებული: შუშ. (შუშანიკის წამების), შაბ. (შაბოს წამების), ზარზმ. (სერაპიმონ ზარზმელის ცხოვრების) ტექსტები.
7. მ ა ც ნ ე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1979, № 3

4. Septuaginta id est Vetus Testamentum graece juxta LXX interpretes, edidit Alfred Ralfs, Stuttgart, 1952.
5. Novum Testamentum graece cum apparatu critico curavit D. Eberhard Nestle..., Stuttgart, 1950.
6. The New Testament in Syriac, London, 1962.
7. Հին և նոր կտակարան... Յաշխատարարէ Է. Յովնանու Զօնրայեան... Վենետիկ, 1805.
8. Священные книги Ветхого Завета..., т. I, Вена, 1897.

К. Д. ДАНЕЛИА

СЛЕДЫ ИНОЯЗЫЧНОГО ВЛИЯНИЯ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

3. Передача *vav consecutivum*-а союзом последовательности „და“ (da)

Резюме

В результате сравнения древнегрузинского перевода библейских книг с еврейским, сирийским, греческим и армянским текстами установлена причина чрезмерно обильного употребления да (da) «и» в качестве союза последовательности как в древнегрузинских библейских переводах, так и в оригинальных агнографических памятниках.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრა
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ა. შანიძემ

ნილი ჩართოლანი

 ე ს ე, ე გ ე ნაცვალსახელთა ხმარებისათვის
 ძველ ქართულში

მითითების სისტემა ქართულ ენაში ნაცვალსახელებითა და შესაბამისი ზმნისართებითაა წარმოდგენილი¹.

როგორც ცნობილია, ახალ ქართულში ფუნქციურად მითითების სამწვეროვანი სისტემა გვაქვს, თუმცა იგი ოთხი ნაცვალსახელისაგან შედგება. ამ სისტემის ერთი წევრი მიუთითებს მოლაპარაკესთან ანუ პირველ პირთან ახლოს მყოფ საგანზე (ე ს), მეორე — თანამოსაუბრესთან ანუ მეორე პირთან ახლოს მყოფ საგანზე (ე გ), ხოლო მესამე — მოლაპარაკე-თანამოსაუბრისაგან შორს მყოფ ანუ მესამე პირთან ახლოს მყოფ საგანზე (ი ს, ი გ ი)

ძველ ქართულში მითითების სისტემა სამი წევრისაგან შედგებოდა და ისინი ფუნქციურადაც უპირისპირდებოდნენ ერთმანეთს; იხმარებოდა — ე ს ე : ე გ ე : ი გ ი².

ქართულისაგან განსხვავებული ვითარება გვაქვს დანარჩენ ქართველურ ენებში, სადაც მითითების სისტემა ორწევროვანია: ერთი მიუთითებს მოლაპარაკესთან ახლოს მყოფ საგანზე (სვან. ა ლ ა, მეგრ. (თ) ე ნ ა, ჰან. ჰ ა ა ა), ხოლო მეორე — მოლაპარაკისაგან შორს მყოფ საგანზე (სვან. ე ჯ ა, მეგრ. (თ) ი ნ ა, ჰან. ჰ ე ა).

ბუნებრივია, ჩნდება საკითხი იმის შესახებ, თუ ქართველური ენებიდან რომელს აქვს დატული უძველესი ვითარება, რომელი სისტემა იყო ამოსავალი — ორწევროვანი თუ სამწვეროვანი?

ამ საკითხის შესახებ ძირითადად ორგვარი მოსაზრება არსებობს: ერთის მიხედვით, ამოსავალია ორწევროვანი სისტემა³, ხოლო მეორის მიხედვით — სამწვეროვანი⁴.

გარდა იმისა, რომ სვანურსა და მეგრულ-ჰანურში ჩვენებით ნაცვალსახელთა ორწევროვანი სისტემები გვაქვს, თვით ძველი ქართული ენის ძეგლებში შემჩნეულია ე ს ე, ე გ ე ჩვენებით ნაცვალსახელთა სინონიმურად ხმარების შემთხვევები⁵, რაც აგრეთვე ავარადებინებს მკვლევრებს ამოსავლად ჩვენებით ნაცვალსახელთა ორწევროვან სისტემას. ორწევროვან დაპირისპირებებს გვაძლევს ჩვენებით ნაცვალსახელთა სტრუქტურაც⁶.

სპეციალურ ლიტერატურაში ყურადღება გამახვილებული იყო ძველი ქართულის ნათარგმნ ძეგლებში ე ს ე, ე გ ე ნაცვალსახელთა ხმარების ისეთ შემთხვევებზე, სადაც ისინი ერთმანეთს ენაცვლებიან სხვადასხვა რედაქციაში და, მაშასადამე, არ არიან დიფერენცირებულნი სემანტიკურად. ჩვენ შევისწავლეთ ამ ნაცვალსახელთა ხმარების ყველა შემთხვევა როგორც ძველ ქართულ ორიგინალურ, ისე ნათარგმნ ძეგლებში. გამოიყო ამ ნაცვალსახელთა ხმარების შემდეგი ჯგუფები⁷:

1. პირველ ჯგუფში შედის ისეთი შემთხვევები, სადაც ე ს ე და ე გ ე მკაფიოდ უპირისპირდებიან ერთმანეთს როგორც მოლაპარაკისა და თანამოსაუბრის სფეროთა აღმნიშვნელი ნაცვალსახელები. აქ ორი ქვეჯგუფი გვაქვს:

ა) ესე აღნიშნავს მოლაპარაკესთან, ანუ პირველ პირთან ახლოს მყოფ საგანს; მაგ., „და განიკურნოს მონაჲ ესე ჩემი“ (ლ. 7,7DE) „რამეთუ აღრე ყოფად არს დატევებაჲ უბადრუკთა ამათ⁸ კორცთა ჩემთაჲ“ (შუშ. 25,32).

ეგე აღნიშნავს თანამოსაუბრესთან, ანუ მეორე პირთან ახლოს მყოფ საგანს; მაგ., „ანუ ვითარ ეტყუ ძმასა შენსა: მაცადე და აღმოვილო წუელი ეგე თუალით შენით და აჰა ეგერა დირე გიც თულასა შენსა“ (მთ. 7,4C). „აწ უკუე მოაკუდინენით გორცნი ეგე თქუენნი და ჯუარს-აცუთ იგი შრომითა და მარხვითა (კოლ. ყრბ., 183,19C).

ბ) აღნიშნული ნაცვალსახელები ენაცვლებიან საგანს ან ზოგჯერ მთლიან კონტექსტს, რომელიც ახლახან ახსენა, ან რომელსაც ახსენებს პირველი პირი (ესე), ან მეორე პირი (ეგე). მაგ., „და ესე ცა უწყოდე: რესევე⁹რი ჩოვეოვ-ლებჲჲ არს ფარისეველოჲჲ ყლსა რასაცა იგი იქმანედ. წე კრებოვლსა და ერსა შს საჩოვენებელად „კაცთა“ (იოანე ბოლნ. 55,3). „ესე და ესე ვიხილე თხრობად შენდა“ (სინ. მრ. 69,2). „და ვთქუ: ეგე ვერ უძლო, უფალო“ (ძვ. აღთქმ. აპოკრ. 364,23C).

«და ჰრქუა მსაჯულსა მას ამირასა: „ეგე კეთილად სთქუ, რამეთუ ვარ მე ბუნებით სარკინოზ“» (ჰაბო. 64,25).

ამგვარად, ესე და ეგე ნაცვალსახელები თავიანთი ფუნქციით ძველ ქართულში ძირითადად განსხვავებული არიან ერთმანეთისაგან.

ესე და ეგე ნაცვალსახელები უპირისპირდებიან ერთმანეთს: ა) სიახლოვე-სიშორისა და ბ) პირებთან მიმართების მიხედვით. ორი ოპოზიცია ჩვეულებრივ ერთდროულადაა წარმოდგენილი, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ერთ-ერთი მათგანი წამოიწვეს წინ, მეორე კი ნეიტრალიზებულია. მეორე ოპოზიციის ნეიტრალიზაციის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი. აქ კი გვინდა გამოვყოთ ისეთი შემთხვევები, როდესაც მოხსნილი ჩანს სიახლოვე-სიშორის მიხედვით დაპირისპირება და მხოლოდ პირებთან მიმართება არის გამოხატული. მხედველობაში გვაქვს ესე, ეგე ნაცვალსახელთა ხმარება ისეთ შემთხვევებში, სადაც ისინი მხოლოდ პირთან მიმართების ოპოზიციას ქმნიან და იმავდროულად არ მიუთითებენ სიახლოვე-სიშორეზე. იქ, სადაც მე ან შენ ნაცვალსახელებია (ან იგულისხმება ზმნის პირიანი ფორმით), ავტომატურად ჩნდება ზოგ შემთხვევაში ესე ან ეგე ნაცვალსახელები. მაგ., „ხოლო ცრემლით ვევედრები სიყუარულსა თქუენსა ყოლად უღირსი-ესე“ (სერაპ. 321,5). «და თქუა: „გმადლობ შენ, უფალო იესუ ქრისტე, რომელმან ღირს მყავ მე უღირსი ესე და ცოდვილი და უკუანაჲსკენელი ყოველთაჲ ნაწილსა ამას მკვდრობისასა და მოწამეებისასა“» (გობრონ. 182,3). „აწ ამანო გეტყუ თქნ ყნი ეგე რლ შემოკრებულ ხართ საყუარელნი და სასოურველნი ქმსნი“ (იოანე. ბოლნ. 7,7). „და თქუენ, მგვეალნი ეგე, რასათუს აზნაურსა მას დედოფალსა ეგოდენ შეეახლებით?“ (სინ. მრ. 96,22).

ასევე წინადადებაში ნახმარ პირის ნაცვალსახელთან (ზმნის პირიან ფორმასთან) შეწყობილი ჩანს ესე, ეგე ნაცვალსახელები ც-ნაწილაკის ფუნქციით. მაგ., „ანგელოზი არს ესე და არა კაცი, რომელსა-ესე ვხედავ“ (სინ. მრ. 26,8). „რომელ ხართ თქუენ, რომელნი-ეგე უჭულსა და წინაწარმეტყუელთასა აღმოიკითხავთ და მე, რომელი წინაწარმეტყუელთაგან ვიქადაგებო, მეცრუვებით?“ (სინ. მრ. 147,21).

II. მეორე ჯგუფში შედის ესე, ეგე ნაცვალსახელთა ხმარების ისეთი შემთხვევები, როცა კონტექსტის მიხედვით პირს გარკვევა, ესე ნაცვალსახე-

ლი უნდა ყოფილიყო ნახმარი თუ ეგე; ვინაიდან პირველი და მეორე პირებუ საუბრის დროს ახლოს იმყოფებიან ერთმანეთთან და საგანი ან მოვლენა, რომელზედაც ლაპარაკია, ორივეს სფეროშია მოქცეული. ასეთ შემთხვევებში მოლაპარაკის სუბიექტურ თვალსაზრისს ენიჭება გადამწყვეტი მნიშვნელობა ესე-ს თუ ეგე-ს ხმარებისას, მაგ.,

1. „იტყოდეს ჰურიანი იგი ურთიერთას: ვიდრე-მე ეგულების მისლვად, და ჩუენ ვერ ვპოთ ეგე?“ (ი. 7,35C).

აქ ქრისტე თანამოსაუბრესთან (მეორე პირთან) ახლოს მყოფად კი არ არის წარმოდგენილი, არამედ თანაბრად დაშორებული კრებულისაგან, ამიტომ ესე ნაცვალსახელიც შეიძლება ეხმარათ მოლაპარაკებებს, როგორც მათთან ახლოს მყოფის აღმნიშვნელი.

ანალოგიური მაგალითია: 2. «ხოლო მათ არა უნდის მოკლვის. ხოლო ერთმან მათგანმან ჰრქუა: „ჩუენ მოვსწყდებით, უკუეთუ ეგე ეგოს ცოცხალი?“ (ევსტ. 45,8).

ყველანი ერთად დგანან, ამიტომ აქ ესე ნაცვალსახელიც შეიძლება ეხმარათ.

3. „ჰრქუეს მას: უდაბნო არს ადგილი ესე, და ჟამი გარდასრულ არს; განუტევე ერი ესე, რათა წარვიდენ გარემო დაბნებსა და იყიდონ თავისა მათისა საზრდელი“ (მთ. 14,15DE).

იესუმ განკურნა ხალხი. მოწაფეები უახლოვდებიან მას და მიმართავენ. მათ შეეძლოთ ეგე ნაცვალსახელიც ეხმარათ მათგან და იესუსაგან (მეორე პირისაგან) თანაბრად დაშორებული ხალხის აღსანიშნავად.

4. „და ჰრქუა ზაქარია ანგელოზსა მას: რათა ვცნა ესე, რამეთუ მე მოხუცებულ ვარ და ცოლი ჩემი გარდასრულ არს დღეთა მისთა?“ (ლ. 1,18DE). აქ შესაძლებელი იყო ზაქარიას ეგე ნაცვალსახელიც ეხმარა იმის აღსანიშნავად, რასაც „შენ, ანგელოზი მეუბნები“.

ამის ანალოგიური მაგალითია: 5. „ნუ ჰზრუნავთ და იტყუთ: რამ ვჰამოთ, ანუ რამ ვსუათ, ანუ რამ შევიმოსოთ? რამეთუ ამას ყოველსა წარმართნი ეძიებენ, რამეთუ იცის მამამან თქუენმან, რომელი გიგჰს ამათ ყოველთაგანი“ (მთ. 6,32DE).

„ამას“ ნაცვალსახელის ნაცვლად შეიძლება „მამას“ ყოფილიყო იმის აღსანიშნავად, „რასაც თქვენ ამბობთ“.

6. „და თქუა: ესე არს ძმ ჩემი საყუარელი“ (მთ. 3,17DE, C; 17,5DE, C). თითქოსდა „გაისმის“ მამა ღმერთის ხმა. იესუ ამ დროს დედამიწაზე, ხალხთანაა, ამდენად ეგე ნაცვალსახელიც შეიძლება.

ამ ჯგუფში განხილული მაგალითები არ გამოხატავენ ძველი ქართული ენის სპეციფიკურ მდგომარეობას, ვინაიდან ანალოგიური შემთხვევები ახალ ქართულშიც შეიძლება შეგვხვდეს. ეს კი განსაზღვრულია იმით, რომ პირველი და მეორე პირის მოქმედების სფეროები გადაკვეთენ ერთმანეთს.

საგნები, რომლებიც მათი გადაკვეთის სფეროში იმყოფება, შეიძლება აღინიშნოს როგორც ესე, ისე ეგე ნაცვალსახელით (როგორც ძველ, ისე ახალ ქართულში).

აღსანიშნავია შემდეგი გარემოებაც: საერთოდ, ესე: ეგე ოპოზიცია გვაქვს მხოლოდ დიალოგებში, იქ, სადაც მეორე პირიც (თანამოსაუბრე) მონაწილეობს. ამიტომ, ფაქტობრივად, სამწვერიანი სისტემა აქ მოქმედებს. ხოლო თუ კონტექსტში მეორე პირი (თანამოსაუბრე) არ არის, მაშინ ესე: ეგე: ი გ

დაპირისპირება იხსნება და რჩება ესე: იგი თბოზიცია, რომელიც პირებს აღარ უკავშირდება, კერძოდ, ესე აღნიშნავს ახლოს მყოფ საგანს (საერთოდ, არა მხოლოდ პირველ პირთან, არამედ მესამესთანაც), ხოლო იგი შორს მყოფ საგანს. ასეთი ვითარება გვაქვს გაბმულ ტექსტში, იქ, სადაც დიალოგები არ არის. ამ ფაქტს ასახავს ა. ფრაის მიერ შემჩნეული სხვადასხვა ენისათვის დამახასიათებელი ზოგადი კანონზომიერება, რომ სამწვევროვანი სისტემა ზოგჯერ შეიძლება გამოყენებული იყოს როგორც ორწვევროვანი⁹.

მაგალითები გაბმული თხრობისას ორწვევროვანი (ესე—იგი) დაპირისპირებისა: „ხოლო საწყალობელი ესე ეცოლსა ითხოვდა სპარსთა მეფისაგან“ (მუშ. 12,3). „ესე წმიდაა შიო ესრეთ იყოფებოდა“ (შიო და ევაგრ. 227,11). შდრ.: „დღეს ანგელოზთა განწყობილებითა ვალობანი ბრწყინვალე იქმნებიან და ნათელი იგი ქრისტეს მოსულისაჲ მორწმუნეთა გამოუბრწყინდების“ (სინ. მრ. 3,5). „შევიწებულ იყო ნილოსისა იგი წყალი ყრმათა მათ უჟამოდ მოწყუედი-სათჳს“ (სინ. მრ. 37,21).

III. ახლა განვიხილოთ ისეთი შემთხვევები, როდესაც ესე, ეგე ნაცვალსახელები ერთმანეთს ენაცვლებიან. ამ ჯგუფში რამდენიმე შემთხვევა უნდა განვასხვაოთ ერთმანეთისაგან: ჯერ ერთი, ამ ნაცვალსახელთა მონაცვლეობას შეიძლება ადგილი ჰქონდეს ერთი ძეგლის პარალელურ რედაქციებში, რაც იმას ნიშნავს, რომ ერთსა და იმავე კონტექსტში სხვადასხვა ავტორი ან ესე ნაცვალსახელს წმარობს, ან ეგე-ს. გარდა ამისა, მონაცვლეობა შეიძლება შეგვხვდეს მსგავს კონტექსტებში ერთსა და იმავე ავტორთანაც.

ა) ესე, ეგე ნაცვალსახელები ერთმანეთს ენაცვლებიან პარალელურ რედაქციებში. გამოიყოფა შემდეგი ჯგუფები:

ძნელია იმის თქმა, ესე უნდა ყოფილიყო თუ ეგე-სეთი შემთხვევები არსებობდა ზემოთ გამოყოფილ მეორე ჯგუფს განეკუთვნებიან და აქ აუცილებლად ესე, ეგე ნაცვალსახელთა მონაცვლეობა კი არა გვაქვს, არამედ არაა გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ სხვადასხვა მოლაპარაკე (პირველი პირი) სხვადასხვაგვარად აფასებს სიტუაციას, შესაბამისად ერთი ესე-ს წმარობს, მეორე კი — ეგე-ს. ასეთი მაგალითები გვხვდება ჯრუჰ-პარხლისა და აღიშის ოთხთავში, რომელიც DE და C რედაქციებით არის წარმოდგენილი.

1. „და ტრედის მოფარდულთა მათ ჰრქუა: აღიღეთ ესე ამიერ და ნუ ჰყოფთ სახლსა მამისა ჩემისასა სახლ სავაჰრო“ (ი. 2,16DE). „და რომელი-იგი ტრედსა ფრდიდეს, ჰრქუა მათ: განიღეთ ეგე ამიერ და ნუ შეიქმთ სახლსა მამისა (ჩემისა)სა სავაჰროდ“ (ი. 2,16C).

ამ შემთხვევაში შეიძლება იგულისხმებოდეს როგორც პირველ პირთან (იესუსთან), ასევე მეორე პირთან (ვაჰრებთან) მტრედების სიახლოვე, რამდენადაც ყველანი ერთად დგანან, თანაბრად არიან მათგან დაშორებულნი.

2. „ნუ შენ უფროს ხარ მამისა ჩუენისა იაკობისა, რომელმან ესე ჟურულუმული მომცა ჩუენ? და იგი თავადი ამისგან სუმიდა, ძენი მისნი და საცხოვარი მისი“ (ი. 4,12DE). „ნუთუ უდიდეს ხარ შენ მამისა მის ჩუენისა იაკობისა, რომელმან ესე ჟურულუმული მოგუცა ჩუენ? და თავადი მაგისგან სუმიდა და ძენი მისნი და საცხოვარი მისი“ (იხ. 4,12C).

ესაა იესუსა და სამარტელი ქალის დიალოგი. ორივენი ერთად დგანან, თანაბრად არიან დაშორებული ჰისგან, ამიტომ შესაძლებელია ორივე ნაცვალ-

სახელი. C რედაქციაში ერთი და იმავე საგნის („ჭურღუმულის“) მიმართ ჯერ ე ს ე და შემდეგ ე გ ე ნაცვალსახელია გამოყენებული.

3. „მას ჟამსა ვჰკითხეთ ჩუენ მოხუცებულთა მათ და ვარქეთ: ვისითა ბრძანებითა აშენებთ სახლსა მაგას, ანუ ვისითა სიტყუთა დასდევით საფუძველი მისი?“ (ძვ. აღთქმ. აპოკრ. 68,10C). D რედაქციაში კი ე ს ე ნაცვალსახელია ნახმარი: „სახლსა ამას“.

ნახეს, რომ ტყვეობიდან განთავისუფლებული მღვდელ-მოდღუარნი აშენებენ უფლის ტაძარს. დარია მეფეს წერენ წერილში, ვკითხეთო ვისი ბრძანებით აშენებთ მაგლამ სახლსო. ორივე ნაცვალსახელი თანაბარი უფლებით შეიძლება ბოდა ამ კონტექსტში ყოფილიყო გამოყენებული: ე ს ე იმიტომ, რომ ყველანი ერთად იღვწენ, თანაბრად იყენენ დაშორებული ტაძარს, ხოლო ე გ ე იმიტომ, რომ მეორე პირისადმია მიმართვა.

აქამდე განვიხილეთ ე ს ე-სა და ე გ ე-ს მონაცვლეობის ისეთი მაგალითები, სადაც ორივე ნაცვალსახელის ხმარება თანაბრად იყო შესაძლებელი. მაგრამ თუ ამ შემთხვევებს გამოვრიცხავთ, ბლომად რჩება კიდევ ისეთი მაგალითები, სადაც ე ს ე, ე გ ე ნაცვალსახელები აშკარად სინონიმური მნიშვნელობით იხმარებიან. თუ ამოვალთ ამ ნაცვალსახელთა დიფერენცირებული მნიშვნელობებიდან, აქ ორი შემთხვევა შეიძლება გავარჩიოთ.

კონტექსტის მიხედვით მოსალოდნელი იყო ე ს ე ნაცვალსახელი, მაგრამ ერთერთ რედაქციაში გვაქვს ე გ ე:

1. „ჰრქუა მათ იესუ: არა ყოველთა დაიტონ სიტყუად ე გ ე, არამედ რომელთადა მიცემულ არს“ (მთ. 19,11DE). „ხოლო მან ჰრქუა მათ: არა ყოველთა დაიტონ სიტყუად ე ს ე, არამედ რომელთა მიცემულ არს“ (მთ. 19,11C).

იესუ ასწავლის თავის მოწაფეებს და თანაც ეუბნება: ამ სიტყვებს, მე რომ გუუბნებთ, ყველა ვერ შეითვისებსო. ამიტომ აქ ე ს ე ნაცვალსახელი იყო მოსალოდნელი, როგორც ეს C რედაქციაშია, DE რედაქციების ე გ ე კი ე ს ე-ს ფუნქციით არის ნახმარი.

2. „ხოლო იესუ იტყოდა: მიუტევე ამათ, მამაო, რამეთუ არა იციან, რასა იქმან“ (ლ. 23,34DE). „და იესუ თქუა: მამაო, მიუტევე მაგათ, რამეთუ არა იციან, რასა იქმან“ (ლ. 23,34C).

იესუ მათთან არის, ვისაც უნდა მიეტეოს ცოდვანი (ხალხთან), ამიტომ აქ ე ს ე ნაცვალსახელს მოველოდით, თანამოსაუბრე — „მამა ღმერთა“ კი შორს ზეცაში მყოფად წარმოუდგენიათ.

3. „გულისჴმა-ყო იესუ, რამეთუ უნდა კითხვის, და ჰრქუა მათ: ამისთვის გამოეძიებთ ურთიერთას, რამეთუ ვთქუ: მცირედ-ლა, და არღარა მხედვიდეთ მე; და კულად მცირედ, და მიხილოთ მე?“ (ი. 16,19DE). „ცნა იესუ, რამეთუ უნდა მისა კითხვად, და ჰრქუა მათ: მაგისთვის რასა გამოეძიებთ ურთიერთას, რამეთუ გარქუ თქუენ, ვითარმედ: კნინ-ლა, და არღარა მიხილოთ მე; და მერმე: მცირედ-ლა, და მიხილოთ მე?“ (ი. 16,19C).

აქ იგულისხმება: ამ სიტყვებისათვის, რომელიც მე, იესუმ, ვითხარით თქვენ (რომ მალე ვერ მიხილავთ და შემდეგ კვლავ მიხილავთ მალე); ამიტომ ესე ნაცვალსახელი უნდა ყოფილიყო.

მოსალოდნელი იყო ე გ ე ნაცვალსახელი და გვაქვს ე ს ე:

1. „უკუეთუ ესე განუტევო, არა ხარ მოყუარე კეისრისაჲ“ (ი. 19,12DE).
 „ე გე თუ განუტევო, არა მოყუარ ხარ კეისრისა“ (ი. 19,12C).

პილატეს სურს გაათავისუფლოს ქრისტე, რომელიც მასთან იმყოფება. ებრაელები კი უყვირიან, თუ მაგას (ე. ი. ქრისტეს, რომელიც შენთან იმყოფება) გაათავისუფლებ, კეისრის ერთგული აღარ იქნებიო. ამიტომ ესე ნაცვალსახელი აქ გაუმართლებელია.

2. „პრჭუა მას ჭაბუქმან მან: ე გე ყოველი დამიმარხავს სიყრმით ჩემითგან“ (მთ. 19,20DE). შდრ.: „ყოველი ესე დამიმარხავს სიყრმით ჩემითგან“ (მთ. 19,20C).

იგულისხმება, რომ „ეგ პირობები, რომლებიც შენ, იესუმ ჩამომივალე, ახალგაზრდობიდან შევიწარჩუნე“, ამიტომ სწორია ე გე ნაცვალსახელის ხმა-რება, როგორც მეორე პირის მიერ ჩამოთვლილი პირობების განმსაზღვრელისა. ამას მხარს უჭერს ლუკას სახარებაში წარმოდგენილი იგივე ტექსტი, სადაც პარალელურ კონტექსტებში ორივეგან ე გე ნაცვალსახელია ნახმარი: „ხოლო მან თქუა: ე გე ყოველი დამიმარხავს სიყრმით ჩემითგან“ (ლ. 18,21DE). „ხოლო მან პრჭუა: ე გე ყოველი დამიმარხავს სიყრმით ჩემითგან“ (ლ. 18,21C).

3. „ხოლო მეფემან პრჭუა: მიყუარან მაყუალნი ე გე შენნი“ (მოქც. ქართლ. 138,1C). შდრ.: „ხოლო მეფემან პრჭუა: მიყუარან მაყუალნი ესე შენნი“ (მოქც. ქართლ. 138,1q).

აქ ქალის თვალების აღსანიშნავად ე გე ნაცვალსახელი უფრო გამართლებულია, ვინაიდან მას მიმართავენ და ამიტომ მეორე პირის ნაცვალსახელიცაა იქვე ნახმარი.

როგორც მაგალითებიდან დავინახეთ, არის შემთხვევები, როცა კონტექსტის მიხედვით ესე ნაცვალსახელს მოველით და გვაქვს ე გე, და პირუკუ: ე გე ნაცვალსახელს მოველით და გვხვდება ესე. ეს შემთხვევები იმაზე მიუთითებენ, რომ ძველ ქართულში ესე, ე გე ნაცვალსახელთა სემანტიკური დიფერენციაცია არ არის დამთავრებული და მათი ხმარება სინონიმური მნიშვნელობით შესაძლებელია.

ბ) ამ ნაცვალსახელთა ერთი და იმავე მნიშვნელობით ხმარება კიდევ უფრო აშკარაა ისეთ შემთხვევებში, როდესაც ესე, ე გე ნაცვალსახელები ენაცვლებიან ერთმანეთს ერთსა და იმავე ძეგლში, ერთი კონტექსტის ფარგლებში ან იდენტურ პოზიციებში. ასეთი შემთხვევები დასტურდება არა მხოლოდ ნათარგმნ ძეგლებში, არამედ ქართულ ორიგინალურ ნაწარმოებებშიც, რაც საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეს ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა და არა უცხო ენის გავლენა. ჭერ განვიხილოთ მაგალითები ორიგინალური ნაწარმოებებიდან:

1. „ხოლო ნეტარმან მან აბიბოს პრჭუა: აჲ მიკვრს თქუენი ესევითარი სიცოფე, ვითარ არა სირცხულ გიჩნს მისი სახელის დებად ღმრთად, რომელსა ესოდენი სული აქუს (რამეთუ თქუენი ესე ცეცხლი თქუენდავე მონა არს და კერპთა შეურაცხის-მყოფელთა ვერვის ჰხედავს). უკუეთუ ღმერთ არს ე გე?“ (245,16).

ამ მაგალითში ერთი და იმავე საგნის მიმართ ნახმარია ჭერ ესე ნაცვალსახელი (ესე ცეცხლი), შემდეგ ე გე ნაცვალსახელი (უკუეთუ ღმერთ არს ე გე?!).

2. „და დაყავ მის თანა ცხრა თთუე. ესე იყო უშვილოჲ, ზრუნვიდა ე გე და ქმარი მაგისი“ (მოქც. ქართლ. 123,5C).

აქაც, უშვილო ქალის აღსანიშნავად ჯერ ესე ნაცვალსახელია, შემდეგ კი ე გ ე.

3. «და ესრეთ მიპრქუა: „ესე კაცნი ჩუენისა რჩულისანი იყვნეს და ქრისტიანეთა რჩული უპყრიეს, ხოლო მე შევიპყრენ და შენ, უფალსა, მიგიძღუენენ, რამეთუ შენ ველ-გეწიფების მაგათი განკითხეაჲ“» (ევსტ. 32,23). შდრ. ესე კაცნი — მაგათი.

4. «და აღდგეს ასურნი მთავარნი კაცნი სტეფანსსთვს და ჰრქუეს: „ესე კაცი ჩუენ ვიცით, ჩუენი მდაბური არს, მამაჲ და დედაჲ და ძმანი და დანი მაგისნი ქრისტიანე არიან და ე გ ე ც ა ქრისტიანე არს“» (ევსტ. 35,17). შდრ. ესე კაცი — ე გ ე ც ა.

5. «ვითარ იხილა უსტამ გულს-მოდგინედ დამტკიცებჲა ნეტარისა ევსტათისი, განიზრახა და თქუა: „ამის კაცისა პატივი მე არარაჲ ველ-მეწიფების, არცა აღბმად ძელსა, არცა პყრობილებჲა, არამედ წარუძღუანო ე გ ე ტფილისს ქალაქსა არვანდ გუწნასჲს, ქართლისა მარზპანსა, და რამ-იგი შეჰგვანდეს, მან უყოს, რამეთუ ყოვლისა კაცისა ქართლისა მას ველ-მეწიფების საკუდილი და ცხორებჲა“» (ევსტ. 32,6). შდრ. ამის კაცისა — ე გ ე.

6. „ხოლო მე ესქეჲა მოვიწიე ქუეყანასა კუხეთისასა და დაბასა ბოდისასა. და აწ კსენებულმცა არს დედოფალი ე გ ე სოჯი, რამეთუ აღიძრა ე გ ე შუროთა საღმრთოთა დაღეწად კერპთა და მოქცევად ერისა მათისა საერისთვოისა“ (მოქც. ქართლ. 101,18C). შდრ. ანალოგიური კონტექსტი: „ხოლო ოდეს მოვიდეს დედოფალი ესე სოჯი, დიდებჲა და პატივი თქუენისაჲ პატივისებერ წინა-უჩუენეთ და კუალსა მიადგენეთ“ (მოქც. ქართლ. 102,14).

7. „ეტყოდა ნინოს:... ე გ ე არმაზ და ქალდეველთა ღმერთი ითრუშანა ყოლადვე მტერ არიან. ამა ნ მის ზედა ზღუაჲ მოადგინის და მან ამის ზედა ერთი ნუ რამე მოაწიის, ვითარცა აქუს ჩუეულებჲა სოფლის მპყრობელთა, და კმაგეყავნ ჩემგან ბრძანებად ესე“ (მოქც. ქართლ. 132,21) შდრ. ე გ ე — ა მ ა ნ.

8. „შენ გზრახვე ოდენ ზ ა მ ა ს დედაკაცსა მიოუტვენე ოჯრჩოვლოებანი მაგისნი მრავალნი რამეთოჲ ფრიად შემიყოვარა“ (იოანე ბოლნ. 15,9). შდრ. ა მ ა ს დედაკაცსა — მაგისნი.

9. „და ჰრქუა „წარვედ, წვილო. და წარიღე ესე და მი-რამ-ხვდე მტკუ-არსა ზედა. შთაყავ ე გ ე წყალსა შინა“ (შიო, 273,25).

ქვემოთ მოყვანილია ანალოგიური მაგალითები ნათარგმნი ძეგლებიდან.

1. „მიუგო იესუ და ჰრქუა მათ: დაჰსენით ტაძარი ესე და მესამესა დღესა აღვადგინო ე გ ე“ (ი. 2,19DE). „მიუგო იესუ და ჰრქუა მათ: დაარღუეთ ტაძარი ესე და მესამესა დღესა აღვჰმართო ე გ ე“ (ი. 2; 19C).

ეს მაგალითი იმით არის საინტერესო, რომ როგორც DE ისე C რედაქციაში ერთსა და იმავე წინადადებაში, ერთი საგნის (ტაძრის) მიმართ ნახმარია ჯერ ესე ნაცვალსახელი, ხოლო შემდეგ — ე გ ე. ასეთივე მდგომარეობაა ფარისეველთა პასუხში, ოღონდ შებრუნებული რიგით: „ჰრქუეს მას ჰურიათა მათ: ორმეოც და ექუსსა წველსა აღეშენა ტაძარი ე გ ე, და შენ სამსა დღესა] აღჰმართო ესე?“ (ი. 2,20C).

ეს მონაცვლეობა შეიძლება სტილისტური იყოს, ერთი და იმავე ნაცვალსახელის ორჯერ გამეორებას გაუბრუნდნენ, მაგრამ აშკარაა, რომ ორივე ერთნაირი მნიშვნელობით იხმარება.

2. „ხოლო მან მესამედ ჰრქუა მათ: რამ ბოროტი უქმნიეს ამას? (ლ. 23,22DE), „და მან სამ გზის ჰრქუა მათ: რამ ძურ უქმნიეს ამას?“ (ლ. 23,2C).

შდრ. ანალოგიური კონტექსტი: „ხოლო მან ჰრქუა მათ: და რამ ბოროტი უქმნიეს მაგას?“ (მთ. 27,23DE).

3. „და სხუანი ვინმე აღდგეს და ცრუსა წამებდეს მისთვის და იტყოდეს, რამეთუ: ჩუენ გუესმა მაგისი სიტყუა“ (მრკ. 14,58DE). შდრ. ანალოგიური კონტექსტი: „და თქუეს, ვითარმედ: ამან ესრე თქუა“ (მთ. 26,61DE).

4. „და რომელთამე მუნ მდგომარეთა ესმა ესე და იტყოდეს: ელიას უკმობს ესე“ (მთ. 27,47DE). შდრ. ანალოგიური კონტექსტი, სადაც ეგე ნაცვალსახელია: „ხოლო სხუანი იტყოდეს: აცადეთ და ვიხილოთ, უკუეთუ მოვიდეს ელია გარდამოცნად მაგისა“ (მთ. 27,49DE).

5. „ხოლო იესუ ჰრქუა მათ: აცადეთ მაგას და ნუ შრომასა შეამთხუევთ მას, რამეთუ საქმე კეთილი ქმნა ჩემ ზედა“ (მრკ. 14,6DE). „რომელი-იგი აქუნდა მაგას, ყო წარმოიდგუნა ნელსაცხებელისა ცხებამ კორცთა ჩემთა სამკულროსა მის შესამოსელად“ (მრკ. 14,8C). შდრ.: „და მიექა დედაკაცსა მას და სიმონს ეტყოდა: ჰხდავა ამას დედაკაცსა?“ (ლ. 7,44DE). „ამბორის-ყოფამ არა მომეც, ხოლო ესე ვინათგან შემოვიდა, არა დაჰსცხრების ამბორის-ყოფითა ფერკთა ჩემთათა“ (ლ. 7,45DE). „ხოლო ამან ნელსაცხებელი მცხო“ (ლ. 7,46DE). და იქვე შემდეგ: „რომლისა მადლისათჳს გეტყჳ შენ: მიეტყვენ მაგას ცოდვანი მაგისნი მრავალნი, რამეთუ შემყუარა მე ფრიად“ (ლ. 7,47DE).

აქ ესე, ეგე ნაცვალსახელთა მონაცვლეობაა როგორც ანალოგიური კონტექსტებში მარკოზისა და ლუკას სახარებებში, ისე ერთი და იმავე კონტექსტის ფარგლებში ლუკას სახარებაში.

შდრ. აგრეთვე ანალოგიური კონტექსტები მათეს სახარებიდან: „რამეთუ დამასხა მაგან ნელსაცხებელი ესე კორცთა ჩემთა, დასაფლავად ჩემდა ყო“ (მთ. 26,12DE). „რამეთუ დამასხა მე ამან ნელსაცხებელი ესე კორცთა ჩემთა ზედა, სამკულროს შესოსისა ჩემისათჳს მიყო მე“ (მთ. 26,12C).

6. „და ჰრქუა ვენაჯის მოქმედსა მას: აჰა ესერა არს სამი წელი, ვინათგან მოვალ და ვეძიებ ნაყოფსა ლელუსა || ამას შინა და არა ვპოვე, მოჰკუეთე ეგე, რასათვის ქუეყანაეცა დაუპყრიეს უქმად?“ (ლ. 13,7DE). შდრ. ლელუსა ამას → ეგე.

7. „და ჰრქუა მათ: მოიყვანეთ, წარმოადგინეთ ჩემ წინაშე კაცი ესე ვითარცა განმდრეკელი ერისა მაგის, და აჰა ესერა თქუენ წინაშე ვიკითხე და ბრალ არამ ვპოე კაცისა მაგის თანა, რომელსა თქუენ ძურსა იტყუთ მაგისთჳს“ (ლ. 23,14C). შდრ. კაცი ესე → კაცის მაგის. შდრ.: „და ჰრქუა მათ: მომგუარეთ მე კაცი ესე ვითარცა გარდამაქცეველი ერისა, და მე წინაშე თქუენსა განვიკითხე და არარას ვპოვებ კაცისა ამის თანა, რასა-იგი შესემნენ მას“ (ლ. 23,14DE).

8. „ხოლო ივინი დაღადებდეს და იტყოდეს: ჭუარს-აცუ ეგე!“ (ლ. 23,21DE). „ხოლო მან მესამედ ჰრქუა მათ: რამ ბოროტი უქმნიეს ამას? არარამ ბრალი სიკუდილისა ვპოვე ამის თანა. ვსწავლო და განუტეგო ეგე“ (ლ. 23,22DE).

პილატე იესუს მიმართ ხმარობს ჯერ ესე ნაცვალსახელს, შემდეგ ეგე-ს. შდრ.: „და თქუეს: ჭუარს აცუ, ჭუარს აცუ ეგე!“ (ი. 19,6DE). „ჰრქუა მათ პილატე: მიიყვანეთ ეგე და ჭუარს აცუთ“.

აქ არა გვაქვს დაპირისპირება ნაცვალსახელებში — მოლაპარაკე: თანამოსაუბრე, რადგანაც ორივე ეგე ნაცვალსახელს ხმარობს.

შდრ. აგრეთვე: „გამოვიდა პილატე მათა გარე და ჰრქუა მათ: არსა შესმენასა მოიღებთ კაცსა ამას ზედა?“ (ი. 18,29DE). „მიუგეს და ჰრქუეს მას: უკუეთუმცა არა იყო ბოროტის მოქმედი, არამცა მიგეცით შენ ეგე“ (ი. 18,30DE). „ჰრქუა მათ პილატე: მიიყვანეთ თქუენ ეგე და შჭულისაებრ თქუენისა განიკითხეთ“.

C რედაქციაში ნაცვალსახელები სხვაგვარადაა განაწილებული: „გამოვიდა მათდა პილატეცა და ჰრქუა: რას ძვრის საქმესა შესწამებთ კაცსა მაგას?“ (ი. 18,29C). „მიუგეს და ჰრქუეს მას: არა თუმცა ძვრის მოქმედ იყო კაცი იგი, არამცა მიგეცით იგი შენ“ (ი. 18,30C). „ჰრქუა მათ პილატე: თქუენ მიიყვანეთ ეგე და მსგავსად შჭულისა თქუენისა დასაჯეთ“ (ი. 18,31C).

9. „მიუგეს მამა-დედათა მისთა და ჰრქუეს: ვიცით, რამეთუ ესე არს ძმ ჩუენი და რამეთუ ბრმა იშვა“ (ი. 9,20DE). შემდეგ კი: „ხოლო აწ ვითარ ჰხედავს, ჩუენ არა უწყით; ანუ ვინ აღუხილნა მაგას თულანი, ჩუენ არა ვიცით, მაგას ჰკითხეთ, ჰასაკი აქუს, ეგე თავისა თვისისათს იტყოდენ“ (ი. 9,21DE).

C რედაქცია იმეორებს ნაცვალსახელთა ამვე თანმიმდევრობას. აქაც ძის მიმართ ჯერ ესე ნაცვალსახელია, შემდეგ — ეგე.

10. „და ქალწულსა მას ეტყოდა: ვითარ სახედ ჰხედავ შენ ყრმასა ამას, ქალწულო? შენი და არა შენი, რამეთუ შენ ქალწულებასავე ჰგე, და რაჟსა მაგას შენ ძუძუსა აწოვებ, რაჟთამცა აღჰზარდე და გესუა ეგე ყრმად? არა უგმს საზრდელი, რამეთუ მაგან უწუმა ერსა მანანამ და ყოველნი დაბადებულნი მაგან შექმნა-ცამ და ქუეყანამ და ყოველი, რაჟ არს მათ შინა“ (სინ. მრ. 96,28).

აქაც ესე (ამას), ეგე (მაგას) ნაცვალსახელები აშკარად სინონიმური მნიშვნელობით არის ნახმარი.

11. „და ვთქუე: უკუეთუ არს ხილვამ ესე ჩემდა უფლისა მიერ, ჯერ-იჩინენ მეორედცა და მესამედ ჩუენებად. აწ ამიერითგან, უფალო, განმამხიარულე მრჩობლ მოსლვითა მაგით, ხოლო მესამედლა თუ სრულ ხოლო იყოს“ (სინ. მრ. 66,4). შდრ. ესე — მაგით.

12. „რაჟათუს, მ მეკარენო ჯოჯოხეთისანო, ესე იხილეთ და შესწრწუნდით? ვინ არს ეგე, რამეთუ შეგიპყრნა უჩუეველმან შიშმან?“ (სინ. მრ. 164,10). შდრ. ესე — ეგე.

13. „მაშინ ჰრქუა მას მწიგნობარმან მან, ვითარმედ: — ზუთით დლით წინა ვეძიებდი მე წიგნსა სახლსა შინა ჩემსა და ვპოვე მე გელი ესე და მომეცენა, რამეთუ სანატრელსა მამასა შენსა მოეცა ჩემდა ნამარხევად დასტურობისა ჩემისათს. და იგი გარდაიცვალა, და ესე გელი დაშთა ჩემ თანა აქამომდე, რამეთუ დამავიწყდა მე ეგე, რაჟთა მოგცე შენ“ (ლიმ. 79,2). შდრ. ესე — ეგე.

14. „ვითარცა იხილნა იგინი იოსებ და ბენიამენ, ძმამ იგი თუსი ერთისა დედისაჟ, ჰრქუა ეზოჟს მოძღუარსა მას თუსსა: შეიყვანენ კაცნი ესე სახიდ და დაკალთ საკვლელები და მზა-ყავთ, რაჟთა ჭამონ პური ჩემ თანა კაცთა მაგათ სამხრის“ (დაბ. 43,16). შდრ. ესე — მაგათ.

15. „ანუ არა ესე არსა, რომლითა სუამნ უფალი ჩემი და იგი ზმნით იზმნით მაგით? ბოროტი აღასრულეთ რომელ-ესე ჰყავთ“ (დაბ. 44,5). შდრ. ესე — მაგით.

16. „აწ ესე-ლა თუ წარიყვანოთ პირისაგან ჩემისა და შეხუდეს მაგას

სნეულუბაა გზასა ზედა და შთაავლინოთ სიბერჳ ჩემი მწუხარებით ჯოჯონეთა? (დაბ. 44,29).

17. „და არა ინება, არამედ ჰრქუა: ვიცი, შვილო, ვიცი. ეს ეცა იყოს ერად და ეს ეცა ამაღლდეს, არამედ ძმამ მაგისი უმრწემესი უფროას მაგისსა იყოს და ნათესავი მაგისი იყოს მრავლად თესლებად“ (დაბ. 48,19).

18. „და ჰრქუა მას ასულმან ფარაოსმან: დამიმარხე ყრმამ ესე და აწოებდ მაგას და მე მოგცე სასყიდელი შენი“ (გამოსლვ. 2,9).

გ) განხილული ტიპის მაგალითები იმაზე მიუთითებენ, რომ ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში შემორჩენილია ესე ეგე ჩვენებით ნაცვალსახელთა სემანტიკურად გაუდიფერენცირებლობის შემთხვევები. ამის გათვალისწინებით შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ ხსენებულ ნაცვალსახელთა მონაცვლეობას მივაკუთვნოთ ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ესე და ეგე არ გვხვდებიან ერთი და იმავე ტექსტის თარგმანის სხვადასხვა რედაქციაში ან ერთი და იმავე ძეგლის მსგავს კონტექსტებში, მაგრამ ისინი არ იხმარებიან თავიანთი ძირითადი ფუნქციით, კონტექსტის მიხედვით მოსალოდნელია ესე, მაგრამ ნახმარია ეგე, ან არადა, პირუკუ, მოსალოდნელი ეგე-ს ნაცვლად გვაქვს ესე. ეს შემთხვევები იმას ადასტურებენ, რომ ჩვენთვის საინტერესო ნაცვალსახელებს შორის ოპოზიციას არა აქვს ადგილი.

მოსალოდნელი იყო ესე ნაცვალსახელი და გვაქვს ეგე:

„და დგა ერი იგი და ჰხედვიდა. შეურაცხ-ჰყოფდეს მთავარნიცა იგი მათ თანა და იტყოდეს: სხუანი აცხოვნა, იცხოვნენ თავიცა თჳსი, უკუეთუ ეგე არს ქრისტე, რჩეული ღმრთისა“ (ლ. 23,35DE).

ხალხს ერთად მოუყრია თავი, მისგან თანაბრად დაშორებული ქრისტე, თანაც არ ჩანს თანამოსაუბრე, რომელსაც მიმართავენ, ამიტომ აქ ეგე არ უნდა იყოს, ესე ნაცვალსახელი იყო მოსალოდნელი.

მოსალოდნელი იყო ეგე ნაცვალსახელი და გვაქვს ესე:

1. „და ოდეს ძმ ესე შენი მოვიდა, რომელმან შეჭამა საცხორებელი შენი მეძევთა თანა, დაუკალ მას ზუარაკი იგი ჭამებული“ (ლ. 15,30DE).

ესაა დიალოგი გზააბნეული შვილის მამისა და უფროსი ვაჟიშვილისა, რომელსაც მოსალოდნელი იყო ეხმარა ასეთი გამოთქმა: „ძმ ეგე შენი“, სადაც ეგე ნაცვალსახელი თანამოსაუბრის (მამის) კუთვნილსა და მასთან უფრო ახლოს მყოფს აღნიშნავდა.

შდრ. ანალოგიური მაგალითი: „ხოლო მან ჰრქუა მას: შენ მარადის ჩემ თანა ხარ, და ყოველი ჩემი შენი არს, ხოლო აწ მხიარულებამ და სიხარული ჯერ-არს, რამეთუ ძმამ ესე შენი მომკუდარ იყო“.

აქაც ეგე უნდა ყოფილიყო მეორე პირთან.

2. „უფალო, არა კეთილი თესლი დასთესე აგარაკსა ამას შენსა? აწ ვინამ ჰრთავს ღუარძლი ესე?“ (მთ. 13,27C).

აქ მოსალოდნელი იყო ეგე ნაცვალსახელი, როგორც ბატონის კუთვნილი და მასთან ახლოს მყოფი მიწის მსაზღვრელი.

3. „და შემდგომად მცირედთა დღეთა უბრძანა მოწოდებამ ქურუმთა მათ კერპთაჲსა და უჩუენა მათ ნიში იგი და ჰრქუა მათ, ვითარმედ: რომლისა-მე ღმრთისაჲ არს ნიში ესე? ხოლო მათ მიუგეს და ჰრქუეს: ესე ნიში არა ქუეყა-

ნისა ღმერთთაჲ არს, რომელსა ჩუენ ვჰმსახურებთ, არამედ ესე ძალი ზეცისა ღმერთისაჲ არს“ (სინ. მრ. 237,28).

ბრძოლის დაწყებამდე კონსტანტინე მეფე ჩვენებას ნახავს. შემდეგ ის ეკითხება ქურუმებს, რომელი ღმერთისაგან იყო ჩემ მიერ ნახული ეს ჩვენებაო. ქურუმთა პასუხში მოსალოდნელი იყო ე გ ე ნაცვალსახელი, როგორც მეფის მიერ ნანახი ჩვენების მსაზღვრელი.

4. „რამეთუ კორცი ე ს ე სტანჯნე, რომელთა უფროს-რე თუ მიუსრულო ტანჯვაჲ უბრკინვალჴსად გვრგვოსან ჰქმნენ; უკუეთუ მეყსეულად წარსწირო, წარვიდეს და განერეს უზავობასა მაგას თქუენსა, რომელთა-ეგე კორცთა მსახურებთაჲ მოგიღებეს“ (სინ. მრ. 118,21).

5. „ხოლო თქუენი ე ს ე ცეცხლი ჩუენ თანა-მონა არს; იცის სირცხული კერბთა შეურაცხის მყოფელთა მიმართ. ისარ ჩხულად შემირაცხიეს ტანჯვაჲ ეგე თქუენი“ (სინ. მრ. 118,19).

6. „რომელმან მოაქციე მონაჲ ე ს ე შენი შეტომილი და არა წარსწყმიდე სატანჯველთა შინა ჯოჯოხეთისათა და ღირს ყავ იგი ნათელსა პირისა შენისასა“ (ბალაჰე. 4, 155,15).

7. „ჰრქუა მას პეტრე: უფალო, ჩუენდა მიმართ იტყვ იგავსა ა მ ა ს ანუ ყოველთა მიმართ?“ (ლ. 12,41).

აქ მოსალოდნელი იყო ე გ ე ნაცვალსახელი, როგორც თანამოსაუბრის მიერ მოყოლილი იგავის აღმნიშვნელი.

8. „მან მესინვარედ ჰრქუა: უკუეთუ ა მ ა ს იქმ, ეფრემ, მე უვარ მყავ, ვითა არა შენი მოძღუარი ვარ“ (ხანტო. 287,38).

აქ ე გ ე ნაცვალსახელი უფრო გამართლებული ჩანს თანამოსაუბრის (ეფრემის) ნათქვამის აღსანიშნავად: „რასაც შენ ამბობ, ეფრემ, მაგას თუ იზამ“...

ანალოგიური მაგალითებია:

9. «ეტყოდა ნინოს: „რომლისა ღმრთისა ძალითა იქმ საქმესა ა მ ა ს კურნებისასა?!“» (მოქც. ქართლ. 131,24C). უნდა იყოს: საქმესა მაგას.

10. „ხოლო წმიდაჲ პავლე აღივსო სულითა წმიდითა და ჰრქუა მას წინაშე ყოვლისა მის ერისა: კეისარ, ჩუენ არა ხოლო თუ შენისა ა მ ი ს გ ა ნ ყურისა ერთისა ერსა ვერებთ, არამედ ყოვლისა სოფლისაგან, რამეთუ ეგრე გუამცნო ჩუენ უფალმან ჩუენმან“ (სინ. მრ. 251,27).

უნდა აღინიშნოს, რომ ისეთი შემთხვევები, როდესაც ე ს ე მოსალოდნელი ე გ ე-ს ნაცვალად იხმარება, ბევრად სჭარბობს საპირისპირო შემთხვევებს, როდესაც უნდა ყოფილიყო ე გ ე და გვაქვს ე ს ე.

ამავრად, ე ს ე, ე გ ე ნაცვალსახელები ძველი ქართული ენის ძეგლებში სინონიმურადაც იხმარებიან, რაც იმას ნიშნავს, რომ მათ შორის მოხსნილია პირებთან მიმართების ოპოზიცია: ე ს ე — პირველ პირთან ახლოს მყოფი საგანი, ე გ ე — მეორე პირთან ახლოს მყოფი საგანი. ორივე (ესე, ეგე) აღნიშნავს ახლოს მყოფ საგანს და უპირისპირდებიან შორს მყოფი საგნის აღმნიშვნელ ი გ ი ნაცვალსახელს. ასეთ შემთხვევებში მოქმედებს ფუნქციურად ორწევროვანი სისტემა, რაც ძველი ვითარების (საერთოქართველური დონის) გადმონაშთი უნდა იყოს.

ძველი ქართული ენის ძეგლებში, პარალელურ რედაქციებში, შემჩნეულია ე ს ე, ე გ ე ჩვენებით ნაცვალსახელთა ი გ ი ნაცვალსახელთან მონაცვლეობის ფაქტი, რაც სხვადასხვაგვარად არის ახსნილი სპეციალურ ლიტერატურაში¹⁰.

მაგ.: „რომელი ვიღოდა გზასა უბიწოსა, ესე მმსახურებდა მე“ (ფს. 269,6C). „რომელი ვიღოდა გზასა უბიწოსა, იგი მმსახურებდა მე“ (ფს. 269,6L). „ხოლო თქუენ ისმინეთ იგავი ესე მთესვარისაჲ“ (მთ. 13,18DE). „თქუენ აწ ისმინეთ იგავი იგი მთესვარისაჲ“ (მთ. 13,18C). „განვსწავლო ეგე და განუტევო“ (ლ. 23,16DE). „ესწავლო იგი და განუტევო“ (ლ. 23,16C). „მოუღეთ მაგისგან ქანქარი ეგე და მიეციეთ მას, რომელსა მის აქუს ათი ქანქარი“ (მთ. 25,28DE). „აწ მოუღეთ მას ქანქარი იგი და მიეციეთ, რომელსა აქუს ათი ქანქარი“ (მთ. 25,28C).

ესე, ეგე ნაცვალსახელთა მონაცვლეობა იგი ნაცვალსახელთან, ჩვენი აზრით, სხვა რიგის მოვლენაა, ვიდრე ესე, ეგე ნაცვალსახელთა ურთიერთშენაცვლების შემთხვევები.

ესე, ეგე ნაცვალსახელთა მონაცვლეობა იგი ნაცვალსახელთან შემდეგნაირად შეიძლება აიხსნას: ესე, ეგე, იგი, როგორც ცნობილია, ერთდროულად ორი სისტემის წევრებია: ჩვენებითისა და პირის. ჩვენებითობის სისტემის არსებითი ნიშანია საგანზე მითითება მოლაპარაკის პოზიციიდან ამოსვლით. ძველ ქართულში, როგორც ვნახეთ, ამ თვალსაზრისით სამივე ნაცვალსახელი უპირისპირდებოდა ერთმანეთს.

მაგრამ დეიქტურობა, რომელიც ძირითადი და არსებითია ჩვენებითობის სისტემაში, ჭარბი ხდება პირის ნაცვალსახელთა სისტემაში, სადაც არსებითია მესამე პირის აღნიშვნა და არა მითითება სხვადასხვა პირთან მის სიახლოვეზე. პირის ნაცვალსახელთა სისტემაში პირველი პირის — მე, მეორე პირის — შენ ნაცვალსახელებს მესამე პირში უპირისპირდება სამი ნაცვალსახელი: ესე, ეგე, იგი. რაკი პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით დეიქტურობის აღნიშვნა აუცილებელი აღარ არის, მესამე პირის აღსანიშნავად სამი ნაცვალსახელის (ესე, ეგე, იგი) ნაცვლად ერთიც საკმარისია. ამიტომ ხდება დეიქტურობის, როგორც ჭარბი ნიშნის, ნეიტრალიზაცია. იწყება იგი ნაცვალსახელის გენერალიზაცია, რის შედეგადაც იგი, როგორც პირის ნაცვალსახელი, გამოდევნის ამავე ფუნქციის ესე, ეგე ნაცვალსახელებს. სწორედ ამ პროცესზე მიუთითებს ის შემთხვევები, სადაც ესე, ეგე-ს ენაცვლება იგი ნაცვალსახელი.

ასეთ შემთხვევებში ესე, ეგე, ისევე როგორც იგი, მესამე პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით გვეგლინებიან და ამა თუ იმ პირთან სიახლოეის აღნიშვნა მათთვის აღარ არის არსებითი.

პირის ნაცვალსახელთა სისტემაში მიმდინარე პროცესი შესაძლებელია ვრცელდებოდეს ჩვენებით ნაცვალსახელთა სისტემაზედაც.

ამგვარად, თუ ესე და ეგე ნაცვალსახელთა მონაცვლეობა ძველი ვითარების გადმონაშთად მივიჩნით, ამ ორი ნაცვალსახელის მონაცვლეობა იგი ნაცვალსახელთან უფრო ახალი ჩანს და მესამე პირთან იგი ნაცვალსახელის გაბატონების პროცესის ამსახველია.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ი

¹ ქართული ენის ნაცვალსახელთა შესწავლის ისტორიისათვის იხ.: ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1964, გვ. 35—57.

² ძველი ქართული ენის ძეგლებში ის(ი) ნაცვალსახელი X საუკუნემდე არ გვხვდება.

³ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, დიალექტიზმების საკითხისათვის „გეფხისტყაოსანში“, ენციკლოპედია, III, თბილისი, 1938, გვ. 215—221; ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ნაწევარი ძველ ქართულში,

თსუ შრომები, 61, თბილისი, 1956; ბ. ფოჩხუა, ხმოვანთავსართული ზმნისართები, ქართველურ ენათა სტრუქტ. საკითხები, I, თბილისი, 1958, გვ. 81—89.

4 ვ. თოფურია შესაძლებლად თვლის ქართველურ ენებში ალაღვინოს ჩვენებით ნაცვალსახელთა სამწვერიანის სისტემა *ასა, ესე, ისი, *აგა, ეგე, იგი, თუმცა მათ ფუნქციებზე არაფერს ამბობს: „ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1941, II, № 1—2, გვ. 94, ა. მარტიროსოვი, ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში, გვ. 163—179; ზ. ს ა რ ჯ ე ვ ლ ა ძ ე, თი, თე, თა ნაწილაკები ზანურში, „მაცნე“, 1970, № 6, გვ. 247—252.

5 ეს ფაქტი შემჩნეული აქვთ: არნ. ჩიქოვავსი, ი. იმნაშვილის, ა. მარტიროსოვის დასახელებულ ნაშრომებში.

6 ბ. ფოჩხუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 81—89.

7 აქაც და ქვემოთაც ადგილის ნაკლებობის გამო მავალითები მცირე რაოდენობით მოგვყავს.

8 ეს ე ნაცვალსახელს სხვა ბრუნებებში ამ ა-ფუძე ენაცვლება, ე გ ე -ს კი მ ა გ ა. ასევე მრავლობით რიცხვში სახელობით ბრუნებში გვაქვს ე ს ე ნ ი, ე გ ე ნ ი, მოთხრობით-მიცემით-ნათესაობით ბრუნებებში კი — ა მ ა თ, მ ა გ ა თ. ვინაიდან ეს საკითხი კარგად არის შესწავლილი, მასზე აღარ ვჩერდებით.

9 H. F r e i, Systèmes des déictiques, Acta Linguistica, Copenhagen, 1944, v. IV, fasc. 3, გვ. 118.

10 არნ. ჩიქოვავსი, ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები ძველი ქართულის ძეგლთა ჩვენებებში, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1966, გვ. 97. შდრ. ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში, გვ. 175.

შ ე მ ო კ ლ ე ბ ა ნ ი

ბლაჰე. — ცხორება ბლაჰვარისი: ბლაჰვარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ილ. აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1957.

გამოსლ. — (გამოსლვათაჲ): წიგნი ძველისა აღთქუმისანი, ტ. I, ნაკვ. I, გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1947.

გობრ. — წამება წმიდისა მოწამისა გობრონისი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. 1 (V—X სს.); ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1963.

დაბ. — (დაბადება) იხ. გამოსლ.

ევსტ. — მარტკოლბაჲ და მოთმინებაჲ ევსტათი მცხეთელისაჲ (იხ. გობრ.).

ი. — (სახარება იოვანესი) ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (987, 936 და 973 წწ.), გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1945.

იოანე ბოლნ. — იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი, მ. ჯანაშვილის გამოცემა, ტფილისი, 1911.

კოლ. ყრმ. — წამებაჲ ყრმათა რიცხვთ ცხრათაჲ (იხ. გობრ.).

ლ. — (სახარება ლუკასი) იხ. ი.

ლიმ. — იოანე მოსხი, ლიმონარი, ტექსტი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ X ს. ხელნაწერის მიხედვით, თბილისი, 1960.

მოქტ. ქართლ. — მოქცევაჲ ქართლისაჲ (იხ. გობრ.).

მთ. — (სახარება მათესი) იხ. ი.

მრკ. — (სახარება მარკოზისი) იხ. ი.

სერაპ. — ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ სერაპიონისი. (იხ. გობრ.).

სინ. — სინური მრავალთავი 864 წლისა, ა. შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით, თბილისი, 1959.

ფს. — ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X—XII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა მზექალა შანიძემ, ტექსტი, თბილისი, 1960.

შო — ცხორებაჲ შოჲსი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი III (მეტაფრასული რედაქციები).

შო და ევარგ. — ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ შოჲსი და ევარგესი (იხ. გობრ.).

შუშ. — იაკობ ც უ რ ტ ა ვ ე ლ ი, წამებაჲ შუშანიკისი დედოფლისაჲ (იხ. გობრ.).

ძე. აღთქმ. აპოკრ. — ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ; IX—XI სს. ხელ-

ნაწერთა მიხედვით, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო ც. ქუტუციკიძემ, თბილისი, 1959.

ხანტო. — შრომა და მოლუაწება გრიგოლისი არქიმანდრიტისა და ხანტისა და შატბერდისა აღმაშენებლისა (იხ. ვობრ.).

ჰ ა ბ ბ — იოვანე ს ა ბ ა ნ ი ს ძ ე, წამება წმიდისა მოწამისა ჰაბობისი (იხ. ვობრ.).

Н. М. ЧАРТОЛАНИ

УПОТРЕБЛЕНИЕ МЕСТОИМЕНИЙ Е S E, E G E В ДРЕВНЕ-ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Изучены и проанализированы случаи употребления деиктических местоимений *e s e*, *e g e* в древнегрузинских переводных и оригинальных памятниках. Выделены определенные группы: 1) *e s e* и *e g e* находятся в четкой оппозиции как местоимения, обозначающие сферу говорящего, т. е. первого лица (*e s e*) и сферу собеседника, т. е. второго лица (*e g e*). 2) По контексту трудно определить, какое из этих местоимений следовало употребить, поскольку сферы говорящего и собеседника пересекают друг друга. 3) Местоимения *e s e*, *e g e* замещают друг друга или в параллельных редакциях или же в сходных контекстах одного и того же произведения. Синонимичное употребление *e s e*, *e g e*, как это отмечено в специальной литературе (Ари. Чикобава, И. Имнаишвили, Б. Почхуа), является пережитком недифференцированности значений данных местоимений и служит одним из доказательств предположения, что трехчленная деиктическая система древнегрузинского языка (*e s e*, *e g e*, *i g i*) возникла из двухчленной, в которой отмечалась лишь близость и отдаленность (*e s e* || *e g e* — *i s i* || *i g i*).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ქართველურ ენათა განყოფილება.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა

ლიტა პალმაიტი

უნიფიკაციის სპანური ბრუნების შესახებ

O.O. ჩენს ადრეულ სტატიაში¹ გამოტანილია დასკვნა, რომ საერთო-ქართველური უნდა ხასიათდებოდეს ორბრუნეიანი სქემით: I ბრუნვა: წმინდა ფუძე, II ბრუნვა: წმინდა ფუძე + o სონანტი². I ბრუნვა იყო პირდაპირი და ატარებდა ერგატივისა (უფრო სწორად — ფიენტეისა³) და აბსოლუტივის (უფრო სწორად — ინერტივის³) ფუნქციებს; გარდა ამისა, ეს ბრუნვა შეიძლება ასრულებდეს ლატივისა და ტრანსფორმატივის ფუნქციებს — ამ შემთხვევაში მას შეიძლება დაართოდა ფორმანტები (იმ დროს — თანდებულები) -b(a), -დ(a) (უკანასკნელი, როგორც სვანური გვიჩვენებს, ფუძეს უერთდებოდა ფიენტეის [ერგატივის] შემთხვევაშიც); თუ ფუძე თანხმონით თავდებოდა, მისი ამოსავლის ვარიანტი იყო ეს თანხმონიანი + -a. II ბრუნვა იყო ირიბი და ასრულებდა გენიტივისა და ინსტრუმენტატივის ფუნქციებს (როგორც ვნახავთ, სვანურ არეალში ის მხოლოდ გენიტივის ფუნქციებს ასრულებდა). მისი თანდებულები იყო -ს₁, -თ და -ჟ (უკანასკნელი I ბრუნვის თანდებული იყო სვანურ არეალში). რაც შეეხება II ბრუნვის -o ნიშანს, ის, როგორც აღნიშნა გ. როგავამ ნათესაობითის -ის შესახებ⁴, სათავისო ქცევის ნიშანს უნდა დაუკავშირდეს. ფაქტურად ეს არის რელაციური ფორმანტი და სახელობითის -ი ნიშანთან დაკავშირებულია მხოლოდ თავისი დეიქსური წარმოშობით⁵.

ამ სტატიაში ვცდილობთ, აღვადგინოთ ამ პირვანდელი სისტემის შემდგომი განვითარების მიმართულება სვანურ ნიადაგზე.

1.0. სვანური ბრუნების შესახებ არსებობს ფართო ლიტერატურა, რომლისაგან დღემდე ყველაზე ავტორიტეტულია ვ. თოფურიასა⁶ და თ. შარაძენიძის⁷ ნაშრომები. თ. შარაძენიძის მიერ მოცემული სვანური ბრუნების კლასიფიკაცია, რაც ვ. თოფურიას კლასიფიკაციას ეყრდნობა, ყველასათვის ცნობილია. გამოყოფილია ბრუნების 5 ტიპი. პირველი მათგანი მარტივია და „ქართველური“ ეწოდება. ის ახასიათებს ყველა სხვა ტიპის მრავლობითსაც. დანარჩენები „ადორ“, „სვანურ“ ან „შერეულ“ ტიპებად არის მიჩნეული. მეორე ტიპს -ჟ ფორმანტზე დაბოლოებული ფუძე ახასიათებს ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში, ხოლო წმინდა სახით ეს ფუძე მიცემითში გვაქვს. მიცემითის ფუძის -ნ, -ა, -(ა)მ ამოსავლის საფუძველზე 3 დანარჩენი ტიპი გამოიყოფა.

ყველა 5 ტიპის განხილვისას თვალში გვეცემა „ქართველური“ ტიპის -(ი)შ, -შჟ, -დ დაბოლოებების დართვა სხვა ფორმანტებით გართულებულ ფუძეებზე.

1.1. პირველ ტიპში საინტერესოა მხოლოდ -შჟ დაბოლოება, რაც სხვა ტიპებშიც მოიპოვება. გასაზიარებელია მოსაზრება, რომ ეს დაბოლოება 2 ელემენტისაგან (ჟ+შ) მომდინარეობს, რომელთაგანაც პირველი ქართულ მკრივ, კლავ-ში გვაქვს⁸, ხოლო მეორე — ნათესაობითის ნიშანია⁹.

1.2. ყველა ტიპს შორის მესამე ტიპი უფრო საინტერესო ჩანს როგორც თავისი არქაულობით, ისე -ნ- ფორმანტით, რომელიც ანწმ, ანწოშ, ანწარ, ეჯწმ, ეჯწოშ, ეჯწარ ფორმებში სათანადო ფორმანტთან შეიძლება შეეუდაროთ

ქართულ მე(ნა), შენ, ჩვენ, თქვენ, მან, ვინ, მეგრულ მი(ნ)-მინევი, მუ-მუნევი, თე(ნა), ე(ნა), ჰანურ მა(ნ), სი(ნ), ჩქუ(ნ), თქვა(ნ) ფორმებში. გარდა ამისა, მსგავსი -ნ ფორმანტი კიდევ ისეთ ქართულ ზმნიზედებში გვაქვს, როგორც არის: ძალიან, გუშინ. საყურადღებოა, რომ სვანური მესამე ტიპი სწორედ ნაცვალსახელებსა და ზმნიზედებში გვხვდება, მაგ., ლათნ ი ლადღენ „ღამითა და დღისით“, ჩინ მაჩნე „ყველაზე უკეთესი“. ამის საფუძველზე აღდგება მიც.-ვით. -(ა)ნ, ნათ. -ინ ნიშნები. ამ რეკონსტრუქციას აძლიერებს ისეთი გადმონათეზებიც სვანურში, როგორცაა: მარან-ლო „კაცის (კაცსა) შემდეგ“, დინან-ქა „ქალიშვილის გარდა“, ესკინწლი ბაჩნ ი ბაჩან „იხტუნებს ქვადაქვა“, ბოგრეშინ ბოგანი ჩუბაჟ „ბოგრეშის ხიდის ქვემოთ“¹⁰. ალა ნაცვალსახელის პარადიგმაში მიცემით ამგნ ფორმაში ბოლო -გნ -ან-ისაგან რომ მოდის, გვიჩვენებს ამან-ლო (>ამუნლო) „ამის (ამას) შემდეგ“ ფორმა.

ზემონათქვამის საფუძველზე მესამე ტიპისათვის შესაძლებელი ჩანს შემდეგი რეკონსტრუქცია:

	VI	V	IV	III	II	I
სახ.	ალა	ალა	ალა	ალა	ა-ლა	ა, ლა
მიც.	ამგნ	ამუნ	ამან	ამან	ა-მან	
მოთხრ.	ამნუმ (ღ)	ამნუმ(ღ)	ამნა ამ(ღ)	ამან ამ(+ღ)	ა-მან	მა (-ნ)
ნათ.	ამნუმის	ამნუმის	ამნაი ამის	ამინ ამის	ა-მინ	მი (-ნ)
მოქმ.	ამნოშ	ამნაჟშ	ამნაჟშ	ამან+ჟ+შ	ა-მან	
ვით.	ამნარ(ღ)	ამნარ(ღ)	ამნარ(ღ)	ამან ამ(+ღ)	ა-მან	

I—VI არის რეკონსტრუქციის ქრონოლოგიური საფეხურები.

დღევანდელ ალა ნაცვალსახელის პარადიგმაში ეგრეთ წოდებული „ადილური ერგატივის“ ემ ნიშანი გვაქვს, რაც ბრუნების მეორე, მეოთხე და მეხუთე ტიპებშიც მოიპოვება. ორივე დებულება, ე. ი. როგორც ის, რომ ეს არის ადილურიდან ნასესხი ფორმანტი, ისე ის, რომ ეს ერგატივის ნიშანია, საეჭვო ჩანს, რადგან

ა). როგორც გ. მაჭავარიანს აქვს აღნიშნული, ასეთი ფორმანტი არასოდეს არ გვხვდება გარდამავალი ზმნის სუბიექტის აღსანიშნავად აწმყოსა ან უწყვეტელში ადილური მოდელის მიხედვით. ორი ენობრივი სისტემის მჭიდრო კონტაქტის პირობებში თავდაპირველად სინტაქსური კონსტრუქციების სესხება ხდება და არა ფორმანტებისა: „თუ აღმოჩნდებოდა, რომ სვანურის თავდაპირველი ქართულური სინტაქსური წყობა რადიკალურად არის შეცვლილი ადილური სინტაქსის გავლენით, ადილური ფლექსიების შეთვისება უფრო გასაგებია გახდებოდა. მაგრამ ასეთი ვითარება არ დასტურდება“¹¹.

ბ). არც ერთ ტიპში მ ელემენტი სწორედ ერგატიულ ბრუნვასთან არ არის დაკავშირებული. პირიქით, როცა მეხუთე ტიპში ის ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში მოიპოვება, მესამეში, მიუხედავად მისი არსებობისა ერგატივში, ის გენიტივშიც გვაქვს, მეოთხეში კი ის მხოლოდ გენიტივშია. მეორე ტიპის ერგატივში მ-ს შემდეგ რომ ერგატივის არავითარი სხვა ნიშანი არა გვაქვს (ჟადჟემ), არ მიუთითებს მ-ს ერგატივის მნიშვნელობაზე, რადგან სვანურში ერგატივისთვის საკუთარი ნიშანი საერთოდ არ მოეპოვება — დ ზომ ვითარებითის ნი-

შანიც არის და, როგორც ერგატივის ნიშანი, სულ არაა აუცილებელი. შდრ. მე-სამე ტიპში ერგ. **ამნემ//ამნემ**.

ბ). როგორც ბ. კიკვიძემ და გ. მაჭავარიანმა აჩვენეს, მ ელემენტი სათანადო ქართველურ ნაცვალსახელურ ძირად შეიძლება მივიჩნიოთ პოსტპოზიციური ნაწევრის ფუნქციით¹². თუ ასეა, მაშინ მესამე ტიპის მოთხრობითსა და ნათესაობითში ნაწევრიანი მოდელი გვაქვს, რაც მეოთხე ტიპის **მწარმეშ<I!** ბრ. ***მწარი+ნაწეე**. ***ამიშ** „კაცისა ამისა“ ან მეხუთე ტიპის **ხოჩემ<*** **ხოჩა+*ამ** „კარგმან ამან“ ფორმებს ემთხვევა, ან იმისაგან მომდინარეობს.

საინტერესოა ე, ე, ა სმოვანთა ცვლილება მ-ს წინ ბრუნების სხვადასხვა ტიპში. გ. მაჭავარიანის აზრით, ეს ცვლილება იმით აიხსნება, რომ თავდაპირველად ორი ნაწევრიანი ბრუნება არსებობდა: **ალა** რიგისა (მაშინ არანომინატიურ ფორმებს **ამ**-იანი ნაწევარი უერთდებოდა) და **ეჯა** რიგისა (უერთდებოდა **ემ**-[ან **ინ**-]იანი ნაწევარი), ხოლო მერე ორივე ტიპის კონტამინაცია მოხდა¹³. აქ ცხადი არ არის, რატომა გვაქვს შემთხვევითი კონტამინაციის შედეგად ნათესაობითში რეგულარულად მხოლოდ **ემ(ე)**, **ა** კი არასოდეს არ დასტურდება. უფრო შესაძლებელია, რომ ყველგან მხოლოდ **ამ**-იანი ნაწევარი შეერთებულიყო, რადგან მესამე ტიპის ყველა ბრუნვაში იგივე **ა**-დექსური ნაწილაკი გამოიყოფა (**ა-მეე**), ხოლო საბუკოა, რომ ერთსა და იმავე ფორმაში პირთან სიახლოვის განსხვავებული დექსური ნაწილაკები იყოს გამოყენებული (მესამე ტიპში **ემ** შერწყმა გვაქვს).

ამგვარად, ე სმოვანი მ-ს წინ მოთხრობითში მეორეულად უნდა ჩაითვალოს. საფიქრებელია, რომ ეს ე ***ა**-ს ნაცვლად გაჩნდა (***ამნემ<*** **ამნა+*ამ**) ნათესაობითი ფორმის ზეგავლენით. ასეთი პროცესი მეხუთე ტიპში უნდა დაწყებულიყო, სადაც ე-მ ა შეცვალა მოთხრობითის მიცემითისაგან განსასხვავებლად: ***ხოჩემ<*** **ხოჩემ//ნათ**. **ხოჩემიშ**. რადგან ერგატივის ნიშანი ქართველურ ენებში ახალია (ქართ. ნაცვალსახ. -**მან**, ზან. -ქ, სვან. -?) და სვანურში ცალცალკე ჩამოყალიბება ვერ მოასწრო, ე:ა აბლაუტი ამ შემთხვევაში ერგატივის პირველადი დიფერენციაციის ფუნქციით იყო დატვირთული. ბრუნების სვანურ ტიპთა დიდი არაერთგვარობა საერთოდ მიუთითებს სვანური ბრუნების შედარებით გვიანდელ ჩამოყალიბებაზე. ამის შედეგია ბრუნვათა მარკირების სისუსტე, რომელმაც ბრუნებადი ნაწევრის შეერთებისას გამოიწვია დამატებითი მარკირება. ასეთი ვარაუდი განსაკუთრებით შესაძლებელი ხდება, თუ მხედველობაში მივიღებთ მოთხრობითისა და ვითარებითის დღემდე შემორჩენილ ერთნაირ მარკირებას -**დ** ფორმანტით (შდრ., მაგ., პირველი ტიპი).

იგივე მოვლენა მესამე ტიპის ვითარებითში გვაქვს, სადაც ***ამწარ** — ***ამწარიშ** — ***ამწარშტ** პარადიგმიდან მომდინარე **ამწარ(დ)** ფორმამ **ალა** ნაცვალსახელის ვითარებითის ფუნქცია იკისრა **ამნემ(დ)** მოთხრობითისაგან განსხვავებულად (შდრ. ეჯა პარადიგმაში **ეჯნემ**: **ეჯწარ**). **ამწარ** ფორმის გაჩენამ პარადიგმაში (**ამწარ**, **ეჯწარ** ქართულისაგან ნასესხებია — შდრ. **ამწარი**, **მაგწარი**) პირველადი **ამან**-, **ამინ**- ფუძეების **ამნა**-დ გადაქცევა გამოიწვია ნაწევრიან და თანდებულებიან ბრუნებებში, ე. ი. მოთხრობითში, ნათესაობითსა და მოქმედებითში (IV საფეხური).

მოტანილი სურათი, რა თქმა უნდა, ძალიან ჰიპოთეტურია. ის მხოლოდ შესაძლებლობას გვიჩვენებს იმისას, ახალი ფორმანტები როგორ ერთვოდა ძველ ბრუნვა-ფუძეს იმ დროს, როცა სახელთა ბრუნების სისტემა ყალიბდებოდა. აღდგენილი ***მან**-, ***მინ** ფუძეების შედარება ქართულ **მან**, **ვინ**-თან გვაფიქრე-

ბინებს, რომ აქაც ბოლო -ნ ძველ დეტერმინანტად უნდა მივიჩნიოთ, რომელსაც არაფერი საერთო არა აქვს ერგატივის ჰიპოტეტურ -ნ ნიშანთან¹⁴. რადგან დღემდე მიღებულია, რომ -ნ ელემენტს ქართულ შენ, ჩვენ, ვინ-ში არაფერი საერთო არა აქვს -ნ ელემენტთან მან-ში, სადაც ეს ერგატივის ძველ ნიშნად უნდა ჩათვალოს, -ნ ვინ-ში ფუძისეულად უნდა მივიჩნიოთ. აქედან მომდინარეობს აზრი, რომ ვის ფორმაში ფუძისეული ნ დაკარგულია -ს-ს წინ, ე. ი. ვის<*ვინს, როგორც ჩანს<ჩანს. ხოლო ჩანს ფორმა ჩანს-ის პარალელურად გვხვდება და, ალბათ, დიალექტური ხასიათისაა. მართლაც, ჩანს>ჩანს შემთხვევაში ფაქტიურად ხმოვნის დენაზალიზაცია გვაქვს -ს-ს წინ, მაგრამ ეს პროცესი ძველ ქართულში ბოლომდე არ არის განვითარებული და ყოველთვის მონაცვლეობაში ჩანს, მაგ., განსხმა/განსმა, განსჯა/განსჯა, *ვინს ფორმა კი არსად არ არის დადასტურებული. გარდა ამისა, აქაც კიდევ „ემფატიკური“ ვისა გვაქვს, სადაც -ნ-ს შენახვა კიდევ უფრო მოსალოდნელი იქნებოდა, რადგან პირველ მარცვალს სახელობითის ფორმა უნდა შეადგენდეს, მაგრამ *ვინ-სა ფორმაც არ არის დადასტურებული. ამგვარად, ვინ—ვის პარადიგმა სახელთა პარადიგმასთან შევადაროთ უნდა არა *ვინი—*ვინსა—*ვინის სახით, არამედ ვინ-ს, ვინ-ს სახით. *ვინსა მიცემითის ფორმა რომ გვექონდეს კაცსა ფორმის პარალელურად, მაშინ უნდა გვექონოდა ნათესაობითის *ვინის ფორმა. ხოლო ასეთიც არც დასტურდება და არც ვინ-ად შეიძლება გადაქცეულიყო, რადგან -ნი-ს *ვინის-ისაგან ამოვარდნა დაუჭერებელია.

ამას ყველაფერს სვანური და ზანური მასალა ამტკიცებს. მეგრულში ქართ. ვინ შესატყვისად მინ გვაქვს, რომლის სხვა ბრუნვებშიც ნ არა ჩანს არა მარტო -ს და -შ-ს წინ, არამედ -თ-ს წინაც: მის, მიში, მით(ი). ნ ელემენტი მრავლობითში მაინც გვხვდება, რადგან მრავლობითის პარადიგმა მინ ფორმის საფუძველზე ჩამოყალიბდა¹⁵. მაშინ ვითარებითი მინო ფორმაში ნ გამაერთიანებელია (უო შეერთება უფრო ბუნებრივია, ვიდრე იო, ამიტომ მუოთ>მოთ გვაქვს: ნ ფონეტიკური გამოჩენა მინო-ში სახ. მინ-სა და მრავლობითის ფორმებს ეყრდნობოდა). ასევე სვანურშიც ალა, ეჯა და მჰა პარადიგმებში -მგნ, -მნ-, -ჩგნ, -ჯნ- ნაცვალსახელური ფუძე გვაქვს, რაც პირვანდელ მან, ჯან, მინ, ჯინ ფორმებზე მიუთითებს. მაშასადამე, შესაძლებელია, რომ ყველა ამ ფორმაში პირველად მა, მი, ჯა, ჯი, ქართ. მა, ვი ბრუნვა-ფუძეებს -ნ დეტერმინანტი უერთდებოდა.

არ არის გამორიცხული, რომ ნაცვალსახელთა სისტემაში ასეთი დეტერმინანტი ჩვენებით ნაცვალსახელებს პირის ნაცვალსახელებად აქცევდა, შდრ. მაგ., მეგრ. ჩვენებითი თე(-ნა)<თე და პირისა თინა—როგორც ცნობილია, პირის ნაცვალსახელები ჩვენებითისაგან მომდინარეობს¹⁶. ეს ეხება თვით პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებსაც. მართლაც, მაგ., პირველი პირისა და მესამე (ჩვენებითი) პირის ნაცვალსახელებს მრავალ ენაში ერთი და იგივე ძირი აქვს. მაგ., მ. მაშინ, მაგ., მეგრ. სი, თქვა ფორმები პირველად ჩვენებით (=მიმართულებით) ნაცვალსახელებს ასახავენ, ხოლო სინ, თქვან ისტორიულად პირის ფორმებია.

ამგვარად, სვანური ბრუნების მესამე ტიპში -(ა)ნ, -ინ ბრუნვათა დაბოლოებებად კი არ უნდა ჩათვალოს, არამედ *-C/Ca (წმინდა ფუძე), *-ი, ხოლო -ნ არქაული დეტერმინანტია.

1.3. მაშინ, თუ სვანური მასალაც ასეთ პირველად მარკრებს გვიჩვენებს, ეს კიდევ ერთხელ მხარს უჭერს ზემოხსენებულ საერთო-ქართველურ ობრუნვიან რეკონსტრუქციას, ე. ი. I ბრუნვა რომ წმინდაფუძიანია თანხმონი-

ნი ამოსავალის -ა ვარიანტით, II ბრუნვა კი ი-სონანტიანია. -C/-Ca მონაცვლეობა I ბრუნვაში სვანური პოეზიის ენაში ჩანს, სადაც, მაგ., ყიფიან გვარის ვარიანტად ყიფიანა გვაქვს — შღრ., თამარ (არა თამარ), ზურაბ (არა ზურაბ) ისტორიულად ბოლო ხმოვნის გარეშე.

1.4. ყველა ზემონათქვამთან დაკავშირებით სვანური ბრუნების მეოთხე და მეხუთე ტიპების განვითარება შემდეგი სქემით შეიძლება გამოისახოს:

	VI	V	IV	III	II	I
სახ.	მარე	მარე ₁	მარა-ი ¹⁷	მარა (-ი)	მარა	მარა
მიც.	მარა	მარა	მარა	მარა		
მოთხრ.	მარად	მარად	მარა-ღ	მარა (-ღ)		
ვით.	მარად	მარად	მარად	მარა (-ღ)		
მოქმ.	მაროშ	მარატშ	მარატშ	მარა+ტ+შ		
ნათ.	მარემიშ	მარემიშ	მარაი ამიშ	მარაი ამიშ	მარა-ი	
სახ.	ხოჩა	ხოჩა	ხოჩა	ხოჩა	ხოჩა	ხო-ჩა
მიც.	ხოჩაშ	ხოჩაშ	ხოჩა ამ	ხოჩა ამ		
მოთხრ.	ხოჩემ[ღ]	ხოჩამ(ღ)	ხოჩა ამ (ღ)	ხოჩა ამ (+ღ)		
ვით.	ხოჩამღ	ხოჩამ(ღ)	ხოჩა ამ(ღ)	ხოჩა ამ(+ღ)		
მოქმ.	ხოჩამშტ	ხოჩამშტ	ხოჩა ამშტ	ხოჩა აშტშ		
ნათ.	ხოჩემიშ	ხოჩემიშ	ხოჩაი ამიშ	ხოჩაი ამიშ	ხოჩა-ი	

მეხუთე ბრუნვა ბოლონაწევრიანია და ძველ ქართულ კაცხა ამახ, კაცმან ამან¹⁸ ჰგავს. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ხოჩემ < *ხოჩამ ვადასვლა მიცემითისაგან განსასხვავებლად უნდა მომხდარიყო ნათესაობითის ვოკალიზმის ზეგავლენით. ამ ფორმის გარდა, კიდევ ხოჩემნემ გვაქვს, რაც ხოჩემ და *ხოჩამნემ < *ხოჩა ამნემ კონტამინაციის შედეგია.

მეხუთე ტიპს აგრეთვე ეკუთვნის უფრო რთული ხედა ტიპი, რაც მატერიალურად ნანათესაობითარია¹⁹. აქ ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში ნათესაობითის ხედაშ < II ბრ. ხედაი+ნათ. შ ფუძე გვაქვს. საინტერესოა მოთხრობითის ორი ფორმა: ხედაშნემ < *ხედაშნემ < *ხედააშ+ნაწ. ამნემ და ხედაშდ < *ხედაშ+დ. მეორეში წ-ს სიგრძე არ არის ნათელი.

ბუნებრივია, წამოიჭრას საკითხი, რატომა გვაქვს რიც ა-ზე დაბოლოებული ფუძის სახელებში შეკვეცილი ფუძე (ქორ < *ქორა-), რიც სახელებში კი შეუკვეციელი და ორი სახის სახელობითის მქონე (მარე < *მარაი და ხოჩა).

უკვე მეოთხე და მეხუთე ტიპების რეკონსტრუქციებში თვალში გვხვდება პირველადი პარადიგმების სიმარტივე. მიცემითს, ისევე როგორც მოთხრობითს, საკუთარი ნიშანი არ ჰქონია. საკუთარი ნიშანი მოქმედებითშიც სუსტი იყო, რადგან *-რშ დაბოლოება ერთ შემთხვევაში ფუძეს უერთდება, მეორეში კი — პოსტპოზიციურ ნაწევარს. ბრუნვის ერთადერთი ნიშანი უნდა ყოფილიყო ი სონანტი, რომელსაც II ბრუნვის ნიშნად ვთვლით (ამ ნიშანს ხომ ე ხმოვანი შეიცავს ამნემიშ < *ამნაი+*ამიშ, მარემიშ, ხოჩემიშ ფორმებში). მხოლოდ ასეთმა ვარაუდმა შეიძლება აგვისნას ემ ჩანართის ვოკალიზმი სვანურ ბრუნვაში. ნამდვილად, თუ მ იმავე ძირის ნაწევარია, როგორც ქართ. ამახ, ამან, ამის, მაშინ ე საიდან მომდინარეობს? რეკონსტრუქციები გვიჩვენებს, რომ ეს ე, რო-

გორც წესი, ა-ზე დაბოლოებულ ფუძეთა II ბრუნვის დაბოლოების ***-აი**> > ***-აჲ**> ***-ე**+ ***ამ**- ნაწევარი = -**ემ**- შერწყმის შედეგია.

ამგვარად, **მარემიშ**, **ხოჩემიშ** ფორმათა ***მარაი**+***ამიშ** რეკონსტრუქცია კიდევ ერთხელ ამტკიცებს, რომ ქართველური ნათესაობითის ნიშანი ***-იხ** არ არსებობდა, ხოლო ქართ. -**იხ**, **ხან**.-სგან. -**იშ** II ბრუნვის -**ი**+**-ხ** შეერთებისაგან მომდინარეობს. მაშინ -**ხ**₁, -**ხ**₂, -**ჟ** საერთო-ქართველურის დონეზე მხოლოდ თანდებულები იყო და არა ბრუნვითა ნიშნები. როგორც სევანური მასალა ცხადყოფს, ამ თანდებულთა მორფოლოგიზაცია სევანურში ქართულ-ზანურზე უფრო გვიანდელი იყო და ბოლომდე არ მისულა. ეს ფაქტი კარგად ზნისის სევანურ პარადიგმათა მრავალსახეობას. შესაძლებელია, რომ არა დიდი ხნის წინ სევანური ბრუნება ჯერ კიდევ ორფუძიანი იყო, ე. ი. I ბრ. ***ფურ**, ***ქორა** — II ბრ. ***ფური**, ***ქორაი**. რადგან ჩვენებით ნაცვალსახელებში (მაგ., **ამ**- ფუძისა) თანდებულთა გადაქცევა ბრუნვითა ნიშნებად სახელებზე ადრე შეიძლება დაწყებულიყო, ახალი ბრუნების სემანტიკური ნიუანსების გადმოსაცემად სახელებში თავდაპირველად ბოლოსართი ნაწევარი იხმარებოდა, ხოლო თანდებულთა მორფოლოგიზაცია იქ მერე დაიწყო (სხვა შესაძლებლობის შესახებ იხ. ქვემოთ 2.0). ეს ნიშნავს, რომ სევანური ნაწევარიანი ბრუნება მატერიალურად სხვანაირი იყო, ვიდრე ძველი ქართული. ძველ ქართულში სახელიც იბრუნვის და ნაწევარიც (კაცმან მახ, კაცსა მახ,...), სევანურში კი მხოლოდ ნაწევარი იბრუნვოდა (**ხოჩა ამ**, **ხოჩა ამშჟ**), ხოლო ამას უძღოდა წინ არა ბრუნვითა ახალი დაბოლოებები, არამედ პირველადი I ან II ბრუნვა-ფუძე²⁰. ახლა ცხადი ხდება ***ქორა**->**ქორ**, მოთხრ.-ვით. **ქორე**, მოთხრ.-ვით. **მარად** აბარათვებრობა. აღრინდელ ეპოქაში ორივე ტიპის პარადიგმათა ასე წარმოგვიდგება: I ბრ. **ქორა/ქორ**, **მარა**; II ბრ. **ქორაი**, **მარაი**.

ქორა/ქორ წყვილი იმის გამო გაჩნდა. რომ ბოლოთანხმოვნიან ფუძეებში -**ცა/ც** მონაცვლეობა არსებობდა (შდრ. **თხუმა-დ/თხუმ-დ** „მწვერვალამდე“ სევანურ პოეზიაში) და ა-ზე დაბოლოებულ ფუძეებშიც ა ფორმანტი უხმოვნო ამოსავლის ვარიანტად აღიქმებოდა. იმავე მიზეზის გამო ქართულში გვაქვს **დედ-ი**+**-ხ**, **-თ**, **დედ-ებ**- და არა **დედაჲხ**, **-თ**, **დედაებ**-. მაშასადამე, სახ. **ქორ** წარმოიშვა პარადიგმის გასწორებისას **ქორხ**, **ქორდ** ფორმების თანახმად, ხოლო **ქორხ**, **ქორდ** ფორმების გაჩენა, **მარა**, **მარად** ფორმებთან შედარებით, შემთხვევითია. ეს მოვლენა რიგ სახელებში დამტკიცებული ჩანს ერთი ფორმით, რიგ სახელებში კი — მეორით, ხოლო II ბრუნვა ორივე შემთხვევაში მთლიანი სახით შეინახებოდა ქართულისაგან განსხვავებულად (**ქორაშ**, **მარემიშ**: **დეი-დის**; ხოლო გურულსა და იმერულში **დეიდეხ** გვხვდება). მოსალოდნელი ე დაბოლოებების არარსებობას **ქორ** ტიპის სახელობითში (შდრ. **მარე**) ფონეტიკური მიზეზიც შეიძლება ჰქონდეს. ახალ ნაწევარიან ნათესაობითში ***მარაჲ**+***ამიშ**>***მარე**+***ამიშ**>***მარემიშ** ო-ს სიგარტემ სახელობითის -**ე**-ზე (***მარაჲ**>>**მარე**) ზეგავლენა მოახდინა და ის დააგრძელა. მაშინ როცა ***ქორაჲ**>***ქორე** სახელობითში ბოლოციდური მოკლე ე დაიკარგა (**ქორ**), ***მარემ** სახელობითის ფორმაში გრძელი ე დამოკლდა (**მარე**). მსგავსი მოვლენა **ხოჩა** ტიპის ფორმებში შესაძლებელია, თუ დაეუშვებთ, რომ აქ ბოლო -**ა** შენახულია ფონეტიკურ (და არა მორფოლოგიურ — შდრ. **ხო**—**ა** მოდელი) მიზეზთა გამო. ამ ტიპში ნაწევრის შეერთება მოხდა არა მარტო ნათესაობითში, არამედ ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში, რის გამოც მიცემითს, მოთხრობითსა (თავდაპირველად) და მოქმედებითში გრძელი **ჲ**+**მ** გაჩნდა. სწორედ ამ სიგარტის გამო ფუძისეული

-ა გაგრძელდა სახელობითშიც, ხოლო მერე, ხმოვნიანი დაბოლოებების რე-
ლუქციის დროს, დამოკლდა (ატრიბუტულად მოხმარებული ფორმები, რომ-
ლებსაც ყველა ბრუნვაში **ა/ა** აქვთ, უფრო არქაულია და ადრინდელ პარადიგმას
ასახვენ, თუ **ა** ნათესაობითში გვიანდელი გასწორების შედეგია). ამ ტიპის სა-
ხელობითის **ი** ნაწევარი სულ არ ჰქონდა, რადგან აქ ან ზმნური წარმოშობის²¹
შედარებითი ხარისხის ფორმები გვაქვს (**ხო-[ჩ]-ა**), ან რიცხვისა და ნაცვალ-
სახელური ფორმები (**არა**).

1.5. რეკონსტრუქციის თვალსაზრისით უფრო რთულია მეორე ტიპი, რო-
მელსაც ორფუძიანობა ახასიათებს, როგორც ცნობილია, აქ ის სახელები შე-
დის, რომლებსაც ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში **-უ** ფუძეა: დაბოლოება
აქვთ (**ჩაუტ**) ან ისტორიულად ჰქონიათ (**კგშხ < *კგშხტ — შდრ. მეგრ. კუჩხ-**).
ჩვენი აზრით, ამ ტიპს ისტორიული ***-ლ > -უ** სუფიქსიანი სახელები ეკუთვნის.

რაც შეეხება თვით ამ სუფიქსს, ის, ა. ჩიქობავას აზრით, ფუძის დეტერმინან-
ტად²² უნდა ჩაითვალოს, ისევე როგორც **-ხ, -რ, -ვ, -დ**. მართლაც, თუ სვანურ
მასალას შევადარებთ ზანურისა და ქართულისას, შემდეგ პარალელებს ვნა-
ხავთ: ქართ. ძაღლ-, მეგრ. ჭოდორ-, სვან. მიც. უაღუ; სვან. მგტ, ქართ. მატლ-.

თ. გამყრელიძისა და გ. მაქავეარიანის აზრით, საერთო-ქართველური ბო-
ლოკიდური მარცვლიანი ***-ლ** ზანურში **-ორ-**ს გვაძლევს, სვანურ უმახვილო
პოზიციაში კი — **-უ-ს**²³.

ერთ ჯგუფში სვანური სახელებისა, რომლებსაც ახლა ფუძის მონაცვლეო-
ბა ახასიათებს ბოლოკიდური **-უ-ს** გარეშე, ბოლოკიდური **-უ < *-ლ** ადვილად

აღდგება: მიც. მგტ < *მუტუ < *მატუ — შდრ. ქართ. მატლ-.

1.6. როგორც ცნობილია, მეორე ტიპში 4 ქვეტიპი განირჩევა:

1. ფუძეებისა, რომლებიც ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში **-უ**-ით თავ-
დება (მაგ., მიც. ჩაუტ).
2. ამნაირივე ფუძეებისა, რომლებშიც ე/ა მონაცვლეობა გვაქვს ბრუნები-
სას (ფელ/უაღუ).
3. ფუძეებისა, რომლებშიც ბაგისმიერი ბგერის არსებობა ბოლოკიდური
-უ-ს დაკარგვას იწვევს (სემი/ხამ < *სამუ).
4. ფუძეებისა, რომლებშიც ი/ვ მონაცვლეობა გვაქვს ბრუნებისას (ნიხ/ნენ).

ორი პირველი ქვეტიპი, მ. ქალდანის აზრით, ერთს შეადგენს, რადგან მეო-
რეში ბოლო **-უ-ს** მიერ გამოწვეული უკანამიმართულების ე—ა უმლაუტი
გვქონია ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში²⁴. ხოლო ე ხმოვანი ამ ბრუნებში
სახელობითიდან (სადაც პალატალური უმლაუტი გვაქვს) უნდა გავრცელებუ-
ლიყო. ჩვენ ვიზიარებთ იმ აზრს, რომ ორი პირველი ქვეტიპი ერთი და იგივეა
არსებითად, ხოლო უფრო შესაძლებელი ჩანს საყოველთაოდ მიღებული მო-
საზრებაც, რომ მეორე ქვეტიპში არსებული ა პირველადია, რადგან არანომი-
ნატიურ ბრუნებში პალატალური უმლაუტის მიზეზი არ გვქონია. ამის გარდა,
ვოკალიზმის გავრცელება სახელობითიდან სხვა ბრუნებზე სულ არა ჩანს
აუცილებელი — მაგ., სახ. ჩჷუ ფორმის გვერდით სხვა ბრუნებში ხან ჩჷუტ
ფუძე გვაქვს, ხან კი ჩჷუტ. რაც შეეხება ბრუნების პირველ („ქართველურ“)
ტიპს, იქ არა მარტო შესაძლებელი ჩანს სახელობითის ვოკალიზმის განზოგა-
დება, არამედ პირვანდელი II ბრუნვის ფორმის ძველი გავრცელებაც²⁵. ამგვარ-
ად, განსხვავება მეორე ტიპის პირველსა და მეორე ქვეტიპს შორის პირობი-

თია, ორივეში ისტორიული ლ-ბოლოსონანტიანი ფუძეები შედის. მაგ., *ჟაღლ > ჟაღლჷ (I ბრ.) + ი = ჟაღლთი (II ბრ.).

I ბრუნვის საფუძველზე შეიქმნა მოთხრობით-ვითარებითისა და მოქმედებითის ფორმები, მიცემითის ფორმა წმინდაფუძიანი დარჩა. როგორც ითქვა, იგივე ფუძე ინერტივის (აბსოლუტივის) ფუნქციას ატარებდა. ქართველური ინერტივი თავდაპირველად განუსაზღვრელ სახელობითს ანუ წრფელობითს გვაძლევს. წრფელობითის ფუძეზე მსაზღვრელი ი-ნაცვალსახელური ნაწევრის შეერთებისას სახელობითის ფორმა წარმოიქმნა. ამ შემთხვევაში ის წარმოიშვა *ჟაღლი-ს სახით, რაც პალატალური უმლაუტის მოქმედების დროს *ჟაღი ფორმამდე დავიწროვდა და მერე *ჟაღ > ჟაღ მოგვცა. ასეთმა პროცესმა II ბრუნვაში ვერ მოასწრო განხორციელება, რადგან მის ფუძეს ამ ნაწევარი უფრო აღრინდელ ეპოქაში შეუერთდა და სხვა პროცესი გამოიწვია: *ჟაღლი + *ამ > ჟაღლიმ || *ჟაღლი + *ამიშ > ჟაღლიმიშ. ის ფაქტი, რომ ამ ნათესაობითის ფორმებში ე მოკლეა, ხოლო სხვა ტიპების ნათესაობითში ის გრძელია (მარჩმიშ), ადასტურებს ფორმათა წარმოქმნას სათანადო შერწყმებისაგან: ***[ჟაღლი]** + *ამიშ (→ მოკლე ე) და ***[მარაი]** + *ამიშ (→ გრძელი ე).

მეორე ტიპის მოთხრობითის რეკონსტრუქცია რთულია. ამ ტიპში ხომ ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმები ხშირად ემთხვევა ერთმანეთს: **[ჟაღლიმი]**. ამ ბრუნვებში ერთი და იგივე ემ კომპლექსი ზემოხსენებულ ტიპებშიც გვქონდა, ე. ი. **ამნემ[დ]**: **ამნემიშ**, **ხოჩემ**: **ხოჩემიშ**. ორივე შემთხვევაში პირვანდელი მოთხრ. *ამნემ[დ], *ხოჩემ აღვადგინეთ, ორივეში ნათესაობითის ვოკალიზმის ზეგავლენა ვივარაუდეთ. ასეთი პროცესი მეხუთე ტიპში უნდა დაწყებულიყო, რადგან იქ ის დასაშვებია მოთხრობითის მიცემითისაგან (**ხოჩემ**) განსასხვავებლად. მსგავსი მდგომარეობა მეორე ტიპში რომ გვქონდეს, მაშინ *ამ > ემ განზოგადება მესამე ტიპში (**ამნემ[დ]**) უფრო რეალური იქნებოდა. ხოლო მეორე ტიპში არავითარი მანაინი კომპლექსი მიცემითში არა გვაქვს, ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ მეხუთე ტიპის მოდელის განზოგადება არა მარტო მესამე ტიპზე, არამედ მეორეზედაც, ე. ი. მოთხრ. ***ჟაღლამ** > **ჟაღლიმი**. მეხუთე ტიპის ასეთი ძალა საეჭვო ჩანს, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რადგან მეხუთე ტიპი ყველაზე უფრო თანამიმდევრულია ნაწევრიანი ბრუნვების თვალსაზრისით და, ალბათ, იმიტომ, რომ უფრო ძველია (ეს ტიპი ხომ სახელური არ არის, ნაწევრიანი ბრუნვა კი სახელეებში შეიძლება დაწყებულიყო, როცა ბრუნვათა ახალი სისტემის შექმნა თვითონ ნაწევარში იყო დამთავრებული). ხოლო მეორე შესაძლებლობა თვალში გვხვდება: როგორც მეორე ტიპში, ისე მესამე და მეხუთეშიც **ემ/ემ** კომპლექსი მოთხრობითში პირველადია. რადგან ასეთივე კომპლექსი ნათესაობითში გვაქვს, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევაში ყველა ამ ბრუნვის საფუძველს II ბრუნვა შეადგენს, ხოლო დაბრკოლება იმაშია, რომ პირველი და მეოთხე ტიპი როგორც ნათესაობითის საფუძველზე II ბრუნვანე მიუთითებს, მოთხრობითი კი I ბრუნვის საფუძველზე ჩანს განვითარებული, ისევე როგორც ქართულში. რადგან არ შეიძლება, რომ საერთო ქართველურის სეპარირ დიალექტში ორ განსხვავებულ ბრუნვა-ფუძეს შორის ფუნქციონალური ოპოზიცია არ არსებულებოდა, მეორე შესაძლებლობაც საეჭვო არის და ამიტომ აქ პირველს ვინარჩუნებთ (მ მოთხრობითში მაშინ მეორეულია):

	VI	V	IV	III	II	I
სახ.	ჟელ	ჟალი	ჟალტი	ჟალტი (+ი)		
მიც.	ჟალტი	ჟალტი	ჟალტი	ჟალტი		
მოთხრ.	ჟალტიმ	ჟალტიამ	ჟალტი(ღ)	ჟალტი(+ღ)	ჟალტი	ჟალტი
ვით.	ჟალტიღ	ჟალტიღ	ჟალტი(ღ)	ჟალტი(+ღ)		
მოქმ.	ჟალტიშ	ჟალტიშ	ჟალტიშ	ჟალტი+ტი+შ		
ნათ.	ჟალტიმ	ჟალტიმ	ჟალტიამ	ჟალტი+ამ	ჟალტი-ი	

ასეთივეა მესამე ქვეტიპის რეკონსტრუქცია იმ განსხვავებით, რომ აქ უ ელემენტი ფუძის ბაგისმიერის ზეგავლენით V საფეხურზე იკარგება.

რაც შეეხება მეოთხე ქვეტიპს, აქ საეჭვო იქნებოდა ფუძის *ლ ამოსავალის რეკონსტრუქცია — შდრ. სახ. მიუ < *მეჟი, მიც. მეჟ (< *მეჟე), სახ. ნინ < *ნენი, მიც. ნენ²⁶. ის ფაქტი, რომ, მაგ., მეგრულში ბჟალღფი გვაქვს, არ იძლევა საშუალებას *მჟლ აღდგენისა, რადგან ამ შემთხვევაში უნდა გვქონოდა მეგრ. *ბჟორღფი ო (ან უ) ვოკალიზმით²⁷. გარდა ამისა, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში მიმღეობის მოდელი დასტურდება, ე. ი. *მ—²⁸ ან *მ—ელ, ხოლო ბოლოკიდური -ელ სვანურ -უშ-ს გვაძლევს (შდრ. ჯუშე- : ქართ. ჯუილ-ა-) და არა -ჟ>-ლ-ს.

მაშასადამე, მეოთხე ქვეტიპის წარმოშობა შეიძლება უკავშირდებოდეს გ-ს ძირში მქონე ერთმარცვლიანი სახელების გვიანდელ შერწყმას გ-ს მქონე ისტორიულად ლ-ფუძიან სახელებთან (მაგ., მგტ < *მატუ). ცხადია, რომ ასეთი პროცესი მგტ ტიპის ჩამოყალიბების თანადროულია, ე. ი. V საფეხურზე მიმდინარეობდა.

როგორც ჩანს, მეორე ტიპში უ ელემენტი არავითარი მიცემითის ნიშანი არ არის, არამედ ფუძის ამოსავალია. -უ < *-ლ გადაქცევას ამ ტიპში ვარაუდობდა უკვე ნ. მარი, ხოლო, მისი თვალსაზრისით, ეს ელემენტი ბრუნვის ნიშნად უნდა ჩაითვალოს²⁹. მაშასადამე, მიცემითის ნიშნად -უ ელემენტს რომ თვლიან³⁰, ეს ფაქტიურად ნ. მარის მოსაზრებაა, რომლის -უ ლ-საგან წარმოშობის იდეა დავიწყებულია.

2.0. მაშასადამე, ბრუნების ახალი ფორმანტებისა და ახალი პარადიგმების ჩამოყალიბება სვანურში არ იყო ერთგვაროვანი პროცესი. ძველი სისტემა დღესანს იყო კონსერვატიული და არქაულ თვისებას ინარჩუნებდა, ხოლო მისი შეცვლა უეცარი და სწრაფი გახდა. ძველი სტრუქტურის გადმონაშთები უფრო მკაფიოდ ნაცვალსახელების ბრუნებაში გვევლინება (III ტიპი — შდრ. ამან-(-ლო) < *(ა)მა+-ნ, სადაც მა — წმინდაფუძიანი I ბრუნვაა), ისევე როგორც ზედსართავი და რიცხვითი სახელებისა (V ტიპი, სადაც ატრიბუტული ბრუნებისას ყოფილი I ბრუნვის წმინდა ფუძეა დაცული პოსტპოზიციური ნაწევრის წინ). შესაძლებელია, რომ ბოლინაწევრიანი ტიპი თავდაპირველად ზედსართავებში გაჩნდა მათი არსებით სახელად ხმარების გამო, რამაც მოითხოვა ზედსართავის ნაწევრით განკერძოება. ბრუნების ახალი სისტემის წარმოშობა დ, ს, ჟ, შ თანდებულთა მორფოლოგიზაციასთან იყო დაკავშირებული. ეს პროცესი თავდაპირველად ჩვენებით ნაცვალსახელ-ნაწევარში დამთავრდა, არსებით სახელებში კი კიდევ რამდენიმე ხანს გრძელდებოდა. არსებითი სახელის იმ ნა-

წილმა, სადაც ეს პროცესი უფრო ადრე დასრულდა, I ტიპი შექმნა. ამის შემდეგ პროცესი სუსტდებოდა და დანარჩენმა სახელებმა IV ტიპი შეადგინა, სადაც როგორც I, ისე V ტიპის თვისებები გვევლინება. ყველა ტიპის მრავლობითის ბრუნება დასაბამიდან პოსტპოზიციური ნაწევრის გარეშე ყალიბდებოდა და ამიტომ I ტიპს დაემთხვა. იმ ფაქტს, რომ ამგვარად მრავლობითს არ სჭირდება განსაზღვრა, საინტერესო ტიპოლოგიური პარალელი აქვს ბასკურში, სადაც მრავლობითი ყოველთვის განსაზღვრულია.

2.1. თანდებულთა მორფოლოგიზაცია უფრო თანმიმდევრულად უნაწევრო ტიპში განხორციელდა, დანარჩენ ტიპებში სხვადასხვა თანდებული არ იყო მორფოლოგიზებული და ბრუნვის ნიშანში კვალი არ დაუტოვებია (მაგ., ხ-თანდებულიანი მიცემითი --- იმ ტიპებში ყველგან; შესაძლებელი ჩანს, რომ ასეთი მიცემითი თვით ნაცვალსახელურ ნაწევარშიც არ იყო განხორციელებული).

2.2. რაც შეეხება მოქმედებითის ფორმას, ქართულ-ზანურში ის თ-თანდებულიანი II ბრუნვის საფუძველზე შეიქმნა, სვანურში კი მოქმედებითის ფუნქციები ჭ-თანდებულიანი I ბრუნვას დაეკისრა. რადგან ქართველური მოქმედებითი ნათესაობითთან ახლოს არის ფუნქციონალურად³¹, ამ -ჭ-ს კიდევ ნათესაობითური შ თანდებული შეუერთდა.

2.3. სვანურ ერგატივს საკუთარი ნიშანი არ ჰქონია.

2.4. ყოველივე ამის საფუძველზე სვანური ბრუნების შემდეგი ახალი კლასიფიკაცია შეიძლება წამოვაყენოთ:

- I — ნაცვალსახელური ტიპი (ყოფილი III ტიპი).
- II — ზედსართავის ბოლონაწევრიანი ტიპი (ყოფილი V ტიპი).
- III — არსებითი სახელის უნაწევრო ტიპი (ყოფილი I ტიპი).
- IV — ნარევი ლ-ფუძიანებისა და მათი ნიმუშის მიხედვით გაფორმებული სახელების ტიპი (ყოფილი II ტიპი).
- V — ნარევი ა-ფუძიანი ტიპი (ყოფილი IV ტიპი).

2.5. სვანური მასალის ანალიზი საერთო-ქართველური ორბრუნვნიანობის დებულებას ამტკიცებს, ხოლო ლ-ფუძიანთა ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ორბრუნვნიანობა იმ დროს ვითარდებოდა, როცა საერთო-ქართველურის სვანურ დიალექტში სვანურისათვის დამახასიათებელი სხვადასხვა ფონეტიკური ცვლილება უკვე მომხდარი იყო, მაგ., უმახვილო *-ლ>-ჭ (სხვანაირად ნათესაობით-

ში, მაგ., *ჟაღღემ გვექნებოდა). შესაძლებელია, რომ ბრუნება საერთო-ქართველურში სულ არ არსებობდა (აფხაზური ტიპის ზმნური წყობა), ხოლო ორბრუნვნიანობა სვანურსა და ქართულ-ზანურში თანაბრად ვითარდებოდა. ამგვარად, ამ სტატიაში გამოყენებული სარეკონსტრუქციო საფეხურები შემდეგნაირად შეიძლება გამოისახოს:

- I — საერთო-ქართველური საფეხური;
- II — საერთო-ქართველურის სვანური დიალექტის (ან: პროტო-სვანურის) ორბრუნვნიანობის საფეხური;
- III — დამოუკიდებელ თანდებულთა საფეხური და მათი მორფოლოგიზაციისა ნაწევარში;
- IV — თანდებულთა მორფოლოგიზაციისა და ი-საზღვრული სახელობითის საფეხური;
- V — უმლაუტის საფეხური;
- VI — თანამედროვე საფეხური.

- ¹⁶ შტრ. К. Е. Майтинская, Местоимения в языках разных систем, М., 1969, § 184—191; В. Я. Мыркин, Типология личного местоимения, «Вопросы языкознания», 1964, № 5, გვ. 81—83.
- ¹⁷ იხ. ვ. თოფურია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში, იკვ, №7 (1954), გვ. 450—451; მ. ქალღანი, სახელობითი ბრუნვისა და მრავლობითი რიცხვის მიწარმოებელ სუფიქსთა საკითხისათვის სვანურში, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, ტ. IV, თბილისი, 1974, გვ. 148—154.
- ¹⁸ შტრ. Г. А. Климов, Склонение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, М., 1962, გვ. 120—121; ვ. კლიმოვის რეკონსტრუქცია ჩვენი რეკონსტრუქციისაგან ცოტა განსხვავდება.
- ¹⁹ ფუნქციონალურად კი არა. შტრ. შარაძენიძე, კლასიფიკაციისათვის, გვ. 132.
- ²⁰ არა ჩანს უფრო დამაჯერებელი ის მოსაზრება, რომ ბრუნვათა ძველი დამოლოებები ნაწიგარის წინ ასიმილირებული ან დაკარგულია. იხ. მაჭავარიანი, გენეზისისათვის, გვ. 101—102.
- ²¹ იხ. გ. მაჭავარიანი, შედარებითი ხარისხის ფორმათა გენეზისისათვის ქართველურ ენებში, თსუ შრომები, ტ. 71 (1958), გვ. 119—131.
- ²² ა. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 120.
- ²³ იხ. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965 (შმდგ.: გამყრელიძე-მაჭავარიანი), გვ. 74—83.
- ²⁴ იხ. მ. ქალღანი, სვანური ენის ფონეტიკა, ნაწ. I, თბილისი, 1969, გვ. 102—103.
- ²⁵ იხ. ავტორის ხსენ. სტატია, გვ. 123.
- ²⁶ რომ სვან. ი შეიძლება იყოს გს უმლაუტის შედეგი, ახ. ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, II, ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრობა, თსუ შრომები, ტ. 10 (1930), გვ. 298—304; ვ. მაჭავარიანი, უნიშნო ვენებითი ქართველურ ენებში, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, თბილისი, 1959, გვ. 123, 124—125.
- ²⁷ -ლ- (<ლ-მ-)ის, როგორც ჰიატუსის, თავიდან ასაცილებლად ნახმარი ჩანართის შესახებ იხ. გამყრელიძე-მაჭავარიანი, გვ. 148, შგშ. 5.
- ²⁸ შტრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964, გვ. 134.
- ²⁹ Н. Я. Марр, Где сохранилось сванское склонение? Известия ИАН, 1911, გვ. 1201.
- ³⁰ შარაძენიძე, ორფუძიანობის შესახებ, გვ. 220—221.
- ³¹ შტრ. თოფურია, სისტემისათვის.

ЛЭТАС ПАЛМАЙТИС

ЗАМЕТКИ О СВАНСКОМ СКЛОНЕНИИ

Резюме

В статье на базе сванского материала проверяется ранее изложенная гипотеза двухпадежности общекартвельской деklinационной модели. Обзор пяти типов сванского склонения позволяет установить наличие двух падежных форм (чистой основы и на сонант -i) но не на исходном общекартвельском, а на исходном сванском уровне. Развивая положение Б. Киквидзе и Г. Мачавариани о том, что формы с сочетанием -ēp(-) являются результатом сращения основы и постпозиционного артикля с корневым m (аналогично др. груз. ოსაგან შაჲ, ოსაგა შაჲ), можно допустить возникновение е-вокализма из слияния окончания исходного II падежа-основы на -i с начальным гласным артикля am-. Это слия-

ние было возможно только в генитиве, как в единственном падеже сванского языка, образованном на базе сонантного II падежа-основы (в отличие от грузинского, где на этой базе сложился также и инструменталь). Поэтому наличие е-вокализма в эргативе II (*žayɥem*), III (*amɥem(d)*) и V (*xočɥem(d)*) типов следует считать распространением е на место более раннего а [сохраненного в IV типе (*mārad*)], происшедшим под влиянием V типа, где этот процесс был вызван необходимостью отличить датив *xočam* от эргатива **xočim* < **xoča* *am. Хотя местоименное склонение развивается позже именного и на его основе, тип нового именного склонения может раньше всего унифицироваться в склонении артикля, если падежная система в определяемых им именах складывается медленно и противоречиво. Более унифицированным и быстрым затем может явиться склонение прилагательных, также несущих определяющую функцию. Склонение сванских прилагательных как раз идет по V типу, структура которого наиболее прозрачно отражает суффицирование артикля. Древность этого типа и явилась причиной его влияния на II и III типы. В противоположность изложенному, Г. Мачавариани предполагает суффицирование не одного, а двух видов артикля — близости *am-* и отдаленности *em-* — с последующей контаминацией полученных парадигм. Такое предположение понадобилось для объяснения различия в качестве гласного (*e*, *a*), предшествующего суффиксальному *m*. Но контаминация не могла бы дать закономерности в распределении *e* и *a* по падежам: в генитиве всегда имеется только *e*. Невозможно и присоединение артикля отдаленности к местоимению близости ряда *ala* (где тем не менее имеется *e*: *amɥemd*, *amɥemiš*). Кроме того, эта точка зрения не объясняет отсутствия долготы во II типе (*žayɥem*), а утрата именем собственных гласных показателей падежа при сравнении с грузинскими данными (где может утрачиваться только согласный элемент флексии — ср. *ḳargi ḳaciš*, диал *soḳli kučasi*) представляется маловероятной. С другой стороны, краткость во II типе легко объяснима тем, что здесь форманту II падежа-основы *-i* не предшествовал а исхода основы, имеющийся в III (*amɥemiš* < **amnai* *amiš, где **amnai-* на место **amin* обобщено из заимствованного грузинского *amnair-*), IV (*mārēmīš* < **māra-i* + **amiš*) и V (*xočēmīš* < **xoča-i* + **amiš*) типах. Во II же типе никогда не было основ с гласным исходом. Этот тип составили прежде всего общекартвельские имена с основой на слоговой сонант *l, в безударном положении давшем сванский *ɥ* (напр., *žayɥ* < **žayl*; II падеж-основа **žayɥ-i* + **am* > *žayɥem*), а также перестроившиеся под этот тип имена, которые в силу морфологических причин совпали по форме с именами на *l (ср. *məɥ* < **məɥl* и ном. *miž* < *məži*, дат. *məž* < **mɥz₁e*).

История имен II типа на *l имеет решающее значение для установления хронологии картвельского склонения. Действительно, если бы на исходном общекартвельском уровне существовали два падежа-основы — чистого исхода и на *-i*, — то в последнем превращение безударного *l на более поздней ступени в обособившемся сванском было бы невозможно и имела бы форма генитива **žaylem* или хотя бы реликты таких форм. Следова-

но, либо переход $*-l > *-d$ имел место уже в сванском диалектном ареале общекартвельского, либо двухпадежность в сванском и грузино-запском развилась параллельно уже после распада общекартвельского.

Материал подтверждает и позднее образование показателя эргатива в отдельных картвельских языках. Нет никаких оснований приписывать форманту $-d$ первичную функцию маркера эргатива. Напротив, не только во II типе (где d может быть вытеснен $*-an$ и $-em$: (ჯაყემ), но и в V типе (ხოცემ(d)) $-d$ не является обязательным ($-d$ регулярно именно в трансформативе, но не в эргативе). Выражение формантом $-d$ трансформатива как первичное по отношению к выражению им эргатива выглядит никак не менее вероятно, чем противоположное предположение: Во всяком случае, материал позволяет констатировать двойную функцию этого форманта, не давая никаких оснований выделять специальный маркер эргатива.

В статье предлагается новая классификация сванского склонения: 1 — местоименный тип (III в прежней классификации), 2 — тип прилагательных с суфигированным артиклем (V), 3 — тип существительных без суфигированного артикля (I), 4 — смешанный тип основ на $*-l$, а также основ, перестроенных по их модели (II), 5 — смешанный тип основ на $-a$ (IV). В заключении дается хронологическая идентификация ступеней реконструкции (см. схемы): I — общекартвельская ступень, II — протосванская ступень двухпадежности, III — ступень независимых послелогов и их морфологизации в артикле, IV — ступень морфологизации послелогов, а также образования парадигматического номинатива, определенного дейксисом $-i$, V — ступень умлаута, VI — современная ступень.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა თ. გამყრელიძემ

КИЛБА Э. К.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ БАТУМСКИХ АБХАЗОВ

В XIX веке во время махаджирского переселенческого движения некоторое количество абхазов осело на территории Аджарии. Абхазы, проживающие ныне в Аджарской АССР, являются потомками абхазов-махаджиров. Исторические документы свидетельствуют о том, что абхазы селились на этой территории в разное время, начиная с 1862 года [1].

По данным Всесоюзной переписи 1970 года количество абхазов в Аджарской АССР доходит до 1361 человека. Абхазы живут в г. Батуми и его окрестностях.

Батумские абхазы вышли из разных районов Абхазии и сохранили, в основном, языковые особенности тех местностей, из которых они переселились. На основании имеющихся языковых расхождений в речи батумских абхазов выделяем ангисскую речь (речь абхазов, проживающих в с. Ангиса и близлежащих сел) и ферийскую речь (речь абхазов, жителей с. Фериа и близлежащих к нему сел)¹. Ангисская речь сближается с абжуйским диалектом абхазского языка. В ферийской же речи находим особенности как бзыбского диалекта абхазского языка, так и ашхарского диалекта абазинского языка.

Речь батумских абхазов, наряду с фонетическими и грамматическими особенностями, характеризуется и некоторым лексическим своеобразием, отличающим ее от диалектов и говоров абхазского языка. Как показывает сравниваемый материал, основной словарный фонд речи батумских абхазов составляет, несомненно, единство с основным словарным фондом абхазского языка. Некоторые расхождения, имеющиеся между речью батумских абхазов и диалектами абхазского языка, в основном заключаются в фонетических изменениях, в различии структуры некоторых сложных основ, в изменении семантики ряда слов и т. п. Встречаются и такие слова, которые не представлены ныне в диалектах абхазского языка. Особое место занимает лексика, вошедшая в речь батумских абхазов из других языков (грузинского, русского, турецкого).

Лексические единицы в речи батумских абхазов по характеру их расхождения с лексикой современного абхазского языка можно распределить по следующим основным группам: I. Лексические единицы, которые не известны ныне диалектам абхазского языка. II. Слова, имеющие семантические отклонения. III. Слова, отличающиеся от соответствующих компонентов фонетически. IV. Заимствованные слова.

I. В первую группу объединяются:

а) слова, которые не представлены в современном абхазском языке: а х а з э' т' з а (а х а з э' т' з, а х з э' т з а, а х з э' т з з)², параллельно употребляют и слово а х э з э' (а х з э')-ф- «крыло» (птицы). В диалектах же абхазского языка — а т с° э з° ω° а;

а х г° э с т á (а х г° э с т э') — ф — «след»; срв. абх. а з т а;

¹ В дальнейшем будем давать сокращенно: а (ангисская речь) и ф (ферийская речь).

² В скобках мы даем фонетические варианты слов.

აჭხგერ — ф — «сerp». В абхазском же языке бытует заимствованное из грузинского языка слово «апагáпа» (срв. груз. ნაგაპა);

ა ს ს ე' პ ა ჰ ა — а — «служанка». Это слово встречается лишь в пословице: «ა ს ს ე' პ ა ჰ ა ჯ ე ჟ⁰ ნ ე შ ა z ა გ ბ ა ო' j ა გ ე j ჟ — «то, что служанке показалось малым, (и то) петух стащил»; срв. абх. ა მ ა ს ე ო ო' - რ ჰ⁰ ა' s;

ა ტ⁰ თ ე შ ხ ა — ф — «дикарь»; срв. абх. აბნაოაო⁰ ა, досл. «лесной человек»;

ა მ შ ე' რ ს⁰ — ф — «качели»; в абх. ა ო ა გ ო ო' ა ლ ა, ა რ ო ო' ა ლ ა;

ა ჰ ა რ ა ლ ა ჯ⁰ (ა ჰ ა მ რ ა ლ ა კ⁰) — ф — «камень для точения на камнетерке». Срв. ашх. ა ჰ ა მ რ ა ლ ა ჯ⁰ — «большой камень», «морской камень». В абхазском для обозначения названного предмета употребляют исконное слово ა რ ხ ნ ე' გ ა;

ა რ ა ს⁰ ა — а — «отруби»; абх. ა ხ ე' რ ხ⁰, ა ხ რ ე' ო;

ა ჯ⁰ ა რ ე' ს — а — «копье»; абх. ა რ ს ა;

ა ლ ა ხ⁰ ა' ს ა — а, ф — «женщина после родов до 40 дней»;

ბ ა ა გ ე' მ ე ჯ ჯ ე — ф — (ბ ა ა გ ე' მ ე ჯ ე) — название месяца; ა გ ა ხ ო ა შ ხ ა ჯ ა ნ ლ ე' ბ ა ა ო ბ ა ა გ ე' მ ე ჯ ჯ ე რ ო ო' პ — «когда скот спогоняли с гор, говорили, это месяц ბ ა ა გ ე»; срв. с ашхарским названием марта месяца (иногда и апреля) ბ ა ა გ ა. Интересно сравнить «ბ ა ა გ ე მ ე ჯ ე» с названием сентября месяца в бзыбском диалекте — «გარგბაა», где ა — გáრა», «шелуха ореха», ა ბ ა გ ა — «гниение, которое должно быть», понимается как «поспевание» [2];

ე ო ო' ბ ლ ე გ ე' მ ე ჯ ე — ф — название месяца; ა რ ხ ე' პ ა შ ო ო' ო ო' გ ა ა პ ე' - ო ო' ო ო' ე ო ო' ბ ლ ე გ ე' მ ე ჯ ე რ ო ო' პ — «летом в жаркую пору говорили, это месяц ე ო ო' ბ ლ ე გ ე'». Видимо, здесь можно выделить — ე ო ო' (ა — ე ო ო') «молодой», «зеленый», «новый» (например, растительность) -ბ ლ — «сжечь», «сжигать», т. е. «месяц сжигания молодой (растительности) (?)». Возможно, слово увязывается с другим названием марта месяца у ашхарцев, а именно с ე ო ო' ა გ ა ბ ლ ე' მ ე ჯ ე (2)

ა ხ ე' ნ ტ ა ტ რ ა — «гроздь». Срв. абх. ა ჯ ე მ ჯ⁰ ა «гроздь винограда»;

ა პ ა ხ⁰ ა გ ა (ა პ ე ხ⁰ ა გ ა) — ф — «счет», «считать», абх. ა რ ხ⁰ ა ჯ ა გ ა;

ა რ ხ⁰ ა ჯ ა ჟ⁰ — а, ф — «деньги»; абх. ა რ ა გ ა (турец. რ ა გ ა);

ა რ ხ⁰ ა ჯ ა ჟ⁰ — досл. «то, что подлежит счету»;

ა ს ე' რ ო — ф — «слива», в абх. ა რ ო ა;

ა რ ე ჯ⁰ — а — «незаконнорожденный», в абх. ა რ ე' ჯ⁰ — «пряжка»

ა პ ა ს⁰ კ⁰ ა რ — ф — «ячмень» (болезнь); в абх. «ა კ⁰ ა რ ე ო კ⁰»

ბ) сложные образования, не известные абхазским диалектам, но составные части которых отдельно бытуют в абхазском языке:

ა ჯ ხ ა ე ო ო' ა — а, ф — (досл. «железное яблоко»), сорт яблони, которая поспевает зимой, срв. абх. ა ჯ ე პ ე ო ო' ა — (досл. «зимнее яблоко»);

ა ე ო ო' ს ო ო' ა კ⁰ — а, ф — (досл. «птичье ружье»), «охотничье ружье»; срв. абх. «ა ო ო' ა კ⁰»;

ა ე ო ო' ს ხ ე ს გ ა — а, ф — (досл. «убивать птиц»), «охота, охотиться»; срв. абх. ა ო ო' ა გ ა ს ა გ ა;

á c ə w b ž a g a — а — (досл. «между поселками») «поселок, проселочная дорога»; срв. абх. a g^o a g a b ž á g a — (досл., «между дворами»); a x ç ə a h^o a g a — ф — «обручить» (досл. «завязать голову») абх. a z h^o a g a (досл. «для кого-то предназначить»),

á j z ə g x a — ф — «место, где проводят собрания» (обычно под деревом, в открытом месте);

a x ə z ç á x — а, ф — «сыворотка»; («а х э' х г а «снимать», «собирать», т. е. «снятое, собранное (полученное) от сыворотки», «творог»; в абх. ахáџа (груз. ხაჭო);

a c^o ç^o d a ç^o ə (a c^o ç^o ə ç^o ə ç^o ə, a c^o ç^o d ə ç^o ə') — ф (a c^o «бык», á x^o d a «шея», a ç^o ə' — «шесть», «жердь». т. е. шест, жердь для (на) шеи (быка), «ярмо»; в абх. a w ə' γ^o (груз. უღელი);

a p š ə t g a — а — «пашня» (досл. «место кукурузы»); абх. a m x ə';

á g a x^o m a q a — ф — «крупный рогатый скот». В этом же значении зафиксировано употребление слова a š a p ə' m a q a; срв. абх. a - š a - tá - q á, где -š a- обозначает «ноги», a - m a q a в диалектах абхазского языка существует и отдельно, означает «старый», «пожилой» (обычно для животных), в тапантамском же диалекте абазинского языка — «сильный», «могучий» [3]. В речи ферийских абхазов это слово употребляют и в значении «крупный» (см. ниже). Значит, á g a x^o m a q a буквально означает «крупный скот» (á g a x^o — скот), a š a p ə' m a q a — «крупная нога» (срв. груз. მსხვილფეხა); γ^o ə c^o p ə' — ф — «щетка» (досл. «доска исцарапанная»); Срв. абх. a ç^o á q' a, a γ^o ə c^o m á q' a;

a c^o x ə' s t a — ф — «шрам»; срв. абх. a š á x s t a;

a x^o ə' g ə s t a — ф — «тропинка на вершине холма»;

II. Во вторую группу объединены слова с семантическими отклонениями. В речи батумских абхазов нередко наблюдаются изменения, смещения или расширения значений абхазских слов. Например:

á a n d a — а, ф. — «близко», «рядом», «около»³; в абх. «забор», «ограда»;

á j b a ž^o — ф — «весть»; в абх. «доклад»;

a z ç^o ə t g á - a, ф I. «звать»; 2. «вызывать»; 3. «называть»; 4. «пригласить»; 5. «звонить» (по телефону); в абх. это слово означает только «звать», в абх. диалекте a z ç ə ə t g á приобретает и значение «звонить» (по телефону);

a t a x a g á — а, ф — 1. «умирать»; 2. «погибать», в абх. «погибать»;

a b ə' r g x a g a — а, ф. — 1. «стареть». 2. «трудность», в абх. «стареть»;

a t^o ə r γ^o ə' — а, ф — «лопата»; в абх. это слово означает специальную деревянную лопатку для очистки хлеба;

á m ə c ç^o — ф — 1. «больше», 2. «много»; в абх. «лишний»;

a x^o a r t g a — ф — «хлев»; в абх. «место в хлеве, куда кладут корм для скота»;

³ Интересно, что то же самое значение это слово имеет и у абхазов, проживающих в Турции [4]. Видимо, здесь мы имеем расширение значения слова «a a n d a», т. к. еще у И. Бартоломея это слово зафиксировано в значении «ограда» [5].

а р q а г á — а, ф — 1. «резать (кого, что); 2. «прекращать»; 3. «преградить» (дорогу); 4. «бить» (кого); в абх. за словом

а р q а г á закреплены значения 1. «резать (что); 2. «бить (кого);

а d^ok'á n // а d^ok'á n г а — а, ф — «город»; в абх. это слово означает «лавка», «магазин» (тур. d ü k k а n) «лавка»); в абхазском языке после заимствования с турецкого языка значение этого слова расширилось и означало «город» [6]; в речи батумских абхазов это слово употребляется в том значении, в каком оно вынесено из Абхазии; в абхазских же диалектах, видимо, произошло в дальнейшем сужение значения слова а d^ok'á n;

á m а q а — ф — «крупный» а с w г h^o j а h а j m а q о w p aq^oasá ajha «слива крупнее алычи»; в абх. «старый, пожилой» (обычно о животных); á ž^om а q а «старая корова».

III. К этой группе относятся лексемы, которые сходятся по значению, но расходятся с соответствующими эквивалентами по звучанию. Следует отметить, что этот лексический пласт составляет одну из характерных особенностей речи батумских абхазов (особенно в ферийской речи). В эту группу объединяются слова, расходящиеся со своими соответствиями.

а) по полногласию:

а m а š ə ə' n а (а m а š ə ə' n) — ф — «море» (срв. абх. amšəə'n);

а k^oá с а — ф — «мясо» (срв. абх. ak^oác);

а k^oa t ə' ž — ф — «куриное мясо» (срв. абх. ak^otəž);

а x^oa š ə ə' ω^o — ф — «ум» (срв. абх. ax^ošəə'ω^o);

á x^oa d а — ф — «шея» (срв. абх. áx^oda);

а m а h а ç^o — ф — «ложка» (срв. абх. amhaç^o);

а q^oə d ə г š а š á — ф — «блюдо из фасоли» (срв. абх. aq^oədarššə'); .

а m а h а г á — ф — «дом для новобрачных» (срв. абх. amhará'); .

á ž ə ž ə' aга — ф — «стирать» (срв. абх. až^ož ə' aга);

а š ə ə š ə ə' — ф — «жирный» (срв. абх. ašəšəá);

б) по месту ударения:

п á n d ə w — а, ф — «бабушка» (обращение) (срв. абх. pandəw);

а m ə' č — ф — «сила» (срв. абх. ámč);

á m х а — ф — «пашня» (срв. абх. amxə');

а t а с ə' — ф — «невестка» (срв. абх. atáca);

а р t ə' — ф — «облако» (абх. ápta);

а l ə' ω^o — ф — «дым» (срв. абх. álω^oa);

š á г а (š á г^o) — ф — «я» (срв. абх. s ará);

š^oá г а (š^oa г^o) — ф — «вы» (срв. абх. š^oará);

а m á q а — ф — «пояс» (срв. абх. amaqá);

'а х^o — ф — «пуля» (срв. абх. ax^o);

а d e' w — а, ф — «великан» (срв. абх. adawə');

в) в результате фонетических процессов:

á m h а — ф — «лавровишня» (срв. абх. ašəə'mha);

á m ə ž (m ə ž ə ž ə') — ф — «месяц» (срв. абх. ámž);

а m h á s t а — ф — «лопатка для размешивания мамалыги» (срв. абх. amhábstá, бзыб amhar);

á l а q^o — ф — «туман» (срв. абх. ápaq^o);

- a k^oa k^oá l — ф — «лепешка» (срв. абх. ak^oak^oár);
 a g a x^rg^oé^oš a (anax^ošga, a^rx^oé^ošna) — а, ф — «надочажные цепи» (срв. абх. a^rxn^oé^ošna);
 a d^oé l c g a — а, ф — «выходить» (срв. абх. ad^oé lçga);
 a t a g á — а, ф — «сидеть» (срв. абх. at^oara);
 a c^om a t a — ф, а — «плуг» (срв. абх. ac^omatá);
 a l^o k^o — ф — «сказка» (срв. абх. alák^o);
 a l^oé — f — «собака» (срв. абх. alá);
 a x m^oé^oγ a — ф — «позор» (срв. абх. ax^oэмзγ);
 a q^oa s á — ф — «алыча» (срв. абх. ah^oasá, бзыб. a^rh^oasa).

IV. Заимствованные слова составляют основное различие, наблюдаемое в лексиконе батумских абхазов. В большом количестве представлены заимствования из грузинского языка. Значительная часть заимствованных слов вошла в речь батумских абхазов из турецкого языка (непосредственно и опосредствованно).

Эквивалентами турецких и грузинских заимствований в абжуйском и бзыбском диалектах абхазского языка являются преимущественно, исконные слова. При этом нужно отметить, что при заимствовании звуковой состав грузинских и турецких слов приноравливается к природе звукового состава абхазского языка.

Заимствования из русского языка составляют в первую очередь культурно-просветительную, научно-техническую, политическую и т. п. терминологию. Русские заимствования, вошедшие в речь батумских абхазов, в основном те же, что и в диалектах абхазского языка, поэтому специально на них не останавливаемся.

В речи батумских абхазов встречается немало количество иноязычной лексики, не известной диалектам абхазского языка.

Распространенные заимствованные слова, вошедшие в речь батумских абхазов:

- а) из грузинского языка:
 a s u g á t — а, ф — (груз. სურათი) «рисунок, картина», (абх. asáx^oa);
 ačá (ačé^o) — ф — (груз. ქვა) «колодец», (абх. ačéž);
 a m o x s é p e b a — а, ф — (груз. მოხსენება) «доклад», (абх. áž^oax^o);
 a m a s ç a v l e b é l — а, ф — (груз. მასწავლებელი) «учитель», (абх. a^rçaw^oé^o);
 a m a c i v a g — а, ф — (груз. მაცივარი) «холодильник», (абх. á^rx^oš^oas-aga);
 a x a s j a t — а, ф — (груз. ხასიათი) «характер», «нрав», (абх. aqazšá);
 a m ú š a — а, ф — (груз. მუშა) «рабочий», (абх. aw^osəw^oé^o);
 a m a s á l a — а, ф — (груз. მასალა) «материал», (абх. amat^oax^o);
 a l a k^om á — а, ф — (груз. ლეკმა) «кусочек, ломтик», (абх. çaçaq);
 a p a č á — а, ф — (груз. ფარჩა) «часть», (абх. ax^otá);
 q o č á x — а, ф — (груз. ყოჩხალ) «молодец» (абх. afəxáça);
 á b l a q^o — а, ф — (груз. ბლაცვი) «глупый», (абх. abzaməq^o);
 a b d á l — а, ф — (груз. აბღალი) «дурак», (абх. agaçá);
 a b á γ — а, ф — (груз. ბაღი) «сад», (абх. abáhça түр. [bahçe l];
 asalaxanará — а — (груз. საღალახო) «бездельник», «повеса», «бродяжничать», «бездельничать» (абх. amaləq^oara);
 a ç é ə g q^oá l — а, ф — (груз. ჯირკვლი) «железа» (абх. awatála).

ბ) из турецкого языка.

a g^oé n z — а, ф — (адж. [7] ჯებჯო, тур. genç) «молодой», (абх. აჯაა, ak^oé'pšə);

a t e m b ə' l — а, ф — (адж. თემბელ-ო, тур. tembel) «лентай», (абх. ааšəw^o, aašaq^o);

a m u r á t — а — (адж. მიურატ-ო, тур. murat) «цель», «намерение», «желание» (абх. аq^oəx^oʔə', ag^otaqəʔ);

g^o l ə' n — а, ф — (адж. გელინ-о, тур. gelin) обращение к невестке;

a k a j m á k — а, ф — (тур. kajmak) «сливки», (абх. ахčát);

a k a j ə' k — а, ф — (тур. kajək) «лодка», (абх. апə's);

a x š á m — а, ф — (тур. akşam) «вечер» (абх. ах^oəlbəčəxa);

a k á t — а, ф — (тур. kat) «слой», «этаж», (абх. аw^opéjxəgəla, аečəž), русск. этаж.);

a z a k' á t — а — (тур. zekat) — рел. «закат» (ежегодная милостыня, составляющая сороковую часть доходов от имущества), (абх. ах^oаčáč);

a č a d ə' r — а, ф — (тур. çadır) «палатка», «шатер», (абх. ак^oála);

a č a š ə' t — а, ф — (тур. çeşit) «разный». (абх. ахқé, ejwəpšəəm) «вид», «разновидность», «разный»;

k a b ə' l — а — (тур. kabul) «согласие», «принятие», (абх. ák^ošəahatra);

a č i č é k — а, ф — (тур. çiçek) «цветок», (абх. аš^ot);

a k^o m a r č ə' — а, ф — (тур. kumarçi) «игрок» (любитель азартных игр), (абх. амácasw^oə);

a k^o i — а, ф — (тур. küi) «колодец» (абх. аčeč, аčeјč);

á b l a — а, ф (тур. abla, 1. «старшая сестра»; 2. вежливое обращение младших к старшим девушкам или женщинам; употребляют также с именем собственным); 3. «старшая золовка»; вежливое обращение к старшим женщинам; употребляют также форму ábla-hapə'm, которая считается еще более вежливым обращением к старшей женщине (чаще эта старшая золовка);

a m ə' č a (mə'za) — а, ф (тур. amça) «дядя» (со стороны отца); (абх. ábjaša);

t' e j z a — а, ф (тур. teja) «тетя» (со стороны матери) и т. д.

Речь батумских абхазов длительное время (более ста лет) находится в отрыве от основной территории распространения абхазских диалектов. Но, как показывает сравниваемый материал, лексические изменения в исследуемой речи незначительны.

Имеющиеся различия в основном фонетического порядка. Встречается и ряд архаичных слов, не представленных ныне в диалектах абхазского языка. Расхождения же с диалектами абхазского языка составляют, большей частью, заимствованные слова. Речь батумских абхазов содержит значительно больше иноязычной лексики. При этом нужно отметить, что параллельно с заимствованными словами батумские абхазы употребляют и собственно абхазские слова.

Примечания

¹ Г. А. Дзидзария, Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, Сухуми, 1975.

² К. В. Ломтатидзе, О древних названиях месяцев в абхазском и абазинском языках; Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, II, Тбилиси, 1975.

³ ქ. ლომთათიძე, ხელისა და ფეხის აღმნიშვნელი ფუძეების უძველესი სახეობებისათვის აფხაზურ-ადიღურ ენებში და ზოგი ქართველური ფუძის ანალიზის საკითხი, «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება», XV, თბილისი, 1966, გვ. 150.

⁴ См. D u n e z i l, Y., Documents anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase, V, Etudes Abkhaz, Paris, 1967.

⁵ Абхазский букварь, Составлен под руководством И. Бортоломея, Тбилиси, 1965, с. 99.

⁶ Там же, с. 124, ad⁶ k⁶ ánka «город».

⁷ შ. ნიქარაძე, ქართული ენის აჭარული დიალექტი, ლექსიკა, ბათუმი, 1971.

Отдел горских иберийско-кавказских языков института языкознания АН Грузинской ССР

Представила член-корреспондент АН Грузинской ССР К. В. Ломтатидзе

მარიამ ნაფოსასკოვა.

კვირეულის დღეთა აღნიშვნის ტიპოლოგიისათვის

კვირეულის აღსანიშნავად არაბულში იხმარება ორი ტერმინი **اسبوع** და **جمعة**.

ცნობილია, რომ სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ხალხის კვირეული დღეების განსხვავებული რაოდენობისაგან შედგებოდა, მაგ., რვადღიანი კვირა ჰქონდათ რომაელებსა და ეტრუსკებს, ცხრაღიანი—ინდოელებს, ათღიანი—ეგვიპტელებსა და ძველ ბერძნებს, ექვსდღიანი, იანკოვსკაიას მტკიცებით, — ასურელებს (ხამუშთუ ნიშნავს 1/5 და, აქედან გამომდინარე, კვირეულში თვის ერთი მეხუთედი იგულისხმებოდა). მართალია, შვიდღიანი პერიოდი იხსენიება შუმერულ და ბაბილონურ ტექსტებშიც, მაგრამ შვიდღიანი კვირა, როგორც საყოველთაოდ მიღებული დროის ერთეული, დაკანონდა ბიბლიის მიხედვით. იგი გადმოგვეცემს იუდიველთა ერთ-ერთ ძირითად კანონს — შრომისაგან დასვენებას მეშვიდე დღეს. მიუხედავად იმისა, რომ იგი ებრაელების მიერ იყო დადგენილი, იოსებ ფლავიუსის ცნობით, I საუკუნის დამლევისათვის აღარ არსებობდა არც ერთი ბერძნული თუ ბარბაროსული ქალაქი და ერი, სადაც არ ყოფილიყო გავრცელებული ეს წესი¹.

ბუნებრივია, რომ არაბულშიც ამ ცნების აღსანიშნავად გამოყენებულია ტერმინი **اسبوع**, რომელიც ნაწარმოებია რიცხვითი სახელიდან **سبع** — შვიდი. ეს მოხდა, როგორც ჩანს, ებრაელის ვაგლენით, სადაც **שבוע** გადმოგვეცემს ამ ცნების არსს და არის **שבוע**დან წარმოებული სახელი (შდრ. ბერძნ. **εβδομαδα**, ლათ. **septimana**, იტალ. **settimana**, სპარს. და აქედან თურქ. **hafta**).

ებრაელების კვირა შაბათის შემდეგ იწყება და ამიტომ კვირადღეც არის: **יום ראשון** „დღე ერთი“ ან **יום שני** „დღე პირველი“, **יום שלישי** „დღე მეორე“, **יום רביעי** „დღე მესამე“ და ა. შ. მეშვიდე დღემდე, რომელსაც „შაბათი“ ჰქვია და ებრაულად „დასვენებას“ „შეწყვეტას“ ნიშნავს. ეს ტერმინი, როგორც ცნობილია, ძველი და ახალი აღთქმის წყალობით მსოფლიოს მრავალ ენაში გავრცელდა.

არაბულშიც, ებრაელების მსგავსად, კვირადღე არის **يوم الاحد** „დღე ერთი“, ორშაბათი **يوم الاثنين**, სადაც **احد** და **اثنين** არის რაოდენობითი რიცხვითი სახელები, ხოლო „სამშაბათის“, „ოთხშაბათის“ და „ხუთშაბათისთვის“ არაბულში იხმარება რაოდენობითი რიცხვითი სახელებიდან (სამი, ოთხი და ხუთი) ნაწარმოები არსებითი სახელები **اثنين**, **اربعاء** და **خميس**, რომლებიც ამ დღეების

¹ ი. ჯ ა ვ ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, თბილისი, 1951, გვ. 120; Б и к е р - м а н Э., Хронология древнего мира, М., 1975, გვ. 54; Д ъ я к о н о в М., Подразделение месяца в Передней Азии, Приложение 2 к Бикерман..., გვ. 305.

აღსანიშნავად ცალკეც იხმარება და სტატუს კონსტრუქტუსშიც სიტყვა **يوم**-თან ერთად: **السنة** და **يوم السنة** და ა. შ.

„პარასკევი“, რომელიც „შაბათის“ მსგავსად მთელ რიგ ენებში არ არის გადმოცემული რიცხვითი სახელით, აქაც სპეციალურ ტერმინს წარმოადგენს. როგორც ჩანს, ეს გამოწვეულია მომდევნო „შაბათის რელიგიურ-საკულტო ხასიათით: ბერძნულში, მაგალითად, მას **παρασκευή** ჰქვია, რაც „მომზადებას, სამზადისს“ ნიშნავს (იგულისხმება მომზადება ებრაული წმინდა შაბათისათვის). სწორედ ეს ბერძნული სიტყვა ისეხსა ქართულმაც. სახარების არაბულ ტექსტში პარასკევი თარგმნილია მასდარით **استعداد** (მათე 27⁶²), რაც აგრეთვე „მომზადებას“ ნიშნავს. ძველად არაბულში ამ დღის აღსანიშნავად იხმარებოდა სირიული წარმოშობის ტერმინი **عروبة** (სირ. 'ruvīā), რომელიც ნაწარმოებია 'rav-იდან და სირიულში ნიშნავს „მზის ჩასვლას“ (შაბათის დღესასწაული მზის ჩასვლისას იწყება). ბიბლიის შემდგომ ებრაულშიც **יְשׁוּעָה**-ს პარალელურად იხმარება **חַבֵּשׁ** „შაბათის საღამო“.

ისლამის გაბატონებასთან ერთად ეს სიტყვა განდევნა ტერმინმა **جمعة**, რომელიც დღესაც საყოველთაოდ იხმარება და გამოხატავს ამ დღის რელიგიურ ხასიათს, მაგრამ ამჟერად შეპირობებულს წმინდა მუსლიმური წესებით: ეს არის მუსლიმთა შეკრების, კონგრეგაციის დღე დიდ მეჩეთში. არაბულის გავლენის შედეგად **جمعة**-მ გავრცელება პოვა მუსლიმური სამყაროს მრავალ ენაში.

جمعة ერთდროულად გამოყენებულია მთელი კვირის აღსანიშნავადაც. ეს მოხდა ალბათ სხვა ენების ანალოგიით, სადაც კვირული აღინიშნება ამა თუ იმ ხალხისათვის რელიგიური თვალსაზრისით ყველაზე ღირსშესანიშნავი დღის სახელწოდებით. თვით ებრაელებიც ერთ დროს მთელ კვირას **חַבֵּשׁ** „შაბათს“ უწოდებდნენ. ამ მნიშვნელობით იგი გვხვდება დღეების აღმნიშვნელ შესიტყვებებშიც **חַבֵּשׁ הַיּוֹם**, **חַבֵּשׁ יְשׁוּעָה** და ა. შ. „ერთი შაბათში“, „მეორე შაბათში“ და სხვ. შაბათის სისტემა გადმოიღეს სირიელებმა, სადაც ამჟამადაც მთელი კვირა აღინიშნება ამ ებრაული სიტყვით. ანალოგიური ვითარება დასტურდება სომხურსა და ძველ ქართულში: მთელ კვირას შაბათი ჰქვია: („მიიქციეს იერუსალიმდ მთისა მისგან, რომელი არს მახლობელ იერუსალჰმისა შაბათის გზა ოდენ“, საქ. მოც. 1,12; „მეზუერჲ ვიმარხავ შაბათსა შინა ორ დღჲ“, A—95,523,1b). სახარების ბერძნულ და ლათინურ ტექსტებში „შაბათი“ კვირულის მნიშვნელობითაც გვხვდება (შდრ. მარკ. 16₉; ლუკა 18₁₂ და სხვ.). რუსულშიც **неделя** წინათ კვირადღეს, უქმეს ნიშნავდა (<не делати; აქედან **понедельник**), ხოლო შემდგომ მთელ კვირას; როგორც ვიცით, თანამედროვე ქართულში „კვირას“ ორივე მნიშვნელობა აქვს.

ჩვენთვის განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენს ქართულში ნახმარა კვირულის დღეების აღმნიშვნელი ტერმინები. ჯერ კიდევ ი. ჯავახიშვილი ძველ ქართულში კვირულის წარმართული სახელების კვლევისას წერდა: „გამოსარკვევია, თუ როდის უნდა გაჩენილიყო ქართულში შაბათის სისტემის დღეების სახელეზი, რომელნიც მართლაც ქართული არ არის და შვიდეულის ებრაელთა სახელებს წარმოადგენენ. იაკობ ხუცესის 476—484 წწ. დაწერილი თხზულებიდან სრული სიცხადით ჩანს, რომ ამ დროს შვიდეულის დღეების სახელებად უკვე შაბათის სისტემის სახელები იხმარებოდა ქართულად. ამ ძვე-

ლის თარიღებში იხსენიება ორშაბათი, ოთხშაბათი და ხუთშაბათი“. ი. ჯავახიშვილს მოჰყავს მათეს სახარებიდან 28₁ მუხლი, რომელშიც კვირის აღსანიშნავად „ერთშაბათია“ ნახმარი, ხოლო იოანეს გამოცხადების 110-ში ბერძნულს მსგავსად „დღე კრიაკეა“. იქვე იგი დასძენს, რომ „მაშინაც, როცა სახარება ქართულად ითარგმნებოდა, ექვსშაბათის მაგიერ ტერმინად ბერძნული „პარასკევი“ ყოფილა მიღებული. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ შაბათის სისტემის შვიდეულის დღის სახელები ქართულში უკვე IV—V სს. ქ. შ. გაბატონებული ყოფილა“.

„ცნობილია. — წერს ი. ჯავახიშვილი, — რომ ქრისტიანებმა პირველად შვიდეულის დღეთა სახელები ებრაელთაგან შეითვისეს და შვიდეულის დღეთა აღსანიშნავად ხმარობენ *שבת*, *שבת*, *שבת*, *שבת*, *שבת*, *שבת*, *שבת* მეორე, მესამე შაბათთა, ე. ი. ჩვენი ორშაბათისა და სამშაბათის მსგავსად“².

ჩვენი აზრით, ამასთან დაკავშირებით არ უნდა იყოს ინტერესს მოკლებული სირიული ენის მონაცემებიც, რომელთანაც ქართულს ძველი და მკიდრო ისტორიულ-ლიტერატურული კონტაქტები ჰქონდა³, მით უმეტეს, რომ 1. ებრაულში, როგორც ვიცით, დღეების აღმნიშვნელი სახელებია *ד'ו* *ד'ו*; *ד'ו* *ד'ו*; *ד'ו* *ד'ו*; *ד'ו* *ד'ו* და ა. შ. „დღე პირველი“, „დღე მეორე“, „დღე მესამე“ და ა. შ. ხოლო შესიტყვებები *ד'ו* *ד'ו*, *ד'ו* *ד'ו*, *ד'ו* *ד'ו* და სხვ. „ერთი შაბათში“, „მეორე შაბათში“ და ა. შ. ლექსიკოლოგიური მონაცემების მიხედვით იხმარებოდა მხოლოდ თალმუდის ლიტერატურაში და ლოცვებში.

2. რაც შეეხება ბერძნულს, მესაქა *σάββατον*, *σάββατον*, *σάββατον*, *σάββατον* და ა. შ. წარმოადგენს ხელოვნურ შესიტყვებებს, რადგანაც თვით რიცხვითმა სახელებმა მესაქა, *πρῶτη*, *δεύτερη*, *τρίτη* განიცადეს სუბსტანტივიზაცია და *πρῶτη*-ს „დღე“ და *σάββατον*-ის გარეშეც აღნიშნავდნენ და ამჟამადც აღნიშნავენ კვირეულის დღეების სახელებს. აქვე საზი უნდა გაესვას იმ გარემობას, რომ ესენი ებრაული *שבת*, *שבת* და ა. შ. მსგავსად რიგობითი რიცხვითი სახელებია და არა რაოდენობითი, როგორც ქართულში.

3. სირიულში კი ამ ტერმინებს გამომხატველი შესიტყვებების პირველი ნაწილი, ქართულის მსგავსად, სწორედ რაოდენობით რიცხვით სახელებს წარმოადგენს: *ḥad b-sabbā*, *trēn b-sabbā* *tlātā b-sabbā*, *'arba' b-sabbā*, *ḥamšā b-sabbā*. (ერთი შაბათთა, ორი შაბათთა, სამი შაბათთა...).

ამავე დროს ეს შესიტყვებები სირიულში საყოველთაოდ იყო მიღებული და ისევე, როგორც შესაბამისი ქართული კომპოზიტები, ქრისტიანული პერიოდიდან მოყოლებული ამ ცნებების გამომხატველი ერთადერთი შესაძლებლობაა.

ის ფაქტი, რომ კვირეულის დღეების აღმნიშვნელ ქართულ ტერმინთა შორის ორი დღე — პარასკევი და კვირა — ბერძნული წარმოშობის სიტყვებია, ხოლო დანარჩენი სემიტურ კალკებს წარმოადგენს, გამონაკლისი არ არის სხვა ენებთან შედარებით. არაბულშიც თუ *يوم الأحد*; *يوم الاثنين*; *يوم الثلاثاء* ებრაული კალკებია, *جمعة* წმინდა არაბული წარმოშობის ტერმინია; ლათინურსა და იტალიურში, მაგალითად, გამოყენებულია დღეების აღმნიშვნელი პლანეტარული სისტემა, მაგრამ კვირა ბერძნ. *σάββατον*-ს თარგმანს წარმოად-

² ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. შრ. გვ. 119.

³ იხ. კ. წერეთელი, არამეული ენა საქართველოში, „მნათობი, 1976, № 6.

გენს: dominicus „საუფლო, ღვთისა“ (იგულისხმება დღე); სომხურშიც კვირადღე ბერძნული წარმოშობის სიტყვაა kiraki, ხოლო პარასკევი — urpat სირიულ ნასესხობას წარმოადგენს (იხ. ზევით 'ruvīā), სხვათა შორის, სომხურშიც სხვა დღეების აღნიშვნელი ტერმინებიც, სირიულისა და ქართულის მსგავსად, გადმოცემულია რაოდენობითი რიცხვითი სახელებით: ierkušabti, ierekšabti...⁴ და სხვ.

М. Е. НЕДОСПАСОВА

К ТИПОЛОГИИ ОБОЗНАЧЕНИЯ ДНЕЙ НЕДЕЛИ

Резюме

Семидневная неделя восходит к предписаниям Библии и поэтому в целом ареале языков этот термин увязывается с числительным — семь. Срв. евр. שָׁבוּעַ, греч. ἑβδομάδα, лат. septimāna, перс. هفتة, араб. اسبوع

Еврейская неделя начинается после субботы и постольку воскресенье — יוֹם אֶחָד или יוֹם ראשון «день первый», יוֹם שֵׁנִי — «день второй» и т. д. вплоть до субботы, имеющей специальное название שַׁבָּת «отдых, прекращение работы». Аналогичное положение и в арабском языке за исключением «пятницы», обозначаемой, как и во многих языках, подобно субботе, специальным термином. Араб. جمعة «пятница» обусловлена мусульманскими обычаями и означает «собрание» (конгрегацию мусульман в большой мечети). Греч. παρασκευή «приготовление» подразумевает подготовку к святой субботе. В арабском Евангелии в значении «пятницы» используется масдар استعداد «подготовка».

Араб. جمعة одновременно означает всю неделю, видимо, по аналогии с другими языками, где «неделя» называется самым примечательным днем с религиозной точки зрения.

Евр. שַׁבָּת раньше имело оба значения — и субботы, и всей недели, так же, как это имеет место в сирийском, древнегрузинском и армянском языках; ср. русск. «неделя» (<не делать) означало «воскресенье», отсюда — «понедельник»; ср. груз. კვირა и т. д.

Особый интерес представляют собой названия дней недели по субботней системе в грузинском языке, о еврейском происхождении которых писал акад. И. Джавахишвили. Отмечая, что христиане переняли названия дней недели от евреев, он приводит греческие термины δευτέρα σαββάτου, τρίτη σαββάτου и т. д., соответствующие еврейским названиям дней недели.

В этой связи не лишены интереса данные сирийского языка, тем более, что в еврейских словосочетаниях יוֹם שֵׁנִי, יוֹם ראשון и т. д., «день первый», «день второй...», а также שַׁבָּת: ראשון בשַׁבָּת... «первый в субботу, второй в субботу...» числительные являются поряд-

⁴ Н. Adjarian, Armenisches etymologisches Wurzelwörterbuch, Erivan, 1926, T. V, 33-698.

ковыми так же, как и в греческих словосочетаниях *δευτέρα σάββατον*... К тому же еврейские словосочетания с «šabat» встречаются преимущественно в Талмуде и молитвах, в греческом же для обозначения дней недели употребляются субстантивизированные порядковые числительные без слова *σάββατον*.

В то время как в сирийском *ḥad b-šabbā, trēn b-šabbā tlātā b-šabba, 'arba' b-šabbā*... «один субботы, два субботы, три субботы, четыре субботы», начиная с христианского периода, подобно грузинским соответствующим терминам, являются единственными словосочетаниями для передачи дней недели. К тому же первая часть этих композитов представляет собой количественные числительные.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სემიოლოგიის განყოფილება
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

რუსულან ასათიანი

მარტივი წინადადების სიღრმისეული სტრუქტურა

გენერატიული გრამატიკის თეორიის ერთ-ერთი ძირითადი იდეა ენაში სიღრმისეული და ზედაპირული სტრუქტურების არსებობა. სიღრმისეული სტრუქტურა ენის სემანტიკურ მხარეს ასახავს და ამდენად უნივერსალურია. ენათა ის მრავალსახეობა, რაც რეალურ სამყაროში არსებობს, შედეგია ამ სიღრმისეული სტრუქტურების სხვადასხვაგვარი გარდაქმნისა ზედაპირულ სტრუქტურებად.

მარტივი წინადადების შესაბამისი სიღრმისეული სტრუქტურა უნდა ასახავდეს იმ ლოგიკურ-სემანტიკურ კავშირებს, რაც არსებობს ზმნასა (როგორც წინადადების ძირითად მორფანოზებელ ელემენტსა)¹ და სახელებს შორის². როგორც აკად. ა. შანიძე აღნიშნავს, „მასში (ქართულ ზმნაში) უცნაურად არის გადაწულ-გადახლართული მორფოლოგიური და სინტაქსური ხასიათის მოვლენები, ამიტომ... ქართული ზმნის ფორმა ზოგჯერ მთელ ვრცელ წინადადებას შეიცავს ხოლმე: ქვემდებარითა, შემასმენლითა და ორი დამატებით“³.

ზმნასთან დაკავშირებულ სახელთა რაოდენობის მიხედვით ქართულში გამოიყოფა სამი განსხვავებული ტიპი ზმნებისა:

1. ზმნები, რომლებიც შეიწყობენ ერთ სახელს — V1; მაგ.: დგას, ცხოვრობს, იწერება, არის, წვიმს...
2. ზმნები, რომლებიც შეიწყობენ ორ სახელს — V2; მაგ.: ემალება, უშენდება, წერს, აზის, კითხულობს...
3. ზმნები, რომლებიც შეიწყობენ სამ სახელს — V3; მაგ.: აძლევს, აწერს, უწერს, ეუბნება, აწერინებს...

აკად. ა. შანიძის (და, საზოგადოდ, ქართული ტრადიციული ენათმეცნიერული შეხედულების) თანახმად, ზმნასთან შეწყობილი ნაცვალსახელების რაოდენობა განსაზღვრავს ზმნის პირიანობას⁴, ე. ი. V1 არის ერთპირიანი, V2 — ორპირიანი, V3 — სამპირიანი.

თანამედროვე თვალსაზრისით, ზმნის პირიანობა განისაზღვრება ზმნის ფორმაში ფორმალურად აღნიშნული პირების (სახელების) რაოდენობით⁵. ამ თვალსაზრისით ქართული ენის ზმნა მაქსიმალურად ორპირიანია, რადგან ზმნის ფორმაში ერთდროულად შეიძლება აღინიშნოს მხოლოდ ორი პირი: მე მ-ხატავ-ს ის; ზმნასთან დაკავშირებული სახელების რაოდენობა კი განსაზღვრავს ზმნის ვალენტობას. როგორც ლ. ტენიერი აღნიშნავს⁶, ზმნით გადმოცემული მოქმედება ესაა პიესა. მას აქვს სამი მონაწილე: I (მოქმედი), II (სამოქმედი), III (ვისთვისაცაა განზრახული მოქმედება) (ამ წევრებს ტენიერი აქტანტებს უწოდებს). აქედან ჩანს, რომ ტენიერი ზმნის ვალენტობას განსაზღვრავს არა ფორმალურ საფუძველზე, არამედ მისი სემანტიკიდან გამომდინარე — ლოგიკურად დაკავშირებული წევრების რაოდენობით. ვალენტობის სემანტიკასთან დაკავშირებამ ბუნებრივად დაუკავშირა ვალენტობის საკითხი სიტუაციის წევრების რაოდენობის საკითხს⁷. ამათ კი ბევრი გაუგებრობა⁸ და განსხვავება⁹

მოგვცა ვალენტობის ცნების გაგებაში, რადგან წამოიჭრა წინდებულიანი ბრუნვების აქტანტობა-არააქტანტობის საკითხი.

მაგალითად, „მიცემა“ ზმნის შესაბამის სიტუაციაში მონაწილეობას ღებულობს სამი სახელი: ვინც აძლევს, რასაც აძლევს, ვისაც აძლევს. გარდა ამისა: 1. ნებისმიერი სიტუაცია აუცილებლად შემოსაზღვრულია დროითა და სივრცით, 2. როგორც წესი მოქმედება გარკვეული იარაღით (მასალით) ხორციელდება და 3. განკუთვნილია ვილაციისთვის ან რალაციისთვის. ამგვარად, „მიცემა“ ლოგიკურად უკავშირდება შემდეგ სახელებს: **A-მ მისცა B-ს C D-ით E-სთვის F დროს N ადგილას I მიწნით**, და იგი გამოდის 7' ვალენტიანი.

კომუნიკაციის პროცესში კონკრეტული სიტუაციიდან გამომდინარე ენობრივად შეიძლება გამოიკვეთოს მხოლოდ ზოგიერთი ამ სახელთაგანი, მაგრამ ყოველთვის აუცილებლად წარმოდგენილი იქნება მხოლოდ სამი სახელი: **A-მ მისცა B-ს C. ე. ი. იმისათვის, რომ განხორციელდეს „მიცემა“**, აუცილებელია მინიმუმ სამი სახელი. ამ სამი სახელის არსებობა აუცილებელი და საკმარისი პირობაა „მიცემა“ სიტუაციის შედგენისათვის. ყველა დანარჩენი ან თავისთავად იგულისხმება და ნებისმიერი სიტუაციის შემადგენელია (დრო, სივრცე); ან გარკვეული დამატებითი ინფორმაციის მატარებელია (ვისთვის გადასცა, რა მიწნით...).

ამ მსჯელობიდან გამომდინარე, ზმნის ვალენტობა, უფრო მკაცრად, შეიძლება განისაზღვროს, როგორც ზმნის **სემანტიკით ნაგულისხმები მოქმედების განხორციელებისათვის აუცილებელ სახელთა მინიმალური რაოდენობა**. ამგვარად განსაზღვრული ვალენტობა უნივერსალურ ხასიათს იღებს, რადგან ნებისმიერი ენისათვის „მიცემა“-სიტუაცია ყოველთვის გულისხმობს მხოლოდ სამ მონაწილეს: I (ვინც აძლევს), II (რასაც აძლევს), III (ვისაც აძლევს) და „მიცემა“ არის სამვალენტიანი.

განვიხილოთ რა მიმართება მყარდება ქართულ ენაში აკად. ა. შანიძის მიერ გამოყოფილ ზმნათა ტიპებსა და ვალენტობას შორის.

მაგ., „უწერს“ არის V3 ტიპის ზმნა — შეიწყობს სამ სახელს — ის, მას, მას. მაგრამ „წერა“-სიტუაციისათვის აუცილებელი და საკმარისია მხოლოდ ორი სახელი, ესაა სახელთა ის მინიმალური რაოდენობა, რომელიც შეადგენს „წერა“-სიტუაციას. მოქმედების აღრესატი არის შესაძლებელი, მაგრამ არა-აუცილებელი წვერი „წერა“-მიმართებისა. ე. ი. „უწერს“ არის 2'-ვალენტიანი, მაგრამ V3 ტიპის ზმნა.

ასევე, ვთქვათ, „იხატება“ არის V1, შეიწყობს ერთ სახელს, მაგრამ „ხატვა“ სემანტიკურად გულისხმობს ორ სახელს: I (ვინც ხატავს), II (რასაც ხატავს). ე. ი. „იხატება“ არის V1, მაგრამ 2'-ვალენტიანი ზმნა. აქედან, ამკარად ჩანს შეუსაბამობა ქართულში გამოყოფილ ზმნურ ტიპებსა და ვალენტობას შორის.

ამგვარად, ქართულში გამოყოფილი ტიპების საფუძველი არაა არც პირიანობა (თანამედროვე გაგებით) და არც ვალენტობა (წარმოდგენილი გაგებით).

როგორც აღვნიშნეთ V1, V2, V3 ტიპების გამოყოფის საფუძველია ზმნათან შეწყობილი სახელების რაოდენობა. ამ სახელებს გარკვეული ფორმალური ურთიერთობა აქვთ ზმნასთან. (ეს არ არის მხოლოდ პირის აღნიშვნის თვალსაზრისით დამყარებული ურთიერთობა, რადგან ქართულში აქ მაქსიმალურად მხოლოდ 2 სახელი ღებულობს მონაწილეობას. ეს ფორმალური ურთიერთობები მოიცავს, აგრეთვე, კუთვნილებით, რიცხვით, გვარობრივ მიმართებებს და გულისხმობს არა მხოლოდ მორფოლოგიურ, არამედ სინტაქსურ საშუალებებ-

საც). ე. ი. განსხვავებით ვალენტობისაგან, სადაც მხოლოდ ლოგიკურ-სემანტიკური კავშირები ივარაუდება, აქ გვაქვს ფორმალური კავშირები. ამგვარად, შესაძლებელია, ზმნის ამ უნარს — შეიწყოს სახელები — ვუწოდოთ ფორმალური ვალენტობა, ზემოთ განხილულ ვალენტობას კი — სემანტიკური ვალენტობა¹⁰. ე. ი. გვექნება:

A. ზმნის სემანტიკური ვალენტობა, რომელიც განისაზღვრება ამ ზმნის სემანტიკით ნაგულისხმები მოქმედების განხორციელებისათვის ლოგიკურად აუცილებელი და საკმარისი სახელების რაოდენობით¹¹.

B. ზმნის ფორმალური ვალენტობა, რომელიც განისაზღვრება ზმნასთან ფორმალურ ურთიერთობაში მყოფი სახელების რაოდენობით.

C. ზმნის პირიანობა, რომელიც განისაზღვრება ზმნის ფორმაში მორფოლოგიურად აღნიშნული სახელების რაოდენობით.

მაშასადამე, ზმნასთან მიმართებაში მყოფი სახელების რაოდენობა შესაძლებელია სხვადასხვაგვარად აისახოს სამ ენობრივ დონეზე: A — სემანტიკის დონეზე (ტერმინოლოგიური არევის თავიდან ასაცილებლად ვისმართო განსხვავებული ტერმინი — პრედიკატის ადგილიანობა); B — სინტაქსის დონეზე (შემასწავლებლის ვალენტობა); C — მორფოლოგიის დონეზე (ზმნის პირიანობა).

ამ A—B—C დონეებს შორის ენათა მიხედვით განსხვავებული შესაბამისობები არსებობს. განვიხილოთ ეს მიმართებები.

საზოგადოდ, ნებისმიერი ზმნური ძირისათვის ადგილიანობასა და ვალენტობას შორის შესაძლებელია არსებობდეს შემდეგი დამოკიდებულებები: (1) ადგილიანობა = ვალენტობა; (2) ადგილიანობა > ვალენტობა; (3) ადგილიანობა < ვალენტობა.

ყოველი ასეთი ცვლილება ნებისმიერ ენაში შესაძლებელია აღიწეროს გარკვეულ ტრანსფორმაციებით. რადგან ამ ტრანსფორმაციების საშუალებით ხდება ადგილიანობის მიხედვით განსაზღვრული სისტემის გარდასახვა ვალენტობის მიხედვით განსაზღვრულ სისტემადა, რასაც თან ახლავს გარკვეული ახალი ლექსიკური მნიშვნელობების წარმოქმნა, ვუწოდოთ ამ ტრანსფორმაციებს **ლექსიკური**.

თუმცა ეს (1—3) შესაბამისობები დამახასიათებელია ნებისმიერი ენისათვის (ე. ი. ნებისმიერ ენაში ეს ფაქტები აისახება ლექსიკურ დონეზე მაინც), ამ გარდაქმნების თანმხლები ფორმალური ცვლილებები სხვადასხვაგვარად მიმდინარეობს სხვადასხვა ენაში (ე. ი. ზოგიერთ ენაში შესაძლებელია ამ ფაქტების სხვადასხვაგვარი ასახვა გრამატიკულ დონეზე). ამ ბოლო შესაძლებლობის მიხედვით განვიხილოთ ეს (1—3) შემთხვევები უფრო დაწვრილებით.

(1) ადგილიანობა = ვალენტობა; ამ შემთხვევაში, როგორც წესი, მოქმედება წარმოდგენილია ლოგიკურ-სემანტიკური სტრუქტურის **აგენსის** (მოქმედი პირის) პოზიციიდან. აგენსი აქ არის სინტაქსური სტრუქტურის თემა (სახელი, რომელზედაც საუბრობენ), სუბიექტი. ამ დროს არა გვაქვს რაიმე სახის შინაარსობრივი ცვლილება და ამდენად არც რაიმე სახის ფორმალური ცვლილებაა მოსალოდნელი რომელიმე ენაში.

(2—3) შემთხვევებში გვაქვს პირდაპირი შესაბამისობის (ადგილიანობა = ვალენტობა) დარღვევა: ხდება განსაზღვრული სახელის მომატება ან დაკლება, რაც განსაზღვრულ შინაარსობრივ ცვლილებებს უკავშირდება.

ეს ცვლილებები შეიძლება აისახოს გრამატიკულ დონეზე გარკვეული ფორმალური ცვლილებების საშუალებით. ეს გრამატიკალიზებული ცვლილებები

სხვადასხვაგვარად მიმდინარეობს სხვადასხვა ენაში. საზოგადოდ, შესაძლებელია ერთსა და იმავე ენაში (A) ორივე (2—3) შემთხვევა იყოს ფორმალურად ასახული (მაგ., ქართულში, არაბულში, ებრაულში, აქადურში, თურქულში, ლენდორში, ხეთურში...); (B) ერთ-ერთი იყოს ფორმალურად ასახული (მაგ. მხოლოდ (2) შემთხვევაა გრამატიკალიზებული რუსულში, ძველ ბერძნულში, ლათინურში...¹² მხოლოდ (3) — ხუნძურში, აფხაზურში, ეთიოპურში, ასურულში...), (C) არცერთი შემთხვევა არ იყოს ფორმალურად ასახული (მაგ. შუბერულში¹³, ჩინურში...).

(2) ადგილიანობა > ვალენტობა; აქ შესაძლებელია ორი ვარიანტი: (ა) ადგილიანობა > ვალენტობა; პაციენსი = თემა; ე. ი. მოქმედება წარმოდგენილია პაციენსის (ლოგიკურ-სემანტიკური სტრუქტურის არამოქმედი პირის) თვალსაზრისით.

ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ვნებითი კონსტრუქციის კლასიკურ შემთხვევასთან¹³ და ამ კონსტრუქციაში წარმოდგენილ ზმნებს ვნებითი გვარისას უწოდებენ: იხატება, შენდება, დაწერილია...

მთელ რიგ ენებში ეს ფაქტი აისახება მხოლოდ სინტაქსური ხასიათის ცვლილებებით: მაგ. (ინგლისური) — He writes a letter. The letter is written by him; (გერმანული) — Er fragt ~ Er wird gefragt; (ფრანგული) — La mère aime ses enfants ~ Les enfants sont aimés de leur mère.

ზოგიერთ ენაში ზმნის ფორმალური ცვლილებაც გვაქვს: მაგ.² (ქართული) — ის წერს წერილს ~ წერილი იწერება მის მიერ; (ძველი ბერძნული — ἔγραψε (ვმართავ) ~ ἔγραψα (ვიმართავ); (აქადური) — iṣbat (მან დაჭირა) ~ iṣṣabit (ის დაჭერილი იქნა); (არაბული) — يَطْلُبُ (თხოულობს) ~ يَطْلَبُ (ის მოთხოვნილია); (ლათინური) — laudat (აქებს) ~ laudatūr (ქებულა); (თურქული) — yapı (ვააკეთა) ~ yapıldı (ვაკეთდა); (ლენდი) — marende (ცემს) ~ marida (ნაცემია); (ხეთური) — idālayahḫ (ააეებს) ~ idālayes (აედება); (რუსული) — читает (კითხულობს) ~ читается (იკითხება);

(ბ) ადგილიანობა > ვალენტობა. აგენსი = თემა; ე. ი. პირის კლება ხდება ისე, რომ ძირითადი შესაბამისობა: აგენსი = თემა — არ იცვლება. ესაა აქტიური ზმნები: იგინება, იკბინება — ტიპისა: ის მას აგინებს ~ ის იგინება; ძალი ბავშვს კბენს ~ ძალი იკბინება.

მთელ რიგ ენებში ეს (ა) — (ბ) შემთხვევები ფორმალურად ერთი და იმავე მაჩვენებლით გამოიხატება. მაგ. (ქართული) — იგინება — იხატება; (რუსული) — моется — читается; (ლათინური) — bibitur (იმღერება) — laudatur (იქება).

ბევრ ენაში, სადაც მსგავსი ფორმალური ერთიანობაა (ა) — (ბ) შემთხვევებისათვის, უკუქცევითობა იკვეთება (ბ) შემთხვევასთან, რადგან უკუქცევითობის დროსაც: ადგილიანობა > ვალენტობა; და აგენსი = თემა; მაგ. (რუსული) —

мама моет девочку $\left\{ \begin{array}{l} \text{a. девочка моется (мамой).} \\ \text{b. мама моется (мама моет себя).} \end{array} \right.$

a-შემთხვევაში საქმე გვაქვს გვარის კატეგორიასთან, b-შემთხვევაში — უკუქცევითობასთან. ასეთივე ვითარებაა: (ბერძნულში)¹⁶ — περιვიμαί (დоставляю себе) — უკუქცევითობა; ἄρχουσι (управляют мною) — გვარი; (არაბულში) — (a)-t-იანი ფორმები უკუქცევით-ვნებითია; (ლათინურში) — laudatur (იქება)

— ვნებითი; *velamur* (закутываем себе) — უკუქცევითი; (ივრითი) — *niqtal* (იწე-რება — იწერს).

საზოგადოდ, უკუქცევითობას შესაძლებელია სპეციფიკური წარმოებაც ჰქონდეს¹⁷; მაგ.: ინგლისურში, გერმანულში, ფრანგულში მის გამოსახატავად სპეციფიკური ლექსიკური ერთეული შემოდის. მორფოლოგიის დანეზე განსხვავებული მაჩვენებელი გვაქვს: ქართულში — იწერს (უკუქცევითი) იწერება (ვნებითი); აფხაზურში — (ვნებითის მორფოლოგიური წარმოება არაა):

A-ფ-ычара (უკუქცევითი).

განვიხილოთ (3) შემთხვევა: **ადგილიანობა < ვალენტობა**. აქაც ორი შესაძლებლობა არსებობს: ლექსიკური ტრანსფორმაციის შედეგად გაჩენილი პირი, ე. ი. ზმნასთან ვალენტობით (არა ადგილიანობით) დაკავშირებული პირი, არის: **A**. სინტაქსური სტრუქტურის მოქმედი პირი, სუბიექტი; **B**. სინტაქსური სტრუქტურის არამოქმედი, ადრესატი პირი, ირიბი ობიექტი.

A შემთხვევაში საქმე გვაქვს ე. წ. კაუზატიურ ზმნებთან. მაგალითად, **-ცხოვ-** ძირი არის ერთადგილიანი პრედიკატი, რომელიც ლექსიკური ტრანსფორმაციების შედეგად შეიძლება რეალიზებულ იქნეს ორვალენტიან ზმნად — **აცხოვრებს**. აქ, ადგილიანობა ვალენტობაზე ნაკლებია და მხოლოდ ვალენტობით დაკავშირებული პირი არის სინტაქსური სტრუქტურის სუბიექტი — **აცხოვრებს ის მას; ის ნებას აძლევს, აიძულებს მას იცხოვროს**. მსგავს კონსტრუქციებს უწოდებენ კაუზატიურს¹⁸ და ასეთი კონსტრუქციების საფუძველზე გამოიყოფა კაუზაციის კატეგორია.

განხილული ძირიდან **-ცხოვრ-** შესაძლებელია მივიღოთ სამვალენტიანი ზმნა — **აცხოვრებინებს**. აქაც, „ადგილიანობა > ვალენტობა“, და ახალი გაჩენილი პირი არის სინტაქსური სტრუქტურის სუბიექტი, მაგრამ განსხვავებით წინა შემთხვევისა, სადაც სუბიექტი მოქმედების ჩამდენადაც გვევლინებოდა, ამ ფორმებში სუბიექტი მხოლოდ იწვევს მოქმედებას. ამდენად, შესაძლებელია ეს ორი შემთხვევა განვასხვავოთ ერთმანეთისგან და კაუზაციასთან ერთად გამოვეყოთ კონტაქტის კატეგორია¹⁹, რომელიც ქართულში კაუზაციისაგან განსხვავებულ ფორმალურ ცვლილებებს იწვევს ზმნაში. როგორც წესი, კაუზატიური ზმნები მიიღება ერთადგილიანი პრედიკატული ძირიდან, ხოლო კონტაქტიანი — ორადგილიანი (ორვალენტიანი) ფორმებიდან.

ენებში კაუზაცია-კონტაქტი შესაძლებელია სხვადასხვაგვარად აისახოს. მაგ.: რუსულში, ინგლისურში, გერმანულში, ძველ ბერძნულში, ლათინურში... კაუზაცია და კონტაქტი გამოიხატება მხოლოდ ახალი ლექსიკური ერთეულის შემოტანით: Он заставил его написать письмо. You cause me to read this book. Er ließ ihnen den Brief schreiben.

კაუზაცია და კონტაქტი (a) ერთი და იმავე ფორმალური მაჩვენებლებით აისახება: თურქულში, ხუნძორში, ასურულში, არაბულში, აფხაზურში, ხეთურში, აქადურში... მაგალითად: (ხუნძ.) **ბეგიზაბუნა** დოს დობ (დააწვინა მან ის) (კაუზაცია) **ბეგიზაბუნა** დოს დობ დოს და (დააწვინა მან მას ის) (კონტაქტი); (თურქ.) **ağlatılm** (ავატორე) — (კაუზაცია); **çöğaltim** (გავაზრდევინე) — (კონტაქტი); და (b) განსხვავებული ფორმალური მაჩვენებლებით: მაგ.: (ქართული) — ა-შენებ-ს (კაუზაცია); ა-შენებ-ინ-ებს — (კონტაქტი); (ლენდი) — **baglā** (ავაშენებინე) — (კონტაქტი); (სონგჰაი) — **ha-ndi** (გატეხა) — (კაუზაცია).

B შემთხვევაში, უმათავრესად²⁰, საქმე გვაქვს ე. წ. ქცევის კატეგორიასთან. ქცევა ეს არის ზნნური კატეგორია, რომელიც აერთიანებს კუთვნილება-დანი-შნულების გრამატიკულ კატეგორიებს²¹. ქცევა გვიჩვენებს, რომ სუბიექტის მოქმედება დანიშნულია, განკუთვნილია ირიბი ობიექტისთვის, ზმნის ვალენტობით, არა ადგილიანობით განსაზღვრული პირისთვის.

ქცევა როგორც ლექსიკური კატეგორია ყველა ენაში გამოიყოფა — განსაზღვრული ფორმით შემოდის ახალი სახელი: მაგ.: (რუსული) Он читает ~ он читает ему; (ინგლისური) He writes ~ He writes to him.

როგორც მორფოლოგიური კატეგორია ქცევა გამოიყოფა: (ქართულში) — ის წერს — უწერს ის მას; (აფხაზურში) — Сара аҭыгъа аз' || з — аазгьт (მე ცხენს თევა მივეტანე); (აღიღურში) — С-ѳа-и-тхы — (შენ წერ ჩემთვის); (არაბულში) — كتب (წერა) ~ بـ (მიწერა ვინმესთვის);

ყველა განხილულ ენაში A (კაუზაცია-კონტაქტის) და B (ქცევის) შემთხვევები განსხვავებულია ფორმალური მაჩვენებლებითაც.

ადგილიანობა-ვალენტობასა და პირიანობას შორის შესაძლებელია არსებობდეს შემდეგი მიმართებები:

1. ყოველი სახელი დაკავშირებული ზმნასთან გამოხატულია ზმნაში ფორმალურად (მაგ., აფხაზური).

2. არც ერთი სახელი დაკავშირებული ზმნასთან არაა გამოხატული ზმნაში ფორმალურად (მაგ., ჩინურიში; ინგლისურის გარკვეულ დროთა ფორმებში...).

3. მხოლოდ ზოგიერთი სახელია გამოხატული ზმნაში ფორმალურად A. ერთი სახელი: (1) მოქმედი, თემა, სუბიექტი (მაგ.: რუსული, გერმანული, არაბული, აქადური, ბერძნული, ლათინური...); ეს შემთხვევა ყველაზე უფრო გავრცელებულია ენებში; (2) პირდაპირი ობიექტი (მაგ. დაღესტნური ენების გარდამავალ ზმნათა ფორმებში). B. ერთზე მეტი სახელი (მაგ.: ქართული, უნგრული, პაპუასური ენები).

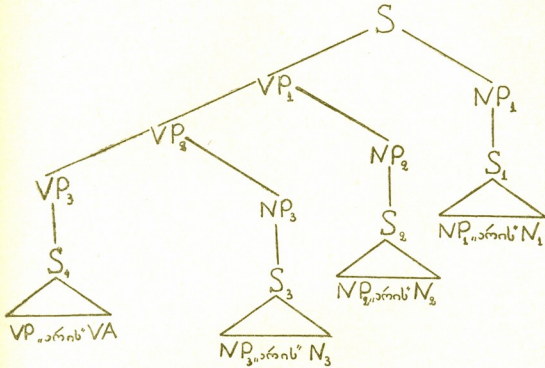
ამგვარად, რადგან მხოლოდ ადგილიანობა ასახავს ენის სემანტიკურ მხარეს და უნივერსალური ხასიათისაა, ხოლო ვალენტობა-პირიანობა ფორმალურ კავშირებს გულისხმობს და ენათა მიხედვით განსხვავებულია, მარტივი წინადადების სიღრმე უნდა განისაზღვროს პრედიკატის ადგილიანობაზე დამყარებით და მას შემდეგი სახე ექნება²² (იხ. სქემა 145-ე გვერდზე). სადაც A აღნიშნავს ზმნის ადგილიანობას და განსაზღვრავს მასთან დაკავშირებული სახელური ფრაზების რაოდენობას: თუ $A=1$, მაშინ $NP_1, NP_2 \rightarrow \emptyset$; თუ $A=2$, მაშინ $NP_1 \rightarrow \emptyset$; ხოლო ყოველი სახელური ფრაზა თავისთავად წარმოადგენს ჩართულ წინადადებას Si^{23} .

აღნიშნული სიღრმისეული სტრუქტურა ლექსიკური ტრანსფორმაციების საშუალებით გარდაიქმნება ამოსავალ სტრუქტურად, სადაც ზმნასთან დაკავშირებული სახელების რაოდენობა განისაზღვრება ზმნის ვალენტობით და არა ადგილიანობით, როგორც ეს გვაქვს სიღრმისეულ სტრუქტურაში.

ნებისმიერი ენის მარტივი წინადადების სიღრმე შეიძლება აღიწეროს ამ სტრუქტურითა და გარკვეული მნიშვნელობებით, რომლებიც ამა თუ იმ სახით აუცილებლად იქნება წარმოდგენილი მოცემული ენის წინადადებაში. ასეთ მნიშვნელობებს უწოდებენ კატეგორიებს²⁴.

ენობრივ კატეგორიებზე მსჯელობისას განასხვავებენ, ერთი მხრივ, ცნებით (ლოგიკურ)²⁵ და მეორე მხრივ, გრამატიკულ (მორფოლოგიურ)²⁶ კატეგო-

რიებს. პირველი არის უნივერსალური — გამომდინარეობის ბუნებრივი ენის არსიდან, ამყარებს კავშირს ენასა და აზროვნებას შორის²⁷. მეორე არსებობს მაშინ და მხოლოდ მაშინ, როდესაც ფონეტიკურადაა გამოხატული: „... каждая грамматическая категория имеет свой план содержания и план выражения... (где) должен присутствовать формальный морфологический показатель»²⁸. ასეთი გავებით, სხვადასხვა ენას შესაძლებელია სხვადასხვაგვარი კატეგორიალური სისტემა ჰქონდეს.

რადგან სიღრმისეულ სტრუქტურათა დონეზე ყოველგვარი ტიპოლოგიურად განსხვავებული თვისება მთლიანად ქრება²⁹ და საქმე გვაქვს უნივერსალურ მნიშვნელობებთან, ამიტომ უფრო ზუსტი იქნება სიღრმისეული სტრუქტურის დახასიათება ცნებით-ლოგიკური (და არა გრამატიკული) კატეგორიებით. ასეთი კატეგორიებია: დრო, რიცხვი, პირი, სქესი... უნივერსალურ კატეგორიათა სია შეიძლება დაზუსტდეს ენათა ტიპოლოგიური შესწავლის შედეგად, რასაც ამ ბოლო დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება³⁰.

რადგან აღნიშნული კატეგორიები აუცილებელია ნებისმიერი ენის ნებისმიერი წინადადების მნიშვნელობისათვის, ისინი უნდა აისახოს წინადადების გენერაციის პირველსავე საფეხურზე.

ამგვარად, ტრანსფორმაციულ-წარმოშობი გრამატიკის პირველივე წესს, რომელიც სიღრმისეულ სტრუქტურას აღწერს (წარმოშობს), შემდეგი სახე უნდა ჰქონდეს: $S \rightarrow \text{Int, Neg} \{Qn(\text{VA} + T), [Pm(N + B)]^A\}$; სადაც Int — არის წინადადებით გარკვეული ინტონაციური კონტური, Neg — ასახავს მტკიცებითა თუ უარყოფითი მოცემული წინადადება; Q — არის ზმნის განმეცობი ელემენტი, რომელიც შეიძლება იყოს n რაოდენობით (დროისა, ადგილის...) წარმოდგენილი; V — ზმნური ძირი; A — ზმნის ადგილიანობა; T — ზმნური კატეგორიები: დრო, კილო, ასპექტი... P — სახელის განმეცობი ელემენტები

m რაოდენობით; N — სახელური ძირი; B — სახელური კატეგორიები: პირი, სქესი, ბრუნვა, რიცხვი...

ეს უნივერსალური მნიშვნელობები (უნივერსალური კატეგორიები) სხვადასხვაგვარად აისახება სხვადასხვა ენაში, რაც ყოველი ენისათვის დამახასიათებელი, განსხვავებული ტრანსფორმაციული წესებით შეიძლება აღიწეროს.

თუ რომელიმე ამ უნივერსალურ კატეგორიათაგან აისახა ტრანსფორმაციული გარდაქმნების შედეგად ენობრივ ფორმალური ნიშნით, მაშინ მოცემულ ენაში იქნება შესაბამისი გრამატიკული კატეგორია. ამგვარად, ყოველ ენას აქვს გრამატიკული კატეგორიების თავისი განსაკუთრებული სისტემა, რაც დამოკიდებულია უნივერსალური კატეგორიების ფორმალისაგიაზე მოცემულ ენაში.

უნივერსალური კატეგორია შეიძლება აისახოს:

1. ლექსიკურ-სემანტიკურ დონეზე; ე. ი. აღნიშნული კატეგორია იქნება ლექსიკურ-სემანტიკური კატეგორია მოცემულ ენაში (მაგ., სქესი ქართულში).

2. სინტაქსის დონეზე; ე. ი. ის იქნება სინტაქსური კატეგორია განხილულ ენაში (მაგ., გარდამავლობა ქართულში).

3. მორფოლოგიურ დონეზე — მორფოლოგიური კატეგორია¹ (მაგ., რიცხვი ქართულში).

ბუნებრივია, თუ კატეგორია უნივერსალურია ის აუცილებლად იქნება ასახული ნებისმიერ ენაში, ე. ი. ის აუცილებლად იქნება ან ლექსიკური ან გრამატიკული (მორფოლოგიური ან სინტაქსური) კატეგორია. როგორც წესი, გრამატიკული კატეგორია ამავე დროს არის ლექსიკური კატეგორია, მაგრამ არა პირიქით.

ბოლოს, კიდევ ერთხელ გავხაზავთ, რომ წარმოდგენილი სიღრმისეული სტრუქტურა (ცნებით-ლოგიკურ, უნივერსალურ კატეგორიებთან ერთად) ივარაუდება ნებისმიერი ენის მარტივი წინადადების ბაზად. ენათა განსხვავებულობა შედეგია უნივერსალური კატეგორიების სხვადასხვაგვარი ასახვისა ენობრივ დონეებზე, რაც შესაბამისად განსხვავებული ტრანსფორმაციული წესებით აღიწერება.

შ ე ნ ი შ ვ ე ნ ბ ი

¹ ბოლო დროს, ენათმეცნიერთა უმრავლესობა სწორედ ამ თვალსაზრისისაკენ იხრება. იხ. ტენიერი, ჩეიფი, მაკოფი, ლაკოფი, ხრაკოვსკი, კურილოვიჩი, გაკი... ზმნა წარმოადგენს არა მხოლოდ წინადადების მორფანტიკურ ელემენტს (არნ. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, თბ., 1968), არამედ მთელი (ქართული) წარმოთქმის ძირითად აქცენტუალურ ბირთვს (ს. ქ დ ე ტ ი, ქართული ენის რიტმულ-მელოდიკური სტრუქტურა, თბ., 1969).

საინტერესოა, რომ ხომსკის მოდელის ბოლო ვარიანტშიც („ასპექტები“), სადაც ზმნური და სახელური ჯგუფები წინადადების წარმოქმნის პირველსავე ეტაპზე მიიღება როგორც ერთი დონის თანაბარუფლებიანი შემადგენლები (S → NP+VP), მინც ზმნის ენიჭება მთავარი მნიშვნელობა, რამდენადაც: ა) სწორედ ზმნა განსაზღვრავს მასთან დაკავშირებული სახელების ნიშან-თვისებებს: [+სულიერი], [-ასტრაქტული]... ბ) ნებისმიერი ახალი სემანტიკური მნიშვნელობა, მაგ., წარსული დრო, რომელიც ემატება ზმნას, ცვლის მთელი წინადადების სემანტიკას, მაშინ როდესაც სახელთან გაჩენილი ახალი სემანტიკური მნიშვნელობა, მაგ., მრავლობითობა, არ გრცელდება მთელ წინადადებაზე. (H. X o m c k ი ი, Аспекты теории синтаксиса, М., 1972).

² უდრ. არნ. ჩიქობავას მიერ მოცემულ მარტივი წინადადების განმარტებას: არნ. ჩიქობავა. დასახ. შრ., გვ. 234.

³ აკ. შ ა ნ ი ძ ე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, ტფ., 1920, გვ. 21.

⁴ აკ. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973, გვ. 171.

⁵ „ვალენტობისა“ და „პირიანობის“ განსხვავების შესახებ იხ. თ. ვ. ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, ზმნის „პირიანობა“ და „ვალენტობა“, (ხელნაწერი).

⁶ L. Tesnière, *Éléments de syntaxe structurales*, Paris, 1959, გვ. 105—106.

⁷ მაგ., ვ. ვაკი სიტუაციის აქტანტებად მიიჩნევს: 1 სუბიექტს; 2. ობიექტს; 3. ადრესატს; 4. მოქმედების ხელისშემწყობ პირობებს (მიზეზი, იარაღი, მასალა...); 5. სივრცის მაკონკრეტოზებულ ელემენტებს; 6. დროის მაკონკრეტოზებულ ელემენტებს; 7. მოქმედების მკუთხველ სუბსტანციას. (В. Г. Г а к, *К проблеме синтаксической семантики*, «Инвариантные синтаксические значения и структура предложения», М., 1969, გვ. 7.)

⁸ „არა ჩანს ნათლად, ვალენტობა ფორმალური ნიშნით განისაზღვრება, თუ აღამყვეტია სემანტიკური მხარე“. ვაურკვეველია წინდებულაინ ბრუნეების საკითხი. (ლ. ე ნ უ ქ ი ძ ე, ზმნის ვალენტობისა და პირიანობის მიმართება ქართულში, „თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები“, IV, თბ., 1974, გვ. 55).

⁹ მაგ., ხრაკოვსკი, ზოლოდოვიჩი განასხვავებენ სიტუაციას და მის პარტიციპანტებს, ერთი მხრივ, და სინტაქსურ სტრუქტურასა და აქტანტებს, მეორე მხრივ. პირველი სემანტიკიდან გამომდინარე განისაზღვრება და მისთვის ამოსავალი პრედიკატის ადგილიანობა, მეორე სინტაქსური სტრუქტურიდან გამომდინარეობს და ამოსავალია ვალენტობა. (В. С. Х р а к о в с к и й, П а с и в н ы е конструкции, «Типология пассивных конструкций (Диатезы и залог)», Л., 1974. აპრესიანი, პოსპელოვი და სხვები განასხვავებენ სინტაქსურ და სემანტიკურ მართვას (Ю. Д. А п р е с я н, Синтаксис и семантика в синтаксическом, «Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие», М., 1969, გვ. 302—307; И. С. П о с п е л о в, О некоторых синтаксических категориях, იქვე, გვ. 299—302).

¹⁰ ფორმალურ და აზრობრებ ვალენტობას განასხვავებს ლ. სოვა: «... учитывая дуализм лингвистических элементов, мы должны будем говорить о двух типах валентности: для формальных связей и для смысловых связей.. (Л. З. Сова, Валентность и транзитивность с позиции лингвистического дуализма, «Языковые универсалии и лингвистическая типология», М., 1969.

¹¹ განზე რჩება სიტუაციის პარტიციპანტების (სიტუაციის შემადგენელი დანარჩენი წევრების) საკითხი (იხ. ხრაკოვსკი, ზოლოდოვიჩი), რამდენადაც ეს ერთგვარად სცილდება ენობრივ სუეროს და (უფრო) ექსტრალინგვისტური ხდება.

¹² ასევე, გერმანულში, ინგლისურში, ფრანგულში... (2) შემთხვევა გრამატიკალიზებულია მხოლოდ სინტაქსურ დონეზე.

¹³ მაგ., შუმერულში ძირი „gub“ : ნიშნავს: დგას, დგამს, იდგმება.

¹⁴ შდრ. ალისა პარისის საღისერტაციო ნაშრომში მოცემულ განმარტებას ვენებითი კონსტრუქციისა (Alice Carmichael H a r r i s, *Grammatical relations in Modern Georgian*, Cambridge, 1976, გვ. 5—9).

¹⁵ სხვადასხვა ენის მონაცემები ამოკრებილია შემდეგი ლიტერატურიდან: Я. М. Б о р о в с к и й, А. В. Б о л д ы р е в, *Латинский язык*, М., 1949; George Beer (Rudolf M e y e r, *Hebräische Grammatik*, Berlin, 1955; Б. М. Г р а н д е, *Введение в сравнительное изучение семитских языков*, М., 1972; L. H. Gray, *Introduction to Semitic Comparative Linguistics*, 1934; Л. А. Д р а г у н о в, *Исследование по грамматике современного китайского языка*, М.-Л., 1952; И. М. Д ь я к о н о в, *Языки древней Передней Азии*, М., 1967; А. А. К о в а л е в, Г. Ш. Ш а р б а т о в, *Учебник арабского языка*, М., 1969; А. А. Л е о н т ь е в, *Пануасские языки*, М., 1974; Л. А. Л и п и н, *Аккадский язык*, М., 1964; Ю. А. С м и р н о в, *Язык Тенди*, М., 1970; С. И. С о б о л е в с к и й, *Древне-греческий язык*, М., 1948; И. Ф р и д р и х, *Краткая грамматика хеттского языка*, М., 1952; კ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, *თანამედროვე ასურული ენის გრამატიკა*, თბ., 1968; ა რ ნ. ჩ ი ქ ბ ა ვ ა, *ი. ც ე რ ც ვ ა ძ ე, ხუნძური ენა*, თბ., 1962. К. С. Ш а к р ы л, *Очерки по абхазско-адыгским языкам*, Сухуми, 1967.

¹⁶ ესაა ე. წ. ბერძნული მედიუმის ფორმები.

¹⁷ როგორც ჩანს, ეს შესაძლებელია ენებში, სადაც ქცევის მორფოლოგიური კატეგორია გამოყოფა და უკუქცევითობა ქცევის კატეგორიასთან ერთიანდება, განსხვავებით იმ ენებისგან, სადაც ქცევის კატეგორია არ გამოყოფა და ამდენად უკუქცევითობა გვარს უკავშირდება. ეს მოსალოდნელია, რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, უკუქცევითობის დროსაც: ადგილიანობა > ვალენტობა; ავენისი=თემა.

¹⁸ კაუზატიური კონსტრუქციების ტაპოლოგიური ანალიზის შესახებ იხ. В. Недялков, Г. Сильницкий, Типология каузативных конструкций, Морфологический каузатив, Ленинград, 1969. В. Cormie, Causatives and universal grammar, King's College, Cambridge, 1977.

¹⁹ აკ. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973, გვ. 357.

²⁰ აქ შესაძლებელია სხვა შემთხვევებიც: ა) ახალი გაჩენილი ობიექტი იძლევა ლოკაციურ მნიშვნელობას; მაგ., ქართულში: ზის ის—აზის ის მას ბ) ახალი პირი არის აღრესატი; მაგ. წერს ის წერილს — სწერს ის მას წერილს, და სხვა.

²¹ აკ. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973, გვ. 323.

²² ჩვენი აზრით, ენის სიღრმე უნდა ასახედეს ენის სემანტიკურ მხარეს და რადგან სემანტიკა უნივერსალურია (ყველა ენისათვის საერთო), ისიც (სიღრმისეული სტრ-ა) უნდა იყოს უნივერსალური. პრედიკატის ადგილიანობის მიხედვით განსაზღვრული სიღრმე აკაუზატილებს ამ პირობას.

²³ სახელური ფრაზების ასეთი სახის სასარგებლოდ მეტყველებს: უარყოფითი წინადადების ფორმირება (იხ. Тезисы дискуссии «Типология как раздел языкознания» М., 1976, გვ. 19), მიმართებითი წინადადების ფორმირება (იხ. გავრცობის ტრანსფორმაცია); ჩინური ენის მტკიცებითი კონსტრუქციები (ყოველი სახელი არა მხოლოდ სიღრმეში, არამედ ზედაპირულადაც აუცილებლად წარმოდგენილია პრედიკატული ელემენტის ში აარის, წარმოადგენს თანსლებით; და სხვა ფაქტები. მსგავს ჩართულ წინადადებას ვარაუდობს სახელური ფრაზებისათვის ჯ. მაკოლეი (James D. McCawley, Meaning and the Description of Languages, «Grammar and Meaning», Japan, 1973), როდესაც მნიშვნელობას სიმბოლური ლოგიკის ერთეულებით წარმოადგენს.

²⁴ გ. შაქვაძე არ იან ი და გ. ნ ბ ი რ ი ძ ე, მორფოლოგია, „ენათმეცნიერების შესავლის საკითხები“, ვ. ახელდიანის რედაქციით, თსუ, თბ., 1972, გვ. 179.

²⁵ А. Бондарко, Понятийные категории и языковые семантические функции в грамматике, «Универсальные и типологические исследования», М., 1974; მ ი ს ი ვ ე, Принципы построения функциональной грамматики современных славянских языков, «Грамматическое описание славянских языков», М., 1974; О. Е с п е р с е н, Философия грамматики, М., 1958.

²⁶ А. Бондарко, Грамматическая категория и контекст, Л., 1974.

²⁷ Мещанинов, Соотношение логических и грамматических категорий, язык и мышление, М., 1967.

²⁸ О. Г. Ревзина, Общая теория грамматических категорий. «Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков», М., 1973.

²⁹ М. М. Гухман, Лингвистические универсалии и типологические исследования, М., 1974.

³⁰ Working papers on Language Universals, Stanford, California;

³¹ შესაძლებელია უნივერსალური კატეგორია ერთდროულად აისახოს რამდენიმე დონეზე, მაშინ გვექნება: ლექსიკო-სინტაქსური, სინტაქსურ-მორფოლოგიური და სხვა ამგვარი მკვეთი კატეგორიები.

Р. А. АСАТИАНИ

ГЛУБИННАЯ СТРУКТУРА ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

Глубинная структура простого предложения в работе представлена в виде набора логико-семантических, универсальных категорий (лицо, число, аспект, род . . .) и структуры типа: $VP_A + NP^A$, где каждая фраза (NP_i), в свою очередь, определяется как вставное предложение: $S_i \rightarrow NP_i$ «является» N_i . Число таких именных фраз зависит от семантической валентности (А) конкретного глагола. В работе различаются семантическая валентность (семантически обусловленное минимальное—обязательное и достаточное — количество NP), формальная валентность (фор-

мально-синтаксически обусловленное количество NP), и личность (морфологически репрезентированное количество NP) глагола, напр. глагольная форма *მიწერს* («писать») является двухместным (агент, пациент, — адресат возможный, но не обязательный компонент ситуации «писать»), трехвалентным (субъект, прямой объект, косвенный объект) и одноличным (морфологический показатель субъекта -S).

Подобным образом определенная глубинная структура предполагается исходной для поверхностных структур простых предложений языков различного строя. Суть языковых различий—различное репрезентирование соответствий: семантическая валентность-форм. валентность-личность — и универсальных категорий на грамматическом уровне.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად.
გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-
სტიტუტის ზოგადი ფონეტიკისა და აღმოსავლურ ენათა
ტიპოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად.
გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთ-
მცოდნეობის ინსტიტუტმა

ილია ტაბალუა

გლაზგოს უნივერსიტეტში უმომნახული ერთი ხელნაწერის შესახებ*

გლაზგოს უნივერსიტეტის ჰანტერის¹ ბიბლიოთეკაში შემონახულია თურქულ ენაზე შედგენილი ერთი თხზულება, რომელიც იოსებ ქართველს ეკუთვნის. იოსებ ქართველი ცნობილია როგორც უცხოურ, ისე ქართულ ისტორიოგრაფიაში. 1717—1723 წწ. იგი ისფაჰანში საფრანგეთის საკონსულოს თარჯიმანი იყო, ხოლო შემდეგ კვლავ კონსტანტინოპოლში დაბრუნდა. იოსებ ქართველის მოღვაწეობას ბევრი ავტორი შეეხო (იმ პერიოდში საფრანგეთის ელჩი კონსტანტინოპოლში დ'ანდრეზელი, თადეუშ კრუსინსკი, ლ.-ა. დე ლამამი დე კლერაკი, ჯ. ჰანვეი, ს. გილანენცი, ტ. პ. ვეირი, დ. მ. ლენგი, ვ. გაბაშვილი, ლ. ლოკარტი, თ. ნატროშვილი, მ. გობეჯიშვილი, ი. ტაბალუა, გ. პაიქაძე და სხვ.)².

ისფაჰანში საფრანგეთის კონსულის თარჯიმნად მუშაობის პერიოდში იოსებ ქართველმა დაწერა „მოგონება“³, რომლის სრული სათაურია: „მოგონება სპარსეთში უკანასკნელი სამოქალაქო ომის შესახებ. 1723 წლის 31 იანვარი. შედგენილი ისფაჰანში საფრანგეთის კონსულის ბატონი დე ლა გარდანის კანცელარიის უფროსის ანუ მდივნის მიერ“⁴.

იოსებ ქართველის ეს „მოგონება“ შეიცავს 58 ხელნაწერ გვერდს. აქ მოთხრობილია: ავღანელ ტომთა მოკლე ისტორია, ყანდაპარში შაჰ აბას II-ის გაბატონება, ყანდაპარში ქართლის მეფის გიორგი XI-ის (უცხოურ ლიტერატურაში გურგინ-ხანად წოდებულს) მმართველობა, სპარსელთა ბატონობის წინააღმდეგ ავღანელ ტომთა ამბოხება, ავღანელ ტომთა ბელადის მირ ვეისის ძეგერ გიორგის მუხანათური მოკვლა (1709 წ.), ყანდაპარის ბრძოლებში მეორე ქართველი მეფის — ქაიხოსროს დაღუპვა (1711 წ.), ყანდაპარში მირ ვეისის შეილის — მირ მაჰმუდის გაბატონება, ხოლო შემდეგ მისი ლაშქრობა სპარსეთის წინააღმდეგ, ისფაჰანის დაპყრობა და სხვ.

იოსებ ქართველის ეს „მოგონება“ დაუმთავრებელია. ბოლო წინადადება დაუსრულებელია. „მოგონებას“ თავში აწერია „1723 წლის 31 იანვარი“. ხოლო იგი თავდება 1723 წლის 8 იანვრის ამბებით. ამ „მოგონების“ ბოლოს იოსები აღწერს მირ მაჰმუდის სარდლის ამან ოლას მიერ ათიათასიანი ლაშქრით ყაზვინის აღებას, იქ ავღანელების გაბატონებას, 1723 წლის 8 იანვარს ავღანელთა აღვირახსნილი მოქმედების წინააღმდეგ ყაზვინის მოსახლეობის ამბოხებას და „მოგონება“ შემდეგი სიტყვებით მთავრდება: „მაგრამ გენერალმა ამან ოლამ, რომელიც მარჯვენა მხარეში ისრით იყო დაჭრილი, დაინახა რა, რომ მისი ხალხი გააფთრებული მოსახლეობის დარტყმით გარბოდა, თვითონაც გაქცა...“⁵.

იოსებ ქართველის ეს „მოგონება“ თავისთვის გაკეთებულ ჩანაწერს, შავად შედგენილ ნაშრომს უფრო ჰგავს (მრავალ ადგილას წაშლილია და გადასწორებული). ჩანს, რომ ეს „მოგონება“ მას არსად არ გაუფზავნია. შესაძლებელია, აქ თავმოყრილი მასალებიდან მან შეადგინა სპეციალური მოხსენებითი

ბარათები და წარუდგინა თურქეთის დიდ ვეზირს, კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის ელჩს და, ბოლოს ლ.-ა. დე ლა მამი დე კლერაკს.

ისფაჰანში მოღვაწეობის პერიოდში იოსების მიერ შედგენილი სხვა „მოგონება“, „სამახსოვრო ბარათი“, „მოხსენებითი ბარათი“, „ანგარიში“ ან სხვა საბუთი არ ჩანს. საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში მოიპოვება ისფაჰანში საფრანგეთის საკონსულოს მიერ იმ პერიოდში პარიზში გაგზავნილი სხვადასხვა წერილი, მაგრამ ისინი იოსების ხელით არაა დაწერილი.

როგორც ჩანს, კონსტანტინოპოლში დაბრუნების შემდეგ იოსებ ქართველმა თავისი „მოგონებიდან“ შეადგინა ვრცელი „ანგარიში“ თურქულ ენაზე და თურქეთის დიდ ვეზირს მიართვა. გლაზგოს უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკიდან მიღებული თურქული ტექსტის მიხედვით მისი სათაური ასეთია: „არეულობა სპარსეთში XVIII საუკუნის დასაწყისში“.

შემდეგ ეს „ანგარიში“ იოსებ ქართველს იტალიურ ენაზე შეუდგენია და კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის ელჩ დ'ანდრეზელისათვის გადაუცია⁶. „ეს-ეს არის, — ატყობინებდა ელჩი დ'ანდრეზელი პარიზში თავის მინისტრს, — ვესაუბრე ბატონ იოსებს... იმ „ანგარიშის“ შესახებ (ის მან მომცა იტალიურ ენაზე), რომელზეც მე თქვენ გაცნობებ 27 თებერვალს, რომ მე ეაკეთებდე პატარა ანგარიშს სპარსეთის უკანასკნელი არეულობის შესახებ. ამჟამად ადგენენ საბოლოო ტექსტს და მე მას მაშინვე გამოგიგზავნი“⁷.

კონსტანტინოპოლიდან საფრანგეთის ელჩის მიერ პარიზში გაგზავნილი ამ „მოხსენებითი ბარათის“ სრული სათაური ასეთია: „მოხსენებითი ბარათი სპარსეთის უკანასკნელი რევოლუციის შესახებ 1724 წლის ბოლომდე. ბატონი დ'ანდრეზელის 1725 წლის 8 აგვისტოს წერილით“⁸. ამ „მოხსენებით ბარათში“ ერთ ადგილას მოხსენიებულია იოსებ ქართველი და იქვე აღნიშნულია: „ეს ის არის, ვინც მოგვცა ცნობები, რომლის საფუძველზეც ეს „ანგარიში“ დაიწერა“⁹.

ეს „მოხსენებითი ბარათი“ საკვებით ემთხვევა იოსებ ქართველის „მოგონებებს“ 1723 წლის იანვრამდე, ხოლო შემდგომი ამბები სხვა წყაროებიდან უნდა იყოს აღებული.

ლ.-ა. დე ლა მამი დე კლერაკი წერს: „... მან (იოსებ ქართველმა. — ი. ტ.) დიდ ვეზირს წარუდგინა თურქულად დაწერილი უფრო ზუსტი და უფრო დაწერილებითი ანგარიში ყოველივე იმის შესახებ, რაც მოხდა სპარსეთში. მან შეადგინა მეორე ანგარიში იტალიურად ელჩისათვის და მისი ხელით დაწერილი ასლი მე გადამოცია“¹⁰.

ამჟერად ჩვენს მიზანია შევჩერდეთ იოსებ ქართველის მხოლოდ ზემოხსენებულ თურქულ ენაზე შედგენილ და თურქეთის დიდი ვეზირისადმი წარდგენილ „ანგარიშზე“. იოსებ ქართველის ეს თურქული ხელნაწერი ინახება ინგლისში გლაზგოს უნივერსიტეტის ჰანტერის სახელობის ბიბლიოთეკაში¹¹.

იოსებ ქართველის ეს თხზულება დღემდე მთლიანად არც ერთ ენაზე არაა თარგმნილი. მისი შინაარსი ზოგიერთი კომენტარებით ინგლისურ ენაზე გამოაქვეყნა ინგლისელმა პროფესორმა ტ. ჰ. ვეირმა¹².

ჩვენ გადავწყვიტეთ გვეთარგმნა პროფ. ტ. ჰ. ვეირის ეს ნაშრომი, შეგვედარებინა ამ გზით იოსებ ქართველის თურქულად შედგენილი თხზულების შინაარსი იოსებ ქართველის „მოგონებასთან“, კონსტანტინოპოლიდან საფ-

რანგეთის საელჩოს მიერ პარიზში გაგზავნილ „მოხსენებით ბარათთან“ და ზოგიერთ სხვა წყაროსთან. ასევე, დავეერთო მისთვის ჩვენი კომენტარები.

ამრიგად, როგორც ჩანს, თურქეთის დიდი ვეზირისადმი იოსების მიერ თურქულ ენაზე წარღვენილ „ანგარიშს“ და კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის საელჩოს მიერ პარიზში გაგზავნილ „მოხსენებით ბარათს“ საფუძვლად იოსებ ქართველის მიერ ისფაჰანში შედგენილი „მოგონება“ უდევს. იგივე მასალებით ისარგებლა ლ.-ა. დე ლა მამი დე კლერაკმა თავისი „სპარსეთის ისტორიის“ დაწერის დროს, თუმცა, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მას ბევრი სხვა საინტერესო მასალაც გააჩნდა.

გარდა ზემოხსენებული ხელნაწერებისა, ჩვენ კიდევ გავაჩინა: „მოხსენებისადმი დამატება“, შედგენილი 1723 წლის თებერვალში; „ერთი თურქული სამახსოვრო ბარათის თარგმანი ფრანგულად სპარსეთში მომხდარი არეულობის წარმოშობის შესახებ“; მოხსენებითი ბარათი შედგენილი ლათინურ ენაზე 1724 წელს, დღიურები, სადაც აღწერილია ისფაჰანთან მირ მაჰმუდის ბრძოლის ამბები და სხვ. მაგრამ ამაზე სხვა დროს.

ახლა ინგლისელი პროფესორის ტ. ჰ. ვეირის ნაშრომის შესახებ.

ტ. ჰ. ვეირი — „არეულობა სპარსეთში XVIII საუკუნის დასაწყისში (გლაზგოს უნივერსიტეტში არსებული თურქული ხელნაწერის მიხედვით)“¹³. ბატონი ლა მამი კლერაკი თავის „სპარსეთის ისტორიის“ დასაწყისში, რომელიც 1750 წელს პარიზში გამოქვეყნდა¹⁴, იძლევა ამ ისტორიაში გამოყენებული ნაშრომების სიას¹⁵. მათ შორის არის ოთხი ნაშრომი, რომელთათვის დავალებული ვართ ერთი ქართველის, სახელად იოსების წინაშე. იგი ისფაჰანში საფრანგეთის კონსულის თარჯიმნის მოვალეობას ასრულებდა. ეს ნაშრომებია: 1. *Mémoire sur la difference du rit entre les Turcs et les Persans*, ციტირებულია, როგორც „მემუარი“; 2. *Notes de M. Joseph*. ეს არის იოსების ზეპირი ახსნა-განმარტებები, რომლებიც მან მოუთხრო ბატონ ლა მამი კლერაკს და ეხება მის მიერ აღწერილ ამბებს (შემდგომში მოხსენიებულია) და ორიც სხვა, რაზედაც ის აკეთებს შენიშვნებს, ციტირებულია, როგორც „შენიშვნა“. 3. *Relazione della Rivoluzione di Persia*, ციტირებულია, როგორც „პირველი რელაციონი.“ ეს დოკუმენტი მოიცავს მნიშვნელოვან მოვლენებს სპარსეთში არეულობის დაწყებიდან 1724 წლის ბოლომდე. 4. *Relazione della Rivoluzione di Persia, seconda parte*, ციტირებულია, როგორც „მეორე რელაციონი“. იგი გვაცნობს ზოგიერთ გამოტოვებულ მოვლენებს და მოგვითხრობს მათ 1725 წლამდე. თავდაპირველად იგი შედგენილი იყო დიდი ვეზირისათვის თურქულად იოსების მიერ, რომელიც იმ დროს კონსტანტინოპოლში იმყოფებოდა და რომელმაც გადაწერა ეს თარგმანი ლა მამი კლერაკისათვის.

გლაზგოს უნივერსიტეტის ჰანტერის ბიბლიოთეკაში არის ხელნაწერი თურქულ ენაზე. ის დაწერილია ან თვითონ იოსების მიერ ან მისი კარნახით და დაკავშირებულია იმავე მოგონებებთან, რომლებიც შეიძლება წარმოადგენდეს მონათხრობს, რომელიც ემყარება ზემოთ მოყვანილ ინფორმაციას ვეზირისათვის ან შეიძლება იყოს დამოუკიდებელი წყარო იმავე ავტორისა.

ეს ხელნაწერი, რომელიც მოიცავს 60 გვერდს (თითოეული გვერდი შეიცავს 15 სტრიქონს, თითოეული სტრიქონი — 6 ან 7 სიტყვას), დაწერილია მეტად ზუსტი naskhi-ით, მაგრამ მნიშვნელოვანი აჩქარების ნიშნები მაინც ემჩნევა. დამწერს დაეწეება, რომ ის იყენებდა აღმოსავლურ ენას და დაუწყია პირველი ფურცლის რექტოდან. 12 სტრიქონის დაწერის შემდეგ მას შე-

უმჩნევია თავისი შეცდომა, გადმოუბრუნებია ხელნაწერი თავდაყირა და კვლავ დაუწყია წერა იმავე ფურცლის შიდა მხარეზე. სათაური შევსებულია მხოლოდ პირველ 29 გვერდზე. ხელნაწერის დანარჩენ გვერდებზე გვხვდება სივრცეები მათთვის დატოვებული. ზოგიერთ სიტყვებში და საკუთარ სახელებშიც კი შეცდომებია და სიტყვები არასწორადაა დაწერილი. ერთი თუ ორი წინადადებაცაა, რომელიც გაუგებარია, მაგრამ ვერ ვიტყვი რისი ბრალია, ხელნაწერის თუ ჩემი უცოდინარობის. მთავარი მასალა მოიცავს დაახლოებით იმასვე, რასაც ლა მამი კლერაკის ნაშრომის პირველი 4 წიგნი (შემდგომში იხ. შემოკლებით: მ. კ.¹⁴) ან ჯონას ზანეის 3 ტომი — „ისტორიული ანგარიში ბრიტანეთის ვაჭრობაზე კასპიის ზღვის გადაღმა, სპარსეთის არეულობისას“, ლონდონი, 1753 (შემდგომში იხ. შემოკლებით: ჯ. ჰ.¹⁷).

ხელნაწერი იწყება 4 სტრუქონისაგან შემდგარი წინასიტყვაობით: „ვინმე ჯონაფომ ისფაჰანიდან, 8 წლის განმავლობაში იქ ყოფნის შემდეგ¹⁸, საკუთარი თვალთი იხილა ყოველივე და შემდგომ გვაძლევს ანგარიშს იმ ახალი ამბებისას, რომლებიც 1138 წელს¹⁹ გაიგო“ (დაწყებული ახ. წ. 1725 წლის 9 სექტემბერს²⁰). შემდეგ მოდის თხრობა იმისა, თუ როგორ „თქვენმა მონაზორჩილმა“, თბილისის მკვიდრმა, ჯერ კიდევ ახალგაზრდობისას იმოგზაურა ეგროპაში, რათა შეეძინა გამოცდილება დასავლეთის ენებში. ბრუნდებოდა რა გემით ვენეციიდან კონსტანტინოპოლში, შემთხვევით თარჯიმანი გახდა „ელჩი“ ბატონი გარდანისა, რომელიც „საფრანგეთის მეფემ“ (ლუი XIV) სპარსეთში გაგზავნა²¹. როგორც კი ბატონი გარდანი მოგზაურობისათვის მოემზადა, იგი ზღვით გაემგზავრა ტრაპიზონში, იქიდან კი ხმელეთით არზრუმის, ერევნის, ნახიჩევანის, თავრიზისა და სასულთნოს გავლით ყაზვინში. ეს იყო ახ. წ. 1717 წელს ან 1129 წელს ჰიჯრით²². როდესაც შაჰ ჰუსეინი ისფაჰანიდან ყაზვინში ჩავიდა, გარდანი წარუდგა მას თავისი სარეკომენდაციო წერილებით.

ხელნაწერი ახლა დაყოფილია პარაგრაფებად, რომელთაგანაც თითოეულს უნდა ჰქონოდა სათაური, მაგრამ მხოლოდ პირველი 9 სათაურია შევსებული. დანარჩენი მოცემულია მრგვალი ფრჩხილების ფარგლებში²³.

ყაზვინში შაჰის ვიზიტის მიზეზი. მიზეზი გამოწვეულია ხორასნის პროვინციის დიდ სივრცეზე გადაჭიმულობით და მის ორ დამოუკიდებელ გუბერნიად — ჰერათისა და მაშჰად-ტასის გუბერნიებად დაყოფით, ხანთა—ხანის ანუ ზეგლარ-ბეგის მეთაურობით.

ჰერათის ანგარიში. შაჰის გუბერნატორი მოჰამედ ზამან ხანი ბოროტად იყენებდა თავის თანამდებობას, ავღანელები აჯანყდნენ აზად ალაჰის მეთაურობით. მოჰამედ ზამან ხანი და მისი 1500-იანი არმია მარცხდება და თავს ისფაჰანში გაქცევით შევლის. ჰერათი სპარსეთისაგან დამოუკიდებელი ხდება. ეს მოხდა 1129 წელს. აზად ალაჰის მიერ სამშობლოს ღალატი არ არის ნახსენები. (მ. კ., გვ. 114, „პირველი რელაციონი“).

ანგარიში მაშჰად-ტასზე. სიისტანში შაჰის გუბერნატორი მელიქ მაჰმუდ ხანი იყო. თუმცა შიიტია, მაგრამ ის მეგობრულ დამოკიდებულებაშია ყანდაჰარელ მირ მაჰმუდთან და ხელი არ შეუშალა მის თავდასხმას ჭირმანზე; არც მოგვიანებით, როცა ის ისფაჰანში ალყაშემორტყმულ შაჰთან საშველად მიდის და მირ მაჰმუდი მასთან ნასრ ალაჰს აგზავნის (ასევე სიისტანიდან), იგი და მისი 8000 კაცი იხვევენ უკან და იპყრობენ მაშჰად-ტასს, რომელიც სპარსეთისათვის ასევე დაკარგული აღმოჩნდა. (მ. კ., გვ. 327, „პირველი რელაციონი“;

ჯ. ჰ., გვ. 140). ეს 1722 წელზე ადრე არ მომხდარა. აქ ხელნაწერში არის ასეთი შენიშვნა: „ჩვენც ასევე, ჩვენი მხრიდან, სამი თვე დავყავით რა, ელჩთან ერთად გავემგზავრეთ ისფაჰანში, შაჰ ჰუსეინმა იქ ჩვენი ელჩს თავის განკარგულებაში გადასცა მდიდრულად მორთული სასახლე“.

შაჰდება ჰერათის დასახმარებლად და აზატ ალაჰის დასათრგუნავად. შაჰმა ყაზვინში ფეხზე დააყენა 30 ათასიანი ლაშქარი სეფი ყული ხანის მეთაურობით. აზატ ალაჰი ხედება რა ამას, მიმართავს უზბეკებს. ბელუჯების სულთანს მას 12 ათას კაცს უგზავნის. სპარსელები მათ მოულოდნელად თავს წაადგნენ, „სრული სიმწარე აგემეს“, ვინაიდან ყიზილბაშებს ტყვეები არ მიჰყავთ. აზატ ალაჰმა 13 ათასი კაცით 15 ათასი აბღალის წინააღმდეგ, 5 საათიანი ბრძოლის შემდეგ „სპარსელების სიმტკიცე გაქცევით შემოატრიალა“. დაიღუპა 8 ათასი ყიზილბაში და 3 ათასი ავღანელი. სეფი ყული ხანი მოკლულია. მისი საველე საწყობი საბრძოლო მასალით და 20 ზარბაზანი ხელში ჩაგდებულია. (მ. კ., გვ. 123, „პირველი რელაციონი“, რომლის რიცხვები შეესაბამება ხელნაწერს, მაგრამ იგი მთავარ მოქმედ პირად სეფი ყული ხანის ვაჟს ასახელებს. ასევე იხ. ჯ. ჰ., გვ. 64).

მირ მაჰმუდი თავდასხმა ქირმანზე. მირ მაჰმუდი ბელუჯების დახმარებით გაივლის სიისტანს, თავს ესხმის ქირმანს და ბრუნდება ყანდაჰარში. გაიგებს რა ამ „უბედურებას“ შაჰი ტოვებს ყაზვინს და მიდის თეირანში. აქ დური ეფენდი, თურქეთის ელჩი, მოდის და თავის სარეკომენდაციო წერილს წარუდგენს მას. ხელნაწერში სიტყვა არაა ნათქვამი ლუტფ ალი ხანის მიერ მირ მაჰმუდის დამარცხების შესახებ. ფაქტიურად ლუტფ ალი ხანი არსად არაა მოხსენიებული ხელნაწერში. (მ. კ., გვ. 135, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ჯ. ჰ., გვ. 69).

ანგარიში იმამისა და ბაჰრეინად წოდებული პროვინციის შესახებ. იმამი შეიჭრა ბაჰრეინში. სპარსელები, რომლებიც საზღვაო ბრძოლაში სუსტნი არიან, სამხედრო სამსახურში მეგობარ პორტუგალიელებს იწვევენ და ამასობაში თავს უყრიან ჯარებს ბენდერ-კონგთან და ბენდერ-რიკთან. პორტუგალიელები ჩამოდიან დიუდან და ლუზას უშვებენ ბენდერ-კონგთან. მათმა აღმირალმა, სანამ რაიმეს გააკეთებდა, ფულის გარკვეული თანხა მოითხოვა. სანამ ისინი ამის შესახებ კამათობენ, ჰორიზონტზე იმამის გემები გამოჩნდნენ. პორტუგალიელებმა ბრძოლა გააჩაღეს. სპარსელები ნაპირიდან „სპექტაკლით ტყებობდნენ“. პორტუგალიელები ბრუნდებიან და დიუში მიემგზავრებიან. მოგვიანებით პორტუგალიელთა ელჩი თეირანში შაჰთან მიდის. (დური ეფენდი ჯერ კიდევ იქ იმყოფება), მაგრამ ისინი ვერ შეთანხმდნენ ასანაზღაურებელ თანხაზე. ბოლოს, ბენდერ-აბასის საბაჟოს მდიდარი მოხელე შაჰის სახელით 208 ქისა ვერცხლს აძლევს მათ ავანსად და ბაჰრეინი სპარსეთს უბრუნდება. ხელნაწერი უმატებს, რომ უკანასკნელი ცნობების მიხედვით, ამობენ, რომ ისფაჰანის დაპყრობის საბაბით, იმამი კვლავ იჭრება ბაჰრეინში. ეს მონათხრობი განსხვავდება მ. კ. -ის (გვ. 129, მემუარი და შენიშვნა, „პირველი რელაციონი“) და ჯ. ჰ.-ისაგან (გვ. 66). ამ უკანასკნელში ლაპარაკია მხოლოდ ბენდერ-აბასზე, როგორც სპარსელთა დასაბანაკებელ და სამხედრო-საზღვაო ბრძოლის მოქმედების ადგილზე და დიუს ნაცვლად გოაზე, როგორც ნავსადგურზე, საიდანაც პორტუგალიელთა ფლოტილია გავიდა. ისინი არ ახსენებენ ბაჰრეინისათვის გამოსასყიდის გადახდას, არც მასზე განახლებულ თავდასხმას.

ანგარიში ყანდაპარის სამეფოს შესახებ. მას შემდეგ, რაც აღწერს ბრძოლას ინდოეთის იმპერატორსა და შაჰ აბას II-ს შორის ამ პროვინციის ხელში ჩაგდებასათვის, მასში ავლანელების მონაწილეობას და იმ პრივილეგიებს, რომლებიც მათ ამისათვის მიიღეს და როგორ გამრავლდნენ ისინი 40 ათასი კომლიდან 70 ათას კომლამდე²⁴, შემდეგ ეხება რა სპარსელ გუბერნატორთა ტირანიას, ხელნაწერი აღწერს ავლანელთა უკმაყოფილებას, ქართველი გურგინ ხანის (შაჰ ნავაზ ხანი) მოსვლასა და მირ ვეისის ბორკილებში ისფაჰანში გადაყვანას. (მ. კ., გვ. 13, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ჯ. 3., გვ. 25). ხელნაწერი იძლევა ქართველთა ლაშქრის რიცხვს 4 ათასს. (გამოტოვებულია მ. კ.-ისა და ჯ. 3.-ის მიერ).

რას აკეთებდა მირ ვეისი ისფაჰანის ციხეში. ფაქტ ალი ხანისა (რომელიც მამამისთან ერთად დაღესტნიდან მოიტაცეს და იზრდებოდა შაჰის სასახლის კარზე, ვიდრე მიიღებდა პირველი მინისტრის პოსტს) და მთავარი საჭურისის დახმარებით (ორივე გურგინ ხანის დაუძინებელი მტერი) მირ ვეისი გაანთავისუფლეს²⁵ და ყანდაპარში გაგზავნეს, რათა გურგინ ხანისათვის თვალყური ედევნებინა. (მ. კ., გვ. 31, „პირველი რელაციონი“; ჯ. 3., გვ. 33). ხელნაწერში არსადაა ნახსენები მექაში სალოცავად მირ ვეისის სავარაუდო გამგზავრება და რუსი ელჩის საკმაოდ ექსცენტრული ამბავი. (მოცემული მ. კ.-ის მიერ, გვ. 46 სხვა წყაროებიდან და ჯ. 3., გვ. 37)²⁶. ხელნაწერი იძლევა იმ შარფების რიცხვს, რომლებიც მირ ვეისმა გაანაწილა — 20 ათასი და არა 30 ათასი²⁷. შემდეგ იწყება იმის აღწერა, თუ როგორ გააქარწყლა ხანის ეჭვები მირ ვეისმა, მაგრამ საესებთ გამოტოვებულია მისი ქალიშვილის ამბავი²⁸, რომელსაც იძლევა ყველა სხვა ანგარიში (მ. კ., გვ. 57, თურქული წყაროს ფრანგული თარგმანიდან; ჯ. 3., გვ. 42). ერთი ავლანთა ტომი (ტომის სახელი არაა ნახსენები) უარს ამბობს გადასახადის გადახდაზე. მირ ვეისი ურჩევს ხანს მათ ამოწყვეტას, ასე რომ, ქართველ ჯარისკაცებს გზიდან იცილებს. შემდეგ იგი მიიპატივებს ხანს თავის აგარაკზე ყანდაპარის გარეთ, რათა მორჩილება და საჩუქრები მიიღოს ორი ჯიუტი, მაგრამ ახლა უკვე მონანიებული ბეისაგან. ხანი ხაფანგში ებმება და ბანკეტზე, რომელიც ამას მოსდევს, ხანს კლავენ თავის ამალასთან ერთად. (მ. კ., გვ. 65, „პირველი რელაციონი“; ჯ. 3., გვ. 45).

ყანდაპარის ხსნა ყიზილბაშთაგან. მირ ვეისი მაშინვე იცვამს ხანის ტანისამოსს და უბრძანებს თავის კაცებს იგივე გააკეთონ. ასე გადაცმული და ქართული (ლაშქრის) წყობით ისინი მზის ჩასვლიდან ერთი საათის შემდეგ ციხე-სიმაგრესთან გამოჩნდებიან²⁹. გარნიზონის მცველები იმის ფიქრით, რომ „ხანი მოვიდა“, მათ შემოსაშვებად ქვემოთ ჩამოდიან ჩირაღდნებით. ავლანელებმა მალე ისინი ნაუწყუნ-ნაუწყუნად აღეწეს და ადგილიც აიღეს. მცხოვრებლები გაფრთხილებს დილამდე გარეთ არ გამოსულიყვნენ. მეორე დღეს მათ მირ ვეისი თავიანთ მეთაურად აირჩიეს. (მ. კ., გვ. 68, „პირველი რელაციონი“; ჯ. 3., გვ. 47). ხელნაწერის ერთადერთი ვარიანტი არის იმის მტკიცება, რომ ავლანელები რამდენიმე დღით ადრე ნავებით ქალაქში შემოვიდნენ.

(ქართველების დაბრუნება). ზუსტად მეორე დღეს რაზმები, რომლებიც გაგზავნეს მთებში, ბრუნდებიან და ქალაქი დაკავებული ხვდებათ. ისინი შინ ბრუნდებიან. ორივე, მ. კ. (გვ. 76, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა), და ჯ. 3. (გვ. 49) ამბობენ: „სამი დღის შემდეგ“. ეს თავაზიანი უკან დახევა კარგადაა აღწერილი ჰანეის მიერ.

(შაჰის ექსპედიცია). შაჰი, რომელიც თეირანიდან ისფაჰანში გაემგზავრა,

გადაწყვეტს საკუთარი თვლით იხილოს ეს ამბავი. დიდი ძალებით და სამხედრო აღჭურვილობით ის მიემგზავრება ყანდაპარში და ჩადის მამაქალში. ავღანელები განგაშმა მოიკვა და მთებში გარბიან. მაგრამ შაჰი, ასევე შეშინებული, კმაყოფილდება მხოლოდ იმამ რეზას საფლავის ხილვით და შინ ბრუნდება. მ. კ. მოიხსენიებს შაჰის ამ მოგზაურობას, მაგრამ ფიქრობს, რომ იგი მირ ვეისის აჯანყების წინ შედგა (გვ. XXXII). ამ ფაქტის აღმნიშვნელი სხვა წყარო არ ჩანს.

(ქაიხოსრო ხანისა და როსტომ ხანის ექსპედიციები). დასახლებულია გურგინ ხანის ძმისწული³⁰, რომელმაც შური უნდა იძიოს მირ ვეისზე. ის გარს ერტყმის ყანდაპარს, სადაც მირ ვეისმა დატოვა გარნიზონი. მირ ვეისი აცარიელებს პროვინციას. სპარსელთა რიცხვი კლებულობს, სანამ მხოლოდ 200 ქართველი არ რჩება, რომელთაც ავღანელები კომპლებით ხოცავენ (მ. კ. გვ. 86, „პირველი რელაციონი“ და ქ. პ., გვ. 53. ნახსენებია პერათისა და თავრიზის ხანების ადრინდელი ცდები). ამის შემდეგ ქართველები უარს ამბობენ ავღანელების წინააღმდეგ სამსახურზე. შემდეგ როსტომ ხანი გაგზავნეს, მაგრამ იგი ვერ ბედავს შეტევაზე გადასვლას. (მ. კ., გვ. 96, თურქული ხელნაწერის თარგმანიდან; ქ. პ., გვ. 57). ეს მასალები ამტკიცებენ, რომ შემდგომში ქართველები თანახმა არიან სამსახურზე იმ პირობით, თუ ისინი მარტო წავლენ.

(საქართველოს უფლისწულები). შაჰ ნავაზ ხანმა, ქაიხოსრო ხანმა, ვახტანგ ხანმა და მუჰამედ ყული ხანმა რჯული შეიცვალეს. საქართველოს პირველი ცნობილი ხანი თეიმურაზ ხანი იყო. მუჰამედ ყული ხანი მისი შთამომავალი მამრობითი ხაზით. ვახტანგი კი — დედრობითი ხაზით. საქართველოს მართვისათვის მათ ერთმანეთს შორის ბრძოლა არასოდეს შეუწყვეტიათ. ბოლოს თბილისი შაჰ ნავაზს უბოძეს და მუჰამედ ყულის მამა (ირაკლი) მოსკოვს გაიქცა. შემდეგ, რადგან შაჰ ნავაზი უკმაყოფილო დარჩა, ის უკანვე მოიყვანეს და საქართველო გადასცეს. შაჰ ნავაზმა კვლავ დათმო, მას აპატეის და ქირმანის გუბერნატორი, სპარსეთის ჯარების უფროსი (ირანის სპასალარი) და ყანდაპარის ვალი გახადეს. მხოლოდ ამის შემდეგ ხდება ვახტანგი რეგენტი, საქართველოში ბრუნდება და ქართლის მეფე ხდება. მაგრამ, როდესაც მას ისფაჰანის დასახმარებლად მოუწოდებენ, იგი რუსეთთან კავშირს ამჯობინებს. ასე რომ, როდესაც შაჰ ჰუსეინი პატიმარი ხდება, თაჰმასპი ბრალს დებს რა შაჰლიკს, მუჰამედ ყულის საქართველოში ნიშნავს და ახლა უდიდეს წყალობაშია იქ. (მ. კ., ტ. II, გვ. 93, „პირველი რელაციონი“; ქ. პ., გვ. 86, 132, 169).

(რუსების წინ ხვლა). დალესტინის ლეკები შირვანში იჭრებიან და შემახიას იპყრობენ. ჯერ მირ მაჰმუდის ხსენებაც კი არაა, ხოლო სპარსეთი და რუსეთი მეგობრები არიან. შაჰი ქირაობს მეფის (რუსეთის მეფის — ი. ტ.) 2 ათას კაცს. მეფე, ვახტანგ ხანი და შემახიის ბეი მეგობრობის საფარ ქვეშ იპყრობენ დარუბანდს და იქ გარნიზონს აყენებენ. შემდეგ ჩნდება რა მაჰმუდი, მეფე გემებით გზავნის ვილანში 2-ათასიან ჯარს, რომელიც რეშტს იპყრობს. სპარსელები თხოვენ მათ ყაზვინსა და ისფაჰანში მოსვლას, მაგრამ ისინი ამჯობინებენ დამატებით ძალებს დაელოდონ. შემდგომ წელს 4—5 ათასზე მეტი რუსი მოდის. ისფაჰანი ავღანელთა ხელშია. ახლა სპარსელები კვლავ თხოვენ რუსებს ყაზვინში გარნიზონის ჩაყენებას, მაგრამ ისინი პასუხობენ: „ჩვენი მეფის ბრძანებაა: ამას იქით წინ არ წავიწიოთ“. ცნობებია რუსების უფრო მეტი რაოდენობით ჩამო-

სელაზე. (მ. კ., ტ. II, გვ. 42 და შემდეგ, „პირველი რელაციონი“; გვ. 119; „პირველი რელაციონი“; ქ. პ., გვ. 154).

(**მირ ვეისის გარდაცვალება**). მირი, რომელმაც გადაარჩინა ყანდაპარი და მას მართავდა, მისი აღსასრულის დროც დადგა, იგი გარდაიცვალა და მირ მაჰ-მუდი 18 წლის ჰაბუჯი, რომელმაც სძლია თავის ბიძას მირ აბდლაჰს, ხდება მმართველი. (მ. კ., ტ. I, გვ. 98; ქ. პ., გვ. 57).

(**მირ მაჰმუდის ტახტზე ასვლა**), ხალხი მირ მაჰმუდის სასარგებლოდ იხრება. მირ აბდლაჰი შაჰს დახმარებას სთხოვს. შიშობს რა, რომ სპარსელთა სიუზერენობა განმეორდება. მირ მაჰმუდი 12 სხვა შეთქმულთან ერთად³¹ კლავს თავის ბიძას ნაშუადღევის დასვენების დროს. მირ მაჰმუდი ცხადდება მმართველად. (მ. კ., გვ. 106, „პირველი და მეორე რელაციონები“; ქ. პ., გვ. 58. ისინი ორივენი ამბობენ: „ორმოცი შეთქმულ“).

(**მაჰმუდის პირველი იერიში**). იგი ბელუჯებთან ერთად თავს ესხმის ქირ-მანს და ბრუნდება ყანდაპარში. (იხ. ზემოდან მე-5 აბზაცის ქვემოთ).

(**ვატ ალი ხანი გადაგებულია**). ეროვნებით ლეკი (ლეკები ახლახან შეიჭ-რნენ შირვანში, შემახიასა და არდებილში), სუნიტი და პასუხისმგებელი მირ ვეისის განთავისუფლებისათვის, პრემიერ-მინისტრი (ეთიჰად აღ-დოულუ) შე-რისხულია და მას თვალებს თხრიან. მუჰამედ ყული სცვლის მას. (მ. კ., გვ. 142, „პირველი რელაციონი“; ქ. პ., გვ. 72. მისი გასამართლების ვრცელი ანგარიში, რომელსაც ეს ავტორები იძლევიან, ამოღებულია სხვა წყაროებიდან).

(**უბედურების მომასწავებელი**). ასტროლოგები წინასწარმეტყველებენ სეფიანთა დინასტიის დაცემას და ისფაჰანის უბედურებას. მათი გამოთვლება დადასტურებულია პლანეტების (მოძრაობის) დამთხვევით და შემთხვევით, რომელიც გადახდა შაჰს თეირანიდან ისფაჰანში მგზავრობისას: იგი ცხენიდან გადმოვარდა. (მ. კ., გვ. 200, „პირველი რელაციონი“, ქ. პ., გვ. 92).

(**წადობა აღდგენილია**). რაც შაჰი 9 თვის განმავლობაში ისფაჰანში იმყოფებოდა, არაფერი მომხდარა. ყველამ დაივიწყა ეს ამბავი, სანამ ქირმანში მირ მაჰმუდის მეორე წასვლის ამბავი არ მოვიდა. გამართეს თათბირი. ზოგს უნდოდა პორტასათვის დახმარება ეთხოვა. სხვები ფიქრობდნენ შაჰი ყაზვინს უნდა გადავიდეს. ორივე წინადადება უკუაგდეს. (მ. კ., გვ. 256, „პირველი რელაციონი“; ქ. პ., გვ. 110. ორივე წყაროს მიხედვით ეს თათბირი გიულნაბადის ომის შემდეგ შედგა. არცერთი არ ასახელებს თხოვნას სულთანისადმი). მირ მაჰმუდმა, დაისვენა რა თავისი პირველი ლაშქრობის შემდეგ, დაძრა 18 ათასიანი ლაშქარ³², გადალახა სიისტანი, ალყას არტყამს ქირმანს. 3 თვის შემდეგ იგი 100 ქისა ვერცხლს ღებულობს და მიემართება ისფაჰანში, სადაც იგი ჩადის 14 ათასიანი ლაშქრით. ისფაჰანისა და ჰამადანის რაიონის ბეიები 18 ათასიანი ლაშქარს ძრავენ. საველე სიმაგრე ვარზანასთან 4 დღის სავალზე ისფაჰანიდან. მათ მირს 600 ქისა ვერცხლი შესთავაზეს³³, რათა მას წინსვლა შეეჩერებინა, მაგრამ ის მიიჩქარის და ორშაბათს 8 ჯუმადას 1134 წელს, ბანაკს შლის გიულნაბადში, ისფაჰანიდან 4 საათის სავალზე. (მ. კ., გვ. 211, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ქ. პ., გვ. 97. წყაროები განსხვავებულ ციფრებს იძლევიან. ისინი ამტკიცებენ, რომ გზაზე მირ მაჰმუდმა იეზდს შეუტია. (ეს ხელნაწერში გამოტოვებულია). მაგრამ მათ გამოტოვეს ადგილის სახელწოდება (ზუვარა, უზვარაჰ), სადაც მათ ქისები შესთავაზეს³⁴. ისინი იძლევიან თარიღს: ისევე, როგორც ხელნაწერში — 1722 წლის 24 თებერვალი³⁵).

(**სპარსეთის ძალები**). მასში შედის 52 ათასი კაცი. აქედან 4 ათასი აღ-

ჭურვილია წერაქვით და ნიჩბით: აგრეთვე 10 შორისმროლელი ქვემეხი, 4 გრძელი ქვემეხი³⁶, 10 ათასი შეკვრა ტყვია-წამალი და უამრავი საომარი მასალა ფრანგი მეზარბაზნეების მეთვალყურეობის ქვეშ. შაჰი რჩება ქალაქში: პრემიერ-მინისტრი და სხვები მიდიან. „მირი ჭიანჭველა ეგონათ, გველი კი ყოფილა: მისი შაბათი ყოვლისშემძლე კვირის მაუწყებელია“³⁷. (მ. კ., გვ. 222, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ჯ. ჰ., გვ. 101, არ იძლევიან ამ დეტალებს. ისინი ამბობენ, რომ ერთ-ერთი ხანის ორი ქალიშვილი სპარსელთა მზარეუ იბრძოდა, რაც მ. კ.-ს გამოტოვებული აქვს: ტ. II, გვ. 282).

(მირ მაჰმუდის პანიკა). სპარსელთა სიმრავლის დანახვისთანავე მირ მაჰმუდი მზადაა თავს უშველოს თავისი ათასი სწრაფი მორბენალით. მაგრამ ამან ალაპ სულთან სარდარი ამხნევებს მას, რომ დარჩეს. იგი აღნიშნავს მოწინააღმდეგის სისუსტეს და თავიანთ სიძლიერეს. მოაქვს ცნობილი ციტატი: „ბევრ პატარა ჯგუფს ღეთის წყალობით დიდზე გაუმარჯვნია“³⁸ და ამრიგად „გაქცევის განზრახვა სიმტკიცით შესცვალა“. (მ. კ., გვ. 226, „პირველი რელაციონი“ უარყოფს ამ ამბავს; ჯ. ჰ.-ის ეს გამოტოვებული აქვს, გვ. 105). ავღანთა ხუთათასიან მარჯვენა ფლანგს მეთაურობს ამან ალაპ, სამათასიან მარცხენა ფლანგს კი — ცალთვალა სიისტანელი ნასრ ალაპ, ექვსათასიან ცენტრს ხელმძღვანელობს მირი. (მ. კ., გვ. 230, „პირველი რელაციონი“). მაგრამ იგი უმატებს მე-4 დივიზიასაც სხვა წყაროდან, ასევე, ჯ. ჰ., გვ. 104).

(სპარსელთა საბრძოლო წყობა). ესენი იყვნენ შერეული მასა 12 სარდარის მეთაურობით: მარჯვენა ფრთას მეთაურობდა პრემიერ-მინისტრი და სხვები, მარცხენას მეთაურობდნენ ყულარ აღასი და ქუდეიზალ ხანი, ხოლო ცენტრს — ყორჩი ბაში და სხვები. (ხელნაწერში „მარჯვენას“ ნაცვლად წაიკითხეთ „მარცხენა“ და „მარცხენას“ ნაცვლად „მარჯვენა“. ასევე ქვემოთ და მ. კ., გვ. 227, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ჯ. ჰ., გვ. 103). პრემიერ-მინისტრის რჩევა: სანგრებით გამაგრება და შეტევისათვის მზადყოფნა. (მ. კ., გვ. 235, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ჯ. ჰ., გვ. 105. ქუდეიზან ხანი არის აბდალაპ ხანი, არაბეთის ვალი).

(გიულნაბადის ბრძოლა). ამ ბრძოლის აღწერა ეთანხმება ლა მამი კლერაკის აღწერას, რომელიც აღებულება პირველი რელაციონიდან. (გვ. 237) და ჰანვეისას (გვ. 106). თუმცა ხელნაწერი არ მოიხსენიებს ავღანთა ლაშქარში სპილოებს³⁹. ის ამტკიცებს, რომ არკებუზები, რომლებიც აქლემებს მოჰქონდათ, იყო ის, რასაც სპარსულად ეწოდება ზემბურაკი. გამოტოვებულია მთელი რიგი დეტალები, როგორიცაა: პიროვნებებისა და ჯარის შემადგენელი ნაწილების ბედი. ის იძლევა სპარსელ მოკლულთა რიცხვს — 5 ათასს⁴⁰. ჰანვეის ეს ციფრი მისიონერ სენიანლის მიხედვით აჰყავს 15 ათასამდე. ავღანელებმა დაჰკარგეს 500 კაცი.

(ბრძოლის შემდეგ). მაჰმუდი სამ დღეს ისვენებს. სპარსელები თავიანთ 150 ქვემეხს ქალაქის ირგვლივ განლაგებენ. ავღანელები უტევენ შაჰრისტანს. ქვემეხები მათ ახლო არ უშვებენ. ისინი კარგავენ 78 მოკლულს. (მ. კ. გვ. 265, „პირველი რელაციონი“; ჯ. ჰ., გვ. 114, რომელიც ამბობს: „შეტევა დედაქალაქზე შაჰრისტანიდან“).

(ჯულფას ბედი). შაჰის მიერ დატოვებული ეს ქალაქი ნებდება. ისინი უხდიან მირს 2800 ქისას, 800 ნაღდად და დანარჩენს კი სესხის სახით. მაჰმუდი იპყრობს ფარჰაბადის სამეფო პარკს. ის უტევს დედაქალაქს, მაგრამ წარუმატებლად. (მ. კ., გვ. 268, „პირველი რელაციონი“; ჯ. ჰ., გვ. 114).

(**ისფაპანი დაკავებული**). ბოლოს ავღანელები იკავებენ დედაქალაქს ისე, რომ არაეის შეუძლია გასვლა ან შემოსვლა. ძარცვავენ რა ირგვლივ მდებარე ადგილებს, ისინი 5 წლის მარაგს აგროვებენ არდისტანში (?). (მ. კ., გვ. 293 ამბობს: „რამდენიმე თვის“).

(**ხანთა დამარცხება**). ლურისტანის ხანი ალი მერდანი დანიშნულია რა მთავარ სარდლად, ქაუნ-სარს შეხვედრას უნიშნავს, მაგრამ ხანები ცალ-ცალკე მიემგზავრებიან ისფაპანს. მამპული მიხვდა რა ამას, ავზანის 6 ათას კაცს ნასრ ალაპის მეთაურობით, რომელიც ამარცხებს ჰამადანის ხანს ექვსათასიანი ლაშქრით, ფარსელი ალი რიდას 12 ათასით და კაზიმ ხანის ასევე 12 ათასით. (მ. კ., გვ. 262, „პირველი რელაციონი“, გვ. 229, „პირველი რელაციონი“, გვ. 307, „პირველი რელაციონი“, გვ. 297, „პირველი რელაციონი“, რომელიც ავღანთა მეთაურად ამან ალაპს ასახელებენ; ასევე, ჯ. ჰ., გვ. 127). ამის გამო ალი მერდანი ხანი ზრუნავს ქურამაბადის დაცვაზე. (მ. კ., გვ. 317, „პირველი რელაციონი“, ხელნაწერში ნახსენები არ არის ბენ-ისფაპანის ინციდენტი).

(**გვირგვინოსანი უფლისწულის გაქცევა**). დაახლოებით ხუთი თვის შემდეგ, შაჰის მე-4 ვაჟი თამაზი, ათასი ცხენით ღამის წყვილით გარემოცული, არღევს მოწინააღმდეგის ხაზს და ყაზვინს აღწევს. (მ. კ., გვ. 310, „პირველი და მეორე რელაციონი“ ამბობს: „21 ივნისს 300 ცხენოსნის თანხლებით“⁴¹, მიჰყვება ბატონ გარდანის ძმას: ასევე, ჯ. ჰ., გვ. 134).

(**კაპიტულაცია გადაწყვეტილი**). თავის სიცოცხლის შენარჩუნებისათვის შაჰი დედაქალაქის ჩაბარებას სთავაზობს. საფრანგეთის კონსული იმ წამსვე გზავნის იოსებს მირ მამპულთან ძვირფასი საჩუქრებით, მფარველობის სათხოვნელად. ამას კარგი შედეგი აქვს⁴². (მ. კ., გვ. 33, შენიშვნა და „პირველი რელაციონი“, ტ. II, გვ. 57; ჯ. ჰ., გვ. 144).

(**შაჰ შუსეინი ნებდება და ხელს იღებს ტახტზე**). მას შემდეგ, რაც რვა თვე-ნახევარი შაჰი ატარებს გვირგვინს და ჯილას, მარტო პრემიერ-მინისტრთან და სხვა მეთაურებთან ერთად მიდის ფარჰაბადში. მათ ნახევარ საათს ალოდინებენ. შედის რა მისაღებ დარბაზში, შაჰი მიესალმება: „სალამ ალეიქუმ“. ის და მირი ჯდებიან, თითოეული ცალკე კუთხეში, ანგორის მოთელილ ხალიჩაზე გაფენილ დალიანდაგებულ საბანზე. სხეები ფეხზე ღვანან. შაჰი იმეორებს: „ო, ღმერთო, სამეფოს გამგებლო“. სტროფს ბოლომდე ჩაათავებს (ყურანი, III, 25) და შემდეგ სპარსულად ამბობს მის არსს. ის აგრძელებს: „თვითმპყრობელი მეფე, უმადლესი ღმერთი სამართლიანია და ვიზეც ამბობენ ის ხდის მას განმგებლად“. ერთ დროს ეს მე მეხებოდა, ახლა ეს შენ გეხება. და ბოლოს, შვილო ჩემო, მეც გემორჩილები შენ. „მართე მარტო და იყავ კურთხეული“. იგი აწვდის ჯილას ამან ალაპ სულთანს, მაგრამ ამჩნევს, რომ მირს არ მოსწონს, ის თვითონ ადებს მირს მას თავზე. შემდეგ შემოაქვთ ყავა და ნარგილეები „ყალიონებად“ წოდებული და მირი კარგ გუნებაზე იყო რა, შაჰის სანუგეშებლად ამბობს: „ჩემო შაჰო, ღმერთმა ინებოს, რომ მწუხარებამ არ დაისადგუროს თქვენს გულში. მსოფლიოს მმართველობა ხელიდან ხელში გადადის, ღმერთის ნებით, რომელიც უსაზღვროა. ახლა თქვენ მამაჩემის მდგომარეობაში ხართ, ამის გარდა, იყავი შენს აზრზე და შენს გადაწყვეტილებაზე, მე არაფერს ვიქმ“. ბელუჯის ხანიც ამბობს: „ჩემო შაჰო, რაც არ უნდა გააკეთო, ჩვენ შენი მსახურები ვართ, ახლა გვიმსახურე ჩვენ ავღანეთისათვის“. შაჰი მირის სიტყვებთან დაკავშირებით პასუხობს: „ღვთისა მმართველობა“. ამის შემდეგ შაჰი ტოვებს ადგილს და მიდის თავის ბინაში, სადაც იგი ჯერ კიდევ

რჩება. ხელნაწერი თავდება სიტყვებით: „თქვენი მორჩილი მსახური...“ (მ. კ., გვ. 340, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა. აქ მოცემული დეტალები არ არის ხელნაწერში. იხ. ასევე, გვ. 3., გვ. 144).

ზემოაღნიშნულიდან კეთდება ყველაზე ცხადი დასკვნა იმის შესახებ, რომ ეს ის ხელნაწერია, რომელიც შეადგინა, როგორც ლა მამი კლერაკი ამბობს თავის წინასიტყვაობაში, იოსებ ქართველმა თურქეთის დიდი ვეზირისათვის წარსადგენად. რა თქმა უნდა, თუ კიდევ არსებობს ეს დოკუმენტი სადმე სხვაგან, ეს უნდა იყოს სხვა ვერსია იმავე ხელით დაწერილი იმავე მოვლენებზე. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მოვლენებზე მიღებული სხვა ანგარიშების განსხვავება ძირითადად დაუდევრობის შედეგია და გამოტოვებული ამბების უმეტესი ნაწილი ნაკლებად სარწმუნოა, რომ ნამდვილად მოხდა.

ხელნაწერი მეტად შორსაა იმისგან, რაზედაც იგი პრეტენზიას აცხადებს — თვითმხილველის მონათხრობი. იოსები მოწმეა მხოლოდ იმ მოვლენების, რომლებიც ყაზვინსა და ისფაჰანში მოხდა.

ჯონ ჰანვეი ამტკიცებს, რომ იგი თავისი მონათხრობისათვის დავალებულია მამა კრუსინსკის წინაშე, მაგრამ ჰანვეი ისე ახლოსაა სიტყვით და ფრაზით ლა მამი კლერაკთან, როდესაც ეს უკანასკნელი ეყრდნობა იოსებს, რომ ალბათ კიდევ უფრო ახლო კავშირი უნდა ყოფილიყო კრუსინსკისა და იოსებს შორის.

საბოლოოდ რომ შევაჯამოთ, გლაზგოს ხელნაწერს არა აქვს ბევრი საპრეტენზიო იყოს პირველადი წყარო იმ ამბებისა, რომელსაც იგი მოგვითხრობს, და ღმერთმა უკეთ უწყის⁴³.

შენიშვნები

* The present article — «About a Manuscript kept in the Glasgow University» — gives the contents of Joseph Georgian's work «The Revolution in Persia at the beginning of the 18 th century». The MS is kept at the Hunterian Library of the University of Glasgow, from which we got it thanks of Sir Fitzroi Macclin. This Turkish MS has not been yet translated. Its contents together with commentaries was published by an English historian T. H. Weir. We made it our aim to translate T. H. Weir's work into Georgian, supply it with our commentaries and compare Joseph Georgian's Turkish MS with other original sources, made up at the same period.

¹ უილიამ ჰანტერი — William Hunter (1718—1783) — ცნობილი ფიზიკოსი. მან გლაზგოს უნივერსიტეტს საჩუქრად დაუტოვა კოლექციებით მდიდარი მუზეუმი. შემდგომში გლაზგოს უნივერსიტეტსა და მის ბიბლიოთეკას ჰანტერის სახელი ეწოდა.

² იხ. I. T a b a g o u a, Pour servir à l'histoire de l'activité de Joseph Géorgien en Orient, «Bedi Kartlisa revue de kartvélogie», vol. XXXIII, Paris, 1975, გვ. 204—215. ო. ტაბაღუა, იოსებ ქართველის მოღვაწეობა ირანსა და თურქეთში (1717—1726), ივანე ჯავახიშვილის დაბადებიდან 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბილისი, 1976, გვ. 370—379.

³ ფრანგული სიტყვა „მემუარ“ სხვადასხვანაირად შეიძლება ითარგმნოს: „მოგონება“, „მოხსენებითი ბარათი“, „სამახსოვრო ბარათი“, „ანგარიში“ და სხვ. ჩვენ ვადავწყვიტეთ იოსებ ქართველის მიერ ისფაჰანში შედგენილი ამ თხზულებისათვის პირობით გვეწოდებინა „მოგონება“, ხოლო იოსების ამ ნაშრომის საფუძველზე კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის საელჩოს მიერ პარიზში გაგზავნილი გრცელი ანგარიშისათვის — „მოხსენებითი ბარათი“.

⁴ «Mémoire sur la dernier guerre civile de Perse. 31 janvier 1723. Fait par le Chancelier ou Secretaire du Sr. de la Gardane Consul de France à Hispahan. Archives du Ministère des Affaires Etrangères de la France». Paris, «Perse», t. 6, ff. 262—290.

⁵ Archives. Paris, «Perse», t. 6, f. 290°.

⁶ საინტერესოა, თუ რატომ დაწერა მან ელჩისთვის ეს „ანგარიში“ იტალიურ ენაზე და არა ფრანგულზე? იქნებ იოსებმა უკეთ იცოდა იტალიური, ვიდრე ფრანგული?

⁷ Archives. Paris, «Turquie», t. 70, ff. 260—260v°.

⁸ Mémoire sur la dernière Revolution de Perse jusques à la fin de l'année 1724. Avec la lettre de Mr. d'Andrezel du 8 Août 1725. Archives. Paris, «Perse», t. 6, ff. 341—370.

⁹ Archives, Paris, «Perse», t. 6, f. 357v°.

¹⁰ L.-A. de la M a m y e d e C l a i r a c, Histoire de Perse, t. I, 1750, გვ. VI.

¹¹ ეს ხელნაწერი ჩვენ ვნახეთ გლავზოს უნივერსიტეტის პანტერის სახელობის ბიბლიოთეკაში 1968 წელს, მაგრამ მაშინ ვერ მოვახერხეთ მისი ფოტოპირის წამოღება. ერთი წლის შემდეგ, საბჭოთა კავშირ-ინგლისის მეგობრობის საზოგადოების თავმჯდომარის სერ ფიტცროი მაკლინის საშუალებით. (Sir Fitzroi Macclin) ჩვენ იგი მივიღეთ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას ვუძღვებით.

¹² T. H. W e i r, The Revolution in Persia at the beginning of the 18 th century. A volume of Oriental Studis presented to E. G. Browne, Cambridge, 1922, გვ. 480—490.

¹³ ტ. პ. ვეირის ეს ნაშრომი ქართულად თარგმნეს დალი ქადაგიშვილმა და ვახტანგ ტაბაღულამ. შესავალი და სქოლიოში მოცემული ყველა შენიშვნა და კომენტარი ჩვენია. ტ. პ. ვეირის ნაშრომს სქოლიო არ გააჩნია. თავის კომენტარებს ტ. პ. ვეირი თვითონ ტექსტში იძლევა.

¹⁴ L.-A. de la M a m y e d e C l a i r a c, Histoire de Perse, depuis le commencement de ce siècle, 3 vols., Paris, 1750.

¹⁵ ამ საიმი ჩამოთვლილია ის ნაშრომები, რომლებიც ლ.-ა. დე ლამაში დე კლერაკმა გამოიყენა თავისი „სპარსეთის ისტორიის“ დასაწერად. მათ შორის 47 დასახელება ეხება იმ პერიოდს, რომელიც აღწერილია იოსებ ქართველის „მოგონებაში“. დავასახელებთ ზოგიერთ მათგანს: Lettere di Giuseppe Percurati Veronese, Chirurgo Maggiore del Principe di Giorgia Kai Cosurof Kan, Generalissimo, etc. scritte de Farrà, negli confini del Corassan, li 29 Novembre 1710, et primo Jenaro 1711; Relation de la dernière révolution de Perse, par Mustafa-Effendi, traduite du Turc et enrichie de notes sous les yeux de cet Auteur, par M. d'Allion; Relation de ce qui s'est passé dans la dernière guerre de Perse, années 1722, 1723, 1724 et 1725, par le R. P. Reynal, Missionnaire de la Compagnie de Jesus en Syrie, avec des notes de M. Joseph; Sommaire des principaux événemens arrivés en Perse depuis le mois d'Octobre 1724 jusqu'au mois d' Avril 1727.

¹⁶ L.-A. de la M a m y e d e C l a i r a c, Histoire de Perse...

¹⁷ Jonas H a n w a y, Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea with the Revolutions of Persia, London, 1753.

¹⁸ იოსებ ქართველი ისტაჰანში იყო არა მწელი, არამედ 6 წელი.

¹⁹ 1138 წელი პიჯრით ე. ი. 1725 წლის 9 სექტემბრიდან 1726 წლის 28 აგვისტომდე. გამოდის, რომ ისტაჰანის ამხები იოსებ ქართველმა 1725—1726 წწ. გაიგო.

²⁰ ესეც ვაუგვებარია. იოსები სპარსეთში იყო 1717—1723 წწ., ხოლო 1725 წელს იგი კვლავ კონსტანტინოპოლშია და მისი „მოგონებიდან“ მასალები სხვადასხვა მისამართით უკვე წარდგენილი აქვს.

²¹ საფრანგეთის კონსული ისტაჰანში ანუ დე გარდანი 1717 წლის ივლისში ჩავიდა ერევანში, ხოლო 1718 წლის მაისში— ყაზვინში.

²² 1129 წელი პიჯრით, ე. ი. 1716 წლის 16 დეკემბერი — 1717 წლის 4 დეკემბერი.

²³ იოსებ ქართველის ეს თურქული ხელნაწერი არაა დაყოფილი არც პარაგრაფებად და არც ცალკე სათაურები გააჩნია. ხელნაწერისათვის ეს სათაურები, როგორც ჩანს, ტ. პ. ვეირს ვაუგვებთ. გამოდის, რომ ტ. პ. ვეირს ზუსტად არ უთარგმნია იოსებ ქართველის ეს თურქული ხელნაწერი, არამედ იძლევა მის მოკლე შინაარსს, ზოგჯერ თავის აზრსაც უმატებს. პროფ. ტ. პ. ვეირის ამ ნაშრომთან იოსებ ქართველის თურქული ტექსტის შედარებაში ჩვენ დახმარება გავეცით ისტ. მეცნ. დოქტორმა ნოდარ შენგელიამ.

²⁴ იოსებ ქართველის „მოგონებაში“ დასახელებულია 50 ათასი ოჯახი. კონსტანტინოპოლიდან პარიზში ვაგზავნილ „მოხსენებით ბარათში“ არც ერთი ციფრი არაა დასახელებული.

²⁵ იოსებ ქართველის „მოგონებაში“ ნათქვამია: მირ ვეისმა ისტაჰანში წარმატებას მიაღწია თავისი ენამახვილობითა და ძვირფასი საჩუქრებით, 600 ეკიუს საშუალებით. დაუკავშირდა ნაბრისს ვანუ შაჰის სასახლის ინტენდანტს და დიდ ეგერმეისტერს— გურჯინ ხანის მტრებს.

²⁶ მექაში სალოცავად მირ ვეისის წასვლაზე არაფერია ნათქვამი არც იოსების „მოგონებაში“ და არც „მოხსენებით ბარათში“. არც ელჩი ისრაილ ორია მათში ნახსენები.

- 27 არც ესაა მოხსენიებული „მოგონებასა“ და „მოხსენებით ბარათში“.
- 28 მირ ვეისის ქალიშვილის ამბავი არაა ნახსენები „მოგონებაში“.
- 29 ეს მომენტი სხვადასხვანაირადაა აღწერილი „მოგონებაში“ და „მოხსენებით ბარათში“.
- 30 ივულისხმება ქაიხოსრო.
- 31 იოსებ ქართველის „მოგონებაში“ ნათქვამია: „40 მეგობართან ერთად“.
- 32 იოსებ ქართველის „მოგონებაში“ ნათქვამია: „20 ათასი“.
- 33 „მოგონებაში“ ნათქვამია: „30 ათასი ეკიუ“; კონსტანტინოპოლიდან პარიზში გაგზავნილ „მოხსენებით ბარათში“ — „300 ათასი ეკიუ“.
- 34 „მოგონებაში“ ადგილი არაა მითითებული.
- 35 იოსების „მოგონებაში“ ნათქვამია: „7 მარტს ბანაკი გაშალა ისფაჰანიდან 7 ლიეზე“.
- 36 იოსების „მოგონებაში“ ნათქვამია: „არმია 50 ათასზე მეტი, 24 ქვემეხი“. „მოხსენებით ბარათში“: არმია 52 ათასი, 24 ქვემეხი.
- 37 ეს ფრაზა არ არის იოსების „მოგონებაში“.
- 38 არც ეს ფრაზაა იოსების „მოგონებაში“.
- 39 სპილოები არც იოსების „მოგონებაშია“ ნახსენები.
- 40 იოსების „მოგონებაში“ ნათქვამია: დაიღუპა 6 ათასი სპარსელი, 600 ავღანელი; „მოხსენებით ბარათში“: 6 ათასი სპარსელი, 800 ავღანელი.
- 41 ეს არ არის იოსების „მოგონებაში“.
- 42 აი, როგორ გახდა იოსებ ქართველი შაჰ ჰუსეინისა და მირ მაჰმუდის შეხვედრის მოწმეთუცა, ამაზე დაწვრილებით სხვაგან შეეჩერდებით.
- 43 ასეთია გლაზგოს უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში შემონახული იოსებ ქართველის ნაშრომის შინაარსი, გადმოცემული ინგლისელი პროფესორის ტ. პ. ვეირის მიერ. ცხადია, უკეთესი ექნებოდა ჩვენ რომ გვქონოდა იოსებ ქართველის ამ ნაშრომის ზუსტი თარგმანი თურქულიდან. ეს ხელნაწერი, როგორც უკვე ითქვა, ჩვენ რამდენიმე წელია ხელთა ვეჭვს, მაგრამ, სამწუხაროდ, დღემდე ვერ მოხერხდა მისი თარგმნა ქართულად.

И. М. ТАБАГУА

ОБ ОДНОЙ РУКОПИСИ ИЗ УНИВЕРСИТЕТА В ГЛАЗГО

Резюме

В данной статье дается содержание работы Иосифа Грузина «Революция в Персии в начале XVIII века». Эта рукопись на турецком языке хранится в библиотеке Хантера в университете в Глазго, откуда мы получили ее благодаря сэру Фитцрой Макклин.

Эта рукопись до сих пор не переведена ни на один язык. Ее содержание с собственными комментариями опубликовал английский историк Т. Х. Вейр. Мы поставили перед собой цель перевести на грузинский язык работу проф. Т. Х. Вейра (перевод с английского принадлежат: Д. Кадагишвили и В. Табагуа), дать свои комментарии и сравнить содержание турецкой рукописи Иосифа Грузина с другими, до сих пор не опубликованными источниками, составленными (некоторые из них самим же Иосифом Грузином) в тот же период.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ევროპის ქვეყნების ისტორიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ჭიჭიამ

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ПО ПОВОДУ ОДНОЙ РЕЦЕНЗИИ

В конце 1978 года под грифом Института востоковедения им. акад. Г. В. Церетели АН Грузинской ССР был опубликован сборник статей Дж. Ш. Гунашвили «Филологические заметки» (90 страниц, на русском языке). Почти половину сборника занимает рецензия «Заметки о IV издании поэмы Фахр ад-Дина Горгани «Вис о Рамин» (с. 48—90). В ней речь идет о подготовленном нами персидском тексте, который был издан в 1970 г. в Тегеране Культурным центром Ирана под грифом Института востоковедения АН СССР, АН Таджикистана ССР и АН Грузинской ССР.

Поэма Горгани «Вис о Рамин» впервые была издана в 1865 году в Калькутте на основе одной рукописи. Несмотря на пропуски и многочисленные описки (часть из них отмечена в конце книги), это издание сыграло большую роль в популяризации забытого романа как на Востоке, так и на Западе. В 1935 году известный иранский ученый М. Минови опубликовал в Тегеране II издание текста, в основу которого легла Парижская рукопись гораздо лучшей сохранности. Поэтому издатель почти всецело отказался от I издания и лишь в отдельных случаях воспользовался его данными. Впервые обратил внимание М. Минови и на древнегрузинский текст, известный ему по английскому переводу О. Уордрона. В Тегеране же в 1959 году было осуществлено III издание «Вис о Рамин», выполненное видным иранским ученым М. Махджубом, в основном, путем сопоставления I и II изданий. Им был восстановлен ряд бейтов и разночтений I издания, хотя критерий отбора был субъективным, а в основу было положено II издание.

Таково было состояние персидского текста, когда мы на основе трех персидских, двух грузинских изданий и всех дошедших до нас грузинских рукописей приступили к подготовке нового критического издания текста древнегрузинского перевода «Висрамиани». На основе впервые проведенного нами полного сличения персидского и грузинского текстов было подготовлено критическое издание «Висрамиани» (Тбилиси, 1962 год, 762 с.: предисловие, текст, исследование, варианты разночтения, словарь, указатели).

Характеризуя это издание, рецензент пишет:

«С методологической точки зрения, на наш взгляд, к достоинствам четвертого издания «Висрамиани» в первую очередь следует отнести то, что читатель ясно представляет себе позицию авторов издания по тому или иному вопросу: выбор того или иного чтения, как правило, аргументирован. В этом, несомненно, следует усмотреть благотворное влияние редактора издания Г. Церетели на наших коллег» (с. 53).

Чуть ниже рецензент продолжает:

«Осязаемая заявка на составление текста IV издания «Вис о Рамин» достаточно рельефно была представлена нашими коллегами в IV издании грузинского «Висрамиани». В главе «Значение грузинского перевода «Висрамиани» для персидского текста» А. Гвахария и М. Тодуа рассмотрели около 250 случаев, которые, по их мнению, демонстрировали исправления и внесение поправок в персидский текст» (с. 55—56).

Кстати, отметим, что у нас рассмотрены не «около 250 случаев», а 348 примеров (№№ 1—155 и 1—193 на с. 497—609).

Таким образом, тот, кому доступно наше грузинское издание «Висрамнани», казалось бы, должен ясно представить нашу позицию по отношению к персидскому тексту: отдавать предпочтение тем вариантным разночтениям, которые одновременно зафиксированы как в персидском оригинале, так и древнегрузинском переводе (разумеется, при критическом рассмотрении данного совпадения, так как нами не исключалась возможность дефектности того персидского списка, который лежал в основе грузинского перевода). Несколько сот примеров, упомянутых рецензентом выше, были дополнены данными рукописного материала и представлены в новом издании «Вис о Рамин».

Это издание несколько отличалось своим построенным (но не текстологическим методом!) от грузинского. Если в «Висрамнани» весь критический аппарат удалось поместить вслед за грузинским текстом, то персидский оригинал, снабженный лишь предисловиями¹, вариантами и указателями, занял 560 страниц.

В данном иранском издании не было никакой возможности конкретно аргументировать каждое из внесенных нами изменений. На выбор отдельных разночтений указывали варианты и лишь пополнение текста отдельными бейтами или даже целыми фрагментами на основе грузинского перевода были обозначены квадратными скобками. Коротче говоря, внимательный и объективный читатель, ознакомившись с нашим введением (где даже приведены основные, типичные примеры исправлений) и разобравшись в постранично (специально для облегчения поиска) представленных вариантах, ясно представит себе нашу позицию.

Вначале рецензент действительно кажется именно таким внимательным и все прекрасно понимающим читателем. Он пишет:

«Работая над составлением персидского текста IV издания, наши коллеги расширили круг источников: они привлекли данные Стамбульского и Оксфордского списков, а также ряда фрагментов. Кроме того, они использовали текст Парижской рукописи, легшего (так! — А. Г., М. Т.) в основу II и III изданий поэмы. Однако, «надежнейшим путеводителем» для А. Гвахария и М. Тодуа оставался грузинский перевод, широкое привлечение данных которого внесло много поправок в текст прежних изданий и дало возможность с большей долей уверенности отобрать и включить в их издание значительное число слов, форм и целых пассажей из различных рукописей поэмы» (с. 56).

Затем рецензент приводит четыре примера одобряемых им поправок и заключает:

«Примеров, подобных вышеприведенным, в тексте IV издания можно насчитать несколько сот (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.). Этот материал является блестящим подтверждением выдвинутого Н. Марром тезиса о том, что «грузинская версия Висрамнани имеет весьма существенное значение для критики персидского текста» (с. 60—61).

Однако, как ни странно, после столь высокой оценки нашего издания (кому из издателей не лестно, что несколько сот его исправлений положительно оцениваются рецензентом!), вопреки элементарной логике, рецензент не только приступает к перечню отдельных недочетов (что вполне естественно; в какой большой работе их не обнаружить после восьмилетнего кропотливого изучения?), но на их основании приходит к резко отрицательным выводам, фактически пе-

речеркивающим весь наш труд и ставящим под сомнение научное значение IV издания. Поэтому рассмотрим эти замечания, быть может, они в самом деле дают рецензенту основание для таких заключений.

Свои замечания рецензент, как бы обвиняя нас, предвваряет таким довольно странным заявлением:

«Работой наших коллег, несомненно, заинтересовались бы многие иранисты. Но IV издание поэмы практически осталось недоступным даже для узкого круга советских ученых-специалистов по «Вис о Рамин» (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.): Д. Кобидзе, например, в 1972 году писал, что ему ничего не известно о характере текста и содержании этого издания» (с. 61).

Рецензент неточно изложил цитату Д. И. Кобидзе, приведенную там же, в сн. № 64 на грузинском языке. Он упустил из виду слова ученого о том, что главной задачей нашего издания он считает отражение данных грузинской версии в персидском тексте. И это не случайно, так как именно этот вопрос в рецензии явно игнорируется.

Что касается недоступности для отдельных лиц нашего издания, напечатанного в Тегеране, то сие, как известно, от нас не зависело.

В этой же сноске, для убедительности своего заявления, рецензент приводит цитату из книги И. С. Брагинского «12 миниатюр» (1976 г.), в которой подчеркивает ошибки корректурно-библиографического характера (Г. А. Гвахария — вместо А. А. Гвахария и М. А. Тодуа; 1973 — вместо 1970), игнорируя при этом оценку ученого, данную нашему труду, как «лучшему критическому тексту поэмы». Рецензенту не известно, во всяком случае он умалчивает о том, что столь высокую оценку И. С. Брагинский высказал значительно раньше, а именно в 1972 г.: «...единственное подлинно критическое (Тегеран, 1971)» (Из истории таджикской и персидской литератур, М., 1972, с. 285). По рецензенту выходит, что И. С. Брагинский дал эти высокие оценки нашему изданию, не будучи с ним знаком.

Однако эти примеры вряд ли подтверждают положение рецензента о недоступности нашего издания «даже для узкого круга специалистов». Книга, опубликованная в Тегеране 2000-ным тиражом (как это отмечено на конгритуле) в конце 1970 года, стала широко доступной в 1971 году, поскольку издательство Культурного центра Ирана разослало ее во все крупные библиотеки и востоковедные центры Советского Союза, в том числе в Тбилисский университет и Институт востоковедения АН Грузинской ССР. Рецензент противоречит себе, указывая, что уже в 1972 (16.V) им было сделано сообщение по нашему изданию. Более того, в том же 1972 году им была опубликована статья, основанная на данном издании. Какая же тут недоступность? Или рецензент не причисляет себя к «узкому кругу советских ученых-специалистов»?

В 1972 г. был опубликован английский перевод «Вис о Рамин»². Переводчик Дж. Моррисон, в числе использованных изданий и рукописей, называет имевшийся у него в процессе работы наш текст (с. X). В 1971 г. в Иране была опубликована рецензия на наше издание («Сохан», № 6). Перевод рецензии Мохсена Абулкасема был дважды напечатан в грузинской прессе³. В связи с этим обращает внимание одно заявление рецензента: «Не учитывались нами также газетные материалы» (с. 62). Очевидно, Дж. Гиунашвили имеет в виду рецензию акад. А. Г. Барамидзе. Этот, фактически первый отклик на наше издание, появился в центральном республиканском органе газ. «Комунисти» уже 18 мая 1971 г. (вот вам еще один пример «недоступности!»). Однако Дж. Гиунашвили не учел, что рецензия А. Г. Барамидзе в более

полном виде была перепечатана в книге ученого (Очерки и исследования из истории грузинской литературы, IV, 1975), так что его заявление теряет свою силу, так же как его выводы находятся в полном противоречии со словами А. Г. Барамидзе, заключающими рецензию:

«Так был подготовлен и опубликован новый академический, критический текст с богатым научным аппаратом. Данное издание «Вис о Рамин» — большое литературное явление. Этой публикацией грузинские иранисты внесли значительный вклад в дело научного исследования персидской литературы. Новое издание «Вис о Рамин» вне всякого сомнения свидетельствует о том большом весе, который приобрела грузинская советская наука на международной арене. В восьмидесятых годах прошлого века (когда гонимилось первое издание «Висрамини») даже передовые круги грузинского просвещенного общества имели весьма смутное представление о существовании персидской поэмы «Вис о Рамин». Ныне грузинские ученые сами готовят критический текст данной поэмы и публикуют его в столице Ирана. Какой колоссальный шаг сделан вперед!» (с. 157).

Мы столь подробно остановились на вопросе о «недоступности» нашего издания, поскольку за ним следует еще более странное заявление рецензента:

«При таких обстоятельствах, естественно, нет никакой надобности предлагать читателю длинный список неточностей, погрешностей, тем более корректурных ошибок, выявленных нами в тексте IV издания «Вис о Рамин» (с. 61).

В сноске № 65 рецензент ищет «поддержки» у М. Тодуа:

«В 1971 году М. А. Тодуа указывал, что в IV издании немало корректурных ошибок (Грузинско-персидские этюды, 1971, с. 65)».

Рецензент даже приводит цитату на грузинском языке из книги М. Тодуа, однако не замечает, что в указанном месте «Этюдов» речь идет о грузинском тексте «Висрамини», а в его «Заметках» речь идет о персидском тексте «Вис о Рамин»!

Казалось бы, наоборот, если наше издание недоступно даже для узкого круга специалистов, рецензенту следовало представить его как можно подробнее, тем более опубликовать свой «длинный список» неточностей, погрешностей и ошибок, дабы предостеречь будущих читателей (ибо в случае доступности специалисты бы сами разобрались в них). Приходится сожалеть об этом факте и обратиться к «незначительному по объему иллюстративному материалу», в надежде, что уж он-то подобран самим рецензентом и является наиболее типичным и достоверным.

К сожалению, рецензент не нумерует и не группирует своих замечаний по какому-то единому принципу, зачастую повторяясь как в примерах, так и выводах. Мы постараемся это сделать вместо него для удобства читателя:

1. Большая часть замечаний не имеет к нам прямого отношения и касается вопросов написания того или иного персидского слова или грамматической формы, представленных в IV издании так же, как и в предыдущих изданиях (дублетные формы *dāvit* — *dāvat* см. I — с. 264 и с. 269; II — с. 346 и с. 352; III — с. 259 и с. 263; *ġan vār* — *ġanvār* см. в I — *ġanvār* с. 3 и с. 67; II — *ġan vār*, с. 4 и с. 101; III — с. 3 и с. 76; *kāmin-gah* — *kāmin gah* см. в I — *kāmin gah*, с. 301 и с. 308; II — *kāmingah*, с. 393 и с. 401; III — с. 293 и с. 299 и т. д.).

Рецензент смешивает два различных аспекта: употребление параллельных форм и орфографию, специфическую для арабского письма (слит-

ное и раздельное, но не отдельное написание композитов)⁴. К параллельным формам относятся также *bol'ägäb* и *bu äl'ägäb*; *Dämavänd* и *Donbävänd*; *ändişegan* и *ändişeha*; *šahgan* и *šaygan*, — вокруг которых, в основном, рецензент развернул свои пространные рассуждения, уснащенные огромным количеством сносок и ссылок. Естественно, каждый из этих примеров может быть предметом специального исследования, однако, ведь перед нами стояла совсем иная задача!

Рецензент обвиняет нас в том, что мы не имеем на этот счет определенной точки зрения, что мол в нашем тексте мирно сосуществуют диаметрально противоположные концепции, что мы отдаем предпочтение формам позднейшего происхождения и т. д. и т. п. (с. 66, 68, 69). Мы же вслед за авторитетными высказываниями специалистов, считаем, что, имея дело с классическими текстами, лучше сохранить параллельные формы, нежели в целях излишней унификации потерять их⁵. Вряд ли при отсутствии исторических и этимологических словарей, специальных исследований можно с достаточной убедительностью признать ту или иную форму предпочтительной⁶. При этом необходимо учесть, что грузинский перевод в данном случае не может оказать нам какой-либо помощи и мы вынуждены следовать за иранскими издателями.

Действительно, все рукописи (а также кальк. изд.) дают полную форму *buäl'ägäb*, которую М. Минови в соответствии со стихотворным размером изменил на сокращенную — *bol'ägäb*. В нашем тексте в первый раз дается полная форма с указанием в сноске на коньектуру М. Минови, а затем везде употреблена сокращенная форма с указанием вариантов. Рецензент дважды (с.с. 65—66) упорно подчеркивает, будто полная форма употреблена в основном тексте и на с. 524/24, однако на указанной странице основной текст состоит всего из 12 бейтов, так что отсчет рецензента (который почему-то отказался от нашей нумерации бейтов по главам и каждый раз заново отсчитывает их постранично) приходится на сноски. В нашу задачу не входил разбор различных этимологий данного слова, о которых пишет рецензент, однако это отнюдь не свидетельствует о «мирном сосуществовании диаметрально противоположных концепций». Вся наша «вина» опять-таки в том, что, по мнению рецензента, мы сохранили параллельные формы одного слова. Рецензент упустил из виду толкование данного слова у известного иранского ученого З. Сафа, где он обнаружил бы аналогичные «противоположные концепции»⁷.

Точно так же обстоит дело и с формой *Donbävänd*, засвидетельствованной лишь один раз и сохраненной нами в качестве арханчной. К тому же она обусловлена требованиями стихотворного размера⁸. Непонятно, и в данном случае, об отражении каких различных концепций пишет рецензент (с. 68), когда сам же указывает на производность одной формы от другой. Рецензент исключает их параллельное употребление, однако при этом противоречит себе, когда пишет:

«Если Фахр ад-Дин Горгани был знаком с доисламским источником поэмы и знал пехлевийский язык, а в пользу этого предположения говорит ряд фактов, то он в поэме везде употребил бы *Donbävänd*. Если же поэт не знал пехлевийского языка, то он вслед за Фердоуси, также как Насер Хосров, Сузани, Хакани, Незами, везде написал бы *Dämavänd*» (с. 67—68).

Во-первых, если ряд фактов говорит о том, что Горгани пользовался доисламскими источниками, почему арханчная форма встреча-

ется всего один раз? А разве Фирдоуси не пользовался доисламскими источниками? Почему же она у него не встречается?

И с каких пор Хакани и Низами становятся в один ряд с Горгани? Ведь рассуждая о форме *šahḡan* и считая ее позднейшей, рецензент ссылается именно на Низами (с. 66)? В данном случае рецензент опять-таки забывает указать, что *šaugan* — *šahḡan* параллельно употреблены как во II (с. 205), так и в III (с. 154) изданиях. Более того, в I издании (с. 146) в обоих случаях стоит арабизированная форма *šahḡan*, как это указано в наших разночтениях (с. 211) (рецензент ошибочно приводит повторно форму *šaugan*, с. 67), а М. Минови считает пужным в своем издании восстановить параллельную форму данного слова. Рецензент же в своей обычной манере заключает:

«Здесь (т. е. в нашем издании — А. Г., М. Т.) механически выписаны разночтения, но ответа на вопрос, какая редакция соответствует языковым нормам поэта — *Mārvē šaugan* или *Mārvē šahḡan* — читатель не получает» (с. 67).

Вряд ли попытка рецензента дать ответ на этот вопрос — убедительна!

Не лучше обстоит дело и с «четко определенными в иранской действительности орфографическими правилами», которые, якобы, мы грубо «нарушаем», «не учитываем», «игнорируем», «не уважаем», «относимся пренебрежительно» и т. д. (с. 62, 63, 64). Он приводит всего три примера, когда в нашем тексте, в отличие от III издания (добавим от себя и II издания) *h-havvāz* не опущен при написании причастия и связки. Это дает ему право безапелляционно заявить:

«В IV издании поэмы это правило постоянно (подчеркнуто нами. — А. Г., М. Т.) игнорируется» (с. 63).

На кого рассчитано это неверное утверждение? Очевидно, на тот «узкий круг специалистов», кому недоступно наше издание, ибо достаточно заглянуть в него, чтобы убедиться, что почти во всех остальных случаях сохранено требуемое рецензентом написание (с. 28, 36; 40,36; 42,3; 57,115; 75,23 и т. д.).

Тенденциозность зачастую ставит рецензента в неловкое положение. Вот характерный пример. Нисколько не сомневаясь в своей правоте, рецензент пишет:

«Отметим, что в целом ряде случаев вольное обращение авторов IV издания с орфографическими нормами персидского языка сопряжено с пренебрежительным отношением (здесь и ниже подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.) к определенным канонам персидской поэтической речи. Тавтологическая рифма, например, столь широко применяемая в классической персидской поэзии, формально реализуется в слитном и раздельном написании соответствующих компонентов сложных слов и синтаксических структур. Однако наши коллеги проявляют пренебрежительное отношение к этому правилу. Подтверждением сказанного может служить неправильное написание опорного слова в стихе на с. 541/4:

bāsi daneš bebayād ta soxān guy
tāvanād zād be neydane soxān guy

Многому надо учиться, пока сказитель
Сможет на поприще красноречия ударить в мяч.

В первом полустииши слово «сказитель, декламатор», выражающее одно цельное понятие, следовало писать слитно — «soxānguy» (с. 64—65).

В сноске к данному замечанию (№ 77) рецензент добавляет: «Ср. VR IV, 540/18, где опорное слово *soxānguy* написано также раздельно *سوخان جوی*».

Рецензент умалчивает, что, во-первых, этот пример аналогичным образом представлен во II (с. 519) и III (с. 387) изданиях; во-вторых, рифмой к слову *soxāngu* является как раз приведенный выше композит *soxāngu* и напечатан он как у нас, так и в прежних изданиях с л и т н о — *سوخنگوی*! Стало быть «пренебрежительное отношение» к правилам написания композитов, кстати, далеко не установленным, проявляем не мы, а известные иранские ученые и специалисты, мы лишь следуем существующей традиции двойного написания композитов при восстановлении вышеприведенного бейта⁹. Здесь же отметим, что по транскрипции рецензента оба раза эти «опорные слова» написаны одинаково отдельно (*soxān gu*), тогда как на самом деле в первом случае *soxāngu* («оратор») у нас написано вместе (но не слитно), а во второй мисре — отдельно.

И наконец, рецензент, обвиняя нас, безо всякого на то основания, в «пренебрежительном отношении к определенным канонам персидской поэтической речи», сам ошибочно трактует элементарнейшие вопросы поэтики. Приведенный им пример вовсе не тавтологическая рифма, как он заявляет, а омонимическая. И вряд ли можно считать тавтологическую рифму «столь широко применяемой в классической персидской поэзии». Надо быть слишком невысокого мнения о персидской поэзии, чтобы утверждать подобное.

2. Древнегрузинский перевод в ряде случаев дополняет, либо сокращает отдельные места оригинала. Иногда бывает трудно провести грань между творческой деятельностью переводчика и отражением той персидской рукописи, по которой он переводил и к которой мы старались приблизиться в нашем издании. В тех случаях, когда более или менее обширный фрагмент грузинского текста не находит соответствия ни в одном из дошедших до нас персидских источников, мы сочли целесообразным дать в сносках в дословном, подстрочном переводе, дабы ничего из данных грузинской версии не пропало для будущего исследователя, не знакомого с грузинским текстом. Таких примеров несколько сотен.

И вот среди них рецензент разыскал два примера, когда, по его мнению, грузинские фразы переведены нами не то что неточно, но стилистически неверно. В первом примере говорится о дарах греческого царя. Султан «то одеяние, посланное греческим царем, надел на себя в Исфгане».¹⁰ В персидском тексте есть отражение этого эпизода, упоминается посланник халифата, говорится даже об облачении султана в Исфгане, но ничего не сказано о греческом царе. Поэтому в сноске мы дали перевод грузинской фразы: «*dār Esfahan bepušid an ġame ke āz qeysāre Rum ferestade bud*». Рецензент дал свой, возможно более верный, перевод: «*ġamei-ġa ke qeysāre Rum ferestade bud, dār Esfāhan bepušid*» (с. 64). Во втором примере из пространной и, очевидно, верно переведенной фразы рецензент приводит лишь окончание (. . . «*dīgar bar in kar raуan nāhim*») и заявляет: «Форма *raуan nāhim* (<⁹*raуan nāhadan*) чужда языковому мышлению перса, этот глагол отсутствует в словарном фонде персидского языка» (с. 64). После глубоких размышлений он приходит к выводу, что эта форма образована по модели русского «положить конец» (а если аналогичное выражение окажется и в других языках?). Однако, если это выражение так нелепо и чуждо с точки зрения персидского языка, почему на нее

не обратили внимания ни редактор К. С. Айни, ни иранские издатели, в частности, курирующий данное издание М. Минови?

Но дело не в этом. Ведь и в таком «шереховатом» виде оба этих примера выполняли свое назначение, так как при обнаружении новых персидских списков с соответствующими бейтами дадут возможность исследователю разобраться в том, что принадлежит Горгани и что привнесено грузинским переводчиком. И даже увеличение числа аналогичных стилистических неточностей не дает рецензенту никакого основания для назидания, оскорбительного по своему тону и содержанию:

«Все это указывает на то, что А. Гвахария и М. Тодуа нередко предают забвению непреложную истину: действующие в стране орфографические правила и нормы языка читателей публикуемого произведения следует в должной мере уважать» (с. 64).

Разве наша неточность вызвана неуважением к языковым нормам? Ведь не только персидский, но даже русский и грузинский стили самого рецензента в ряде случаев весьма далеки от совершенства.

3. Следующее замечание рецензента впервые коснулось понимания самого текста поэмы, хотя и не основного, а приведенного в сноске вариантного разночтения. Он пишет:

«На странице 55/3 IV издания поэмы Мобад сообщает Шахро, что:

ferestām zi to ĩāndan zār o gouhār

ke gār xahī koni šāhri por āz zār

«Пришло тебе столько драгоценностей и злата,

Что, если пожелаешь, наполнишь, город золотом».

В связи с «šāhri por āz zār» основного текста в сноске № 2 указано, что в калькутском издании и Оксфордской рукописи представлено «šāhrud digār» (شهرود دیگر). Но что такое šāhrud? В этой редакции (т. е. šāhrud digār) вряд ли кто-нибудь сможет понять и перевести персидский текст. Если же обратимся к изданию 1865 года, то окажется, что там представлена понятная для всех редакция (транслитерация) šhrw ddygr т. е. šāhro dedigār» (с. 70).

Затем, толкуя вне контекста слово dedigār как «второй, во-вторых; другой» и приводя в сносках обширную научную литературу (в основном по П. Хорну), рецензент заключает:

«Невнимательное отношение к специальной литературе по этому вопросу обусловило то, что слово dedigār для А. Гвахария и М. Тодуа осталось непонятым» (с. 71).

Удивительная самоуверенность, рассчитанная опять-таки на тех, кто не станет проверять рецензента. Иначе трудно объяснить его утверждение о «понятной для всех редакции», якобы представленной в издании 1865 года.

На самом деле, в этом издании, на с. 29 (в рецензии страница не указана) черным по белому напечатано شهرود دیگر (šāhrud^{de} digār), т. е. именно так, как это дано в нашей сноске (с. 55, сн. 2). Таким образом, первое замечание о якобы непонятном нами слове dedigār основано на недоразумении. Ни в одном из текстов «Вис о Рамин» в данном контексте этого слова нет. Рецензента ввел в заблуждение П. Хорн, вернее, он неправильно понял ссылку ученого. У Хорна указано: «595. digger, dediger (Vis und Rāmin, S. 29. V. 5 v. u.)», т. е. ссылка на текст «Вис о Рамин» дана в связи с основной, подчеркнутой формой digger, а не параллельной — dediger, что и стоит в тексте. Кстати, рецензент не прав,

когда пишет, будто «П. Хорн... ц и т и р у е т (подчеркнуто нами—А. Г., М. Т.) рассматриваемый нами стих из «Вис о Рамин» (сноска: P. Horn, Grundriss der neupersischen Etymologie, с. 132)» (с. 71).

Рецензент, с присущей ему категоричностью, заявляет, будто в нашей редакции текст невозможно ни понять, ни перевести. Постараемся ему помочь: соблазняя мать своей будущей жены Шахро богатством, Мобад обещает ей за дочь (Вис) столько золота, что при желании им можно заполнить весь город. Так переводится основной текст, поддержанный грузинским переводом¹¹.

Что касается вариантного чтения (šāhrudīel digār), то «Шахруд» свободно можно истолковать как древний город, основанный Хосровом Парвизом на берегу одноименной реки, упоминаемый в поэме «Хосров и Ширин» Низами¹² и других источниках. Смысл мисры будет таков: «Если пожелаешь, сможешь построить другой Шахруд». А теперь посмотрим, что же получится, если мы примем «понятную для всех» несуществующую редакцию рецензента Sahro dedigār (кстати, сам рецензент благо разумно воздержался от перевода): «Пришлю тебе столько золота и драгоценных камней, что если пожелаешь, сделаешь в т о р у ю Ш а х р о!» Интересно, как это рецензент представляет себе Шахро, делающую из золота вторую Шахро?!

4. Рецензент со всей серьезностью доказывает наш «методологический просчет» в связи с заменой gāz (виноградник) на zag (золото). Стоило рецензенту заглянуть в список опечаток, приложенный к нашему изданию, и он увидел бы: zār āndār zār — ошибочно, gāz āndār gāz — правильно! После этого оказались бы излишними все его рассуждения о «правилах контекста», «семантических нюансах» слова gāz и т. д. (с. 71—72). Достаточно было обратиться хотя бы к прежним изданиям, чтоб и без нашего списка опечаток догадаться, что здесь корректурная ошибка: в I изд. стоит zār āndār zār nešānde (с. 119). М. Минови исправил по Парижской рукописи—gāz āndār gāz šekofte (II, с. 17) и даже обозначил свое чтение харакатом (زر instead of زر). Таким образом, вместо «золото за золотом посажено» получилось «виноградник за виноградником расцвел».

Это же чтение повторяется и в III издании (с. 129). Естественно, у нас не было никаких оснований вновь возвращаться к чтению I издания, тем более что в грузинском переводе стоит именно «виноградники». Единственное, что нам следовало сделать, это в сносках, наряду с nešānde I издания, указать и вариант zag (упущенный и самим рецензентом). Корректурная коварная вещь. Разве сам рецензент избежал ее (с. 49 — эллинистической; с. 63 — ест; с. 66 — единицу длина; с. 69 — аргументаций; с. 90 — грузинской материал и др.)?! Однако нам и в голову не приходит на этом основании объявлять автора невеждой (ср. с. 60 — у Насера Хосрова; с. 66 — у Насера Хосро; с. 75 — у Насера Хосров)!

5. На основе калькутского издания, Стамбульской рукописи и отчасти грузинского перевода нами был внесен в текст следующий бейт:

ز راه آگه نبودم همچو گمراه
 چو کرم سبک ز طعم شهد ناگاه (340,51)

ze rah agāh nābudām hān čo gomrah
 čo kerme sek ze ta'ne šāhd nahah

Подобно заблудившемуся не ведал я пути,
 Как укусный червь не ведает вкуса меда.

Рамин упрекает себя за любовь к Вис, считает это ошибкой, неправедным путем, и раскаиваясь, вспоминает пословицу об укусном черве, который никогда не пробовал вкуса меда.

В правильном чтении второй мисры нам помогла аналогичная пословица в касиде Насера Хосрова (Диван, Тегеран, 1960, с. 163; пословица приводится в Таджикском толковом словаре; рецензент также знаком с ней, однако цитирует ее без всякого указания источника, с. 75).

Дело в том, что в калькутском издании вместо سبک (sek) напечатано سگ (sag — собака, с. 251). Стамбульская рукопись дает искаженное чтение (нарушен размер): چو کورد سبک ز طعم شکر آگه. Грузинский переводчик, возможно, отталкиваясь от восприятия sk — سبک как سگ — sag (подобно издателям калькутского текста; хотя рецензент и не сомневается в том, «что мы имеем дело с незначительной корректурной ошибкой», однако данного исправления нет в списке опечаток), совершенно изменил художественное сравнение: «Я не знал своего пути, подобно заблудившемуся псу» (перевод С. Иорданишвили, с. 172).

Словом, мы восстановили бейт в вышеуказанном виде и дали к нему варианты разночтения по Стамбульскому списку, однако упустили вариант калькутского издания سگ — sag. Очевидно, это дало повод рецензенту для такого категорического утверждения:

«Представленное во втором полустииши sk (سبک) может передавать произношение лексем: sek — «укус», säg — «собака» и sog — «острая палка». Авторы текста IV издания под сочетанием sk подразумевают säg «собака» (?! — А. Г., М. Т.). Они отождествляют данные калькутского издания и Оксфордского списка (sek — «укус») с чтением Стамбульской рукописи (säg — «собака») (с. 76).

Последняя фраза вообще непонятна: как это мы отождествляем данные калькутского издания и Оксфордского списка с чтением Стамбульской рукописи? Разве возможно подобное отождествление? Рецензент не прав: säg стоит только в калькутском издании, в рукописях ک و گ g не различаются, и поэтому Оксфордский и Стамбульский списки читают sk (سبک)!

В сноске №131 рецензент поучает нас (разумеется, с указанием на научную литературу), что «в научных изданиях такие омографы как mlk (melk, molk, malek), skr (šekār, šokr) и т. д. должны иметь соответствующую

щие «харакаты и пояснения» (с. 76). Он, по неизвестным нам причинам, не обратил внимания, что как бы предвидя подобное замечание, мы пр о с т а в и л и харакаты — две кесры под «керм» и «сек». Рецензент так переполнен желанием уличить нас в ошибке, что даже приводит примеры, когда графема ڍ кое-где передает звук g, упуская из виду, что во всем нашем тексте, так же как и во многих других изданиях, она обозначает лишь к — ك (см. сс. 329, 341, 344 и т. д.).

Невольно возникает вопрос: к чему все эти мелочные придирки? Если бы рецензент сам издавал текст «Вис о Рамин», изменил бы он что-нибудь в данном бейте? Или оставил бы все так же, как представлено у нас?! Повторяем, речь идет об основном тексте.

Щетными являются попытки рецензента «защитить» грузинского переводчика от нас (такого персидского списка, в котором вместо «червя» сгояла бы «собака», не могло существовать, ибо собака не имеет никакого отношения к сладости). Совершенно излишни пространные рассуждения о выдаче вина в правление Дария I или хранении уксуса в 100—200 литровых кувшинах, о номенклатуре вин и разновидностях уксуса. Это смахивает на то, что, упомянув аналогичную грузинскую поговорку — «Откуда знать ослу вкус хурмы», — приступить к исследованию разведения ослов в Грузии или истории культивирования хурмы и ее разных сортов!

И уж совсем ни к чему выглядит ссылка на слова Н. Гоголя из его описания старой Коломны, цитированные по статье Л. Шлионского «Пушкин в Петербурге». Что общего между поговоркой об укусном черве, не ведающем вкуса меда, и сравнением жильцов одной комнаты с множеством насекомых, которые зарождаются в старом уксусе?! Но зато какой завидный диапазон — от Дария до Гоголя!

6. Примером аналогичной необоснованной придирчивости и мнимой защиты грузинского переводчика от нас является замечание в связи с толкованием слова «Хорасан». Семантико-морфологическому анализу данного слова рецензент посвятил специальную статью, помещенную в этом же сборнике, с многочисленными сносками и ссылками, повторив в основном все это в рецензии. В обоих случаях рецензент одинаково переводит стихи Горгани:

«Солнце всходит» на пехлевийском означает солнце всходит,
 Над Ираком (иранским) и Фарсом солнце оттуда восходит.
 Хорасан означает «место восхода солнца»,
 Ибо оттуда в сторону Ирана идет солнце.

Этим двум бейтам (а не «материалу... 4 бейтов», как пишет рецензент) соответствует грузинский текст, который, опять-таки в переводе рецензента, выглядит так:

«На пехлевийском языке Хорасаном именуют красивый и обильный (высокоурожайный) край (страну). Продукты питания для Ирака (иранского) и всей Персии поступают из Персии (видимо Фарс, Дж. Г.) и Хорасана» (с. 80)¹³.

Этому месту посвятил Е. Э. Бертельс одну сноску, в которой все прекрасно разъяснено:

«Значение слова Хорасан — солнцеприхождение, ибо оттуда солнце приходит в Иран». Эти пояснения почти правильны, ибо окончание — асан означает «восходящий» («восходящая, восходящее»). Эти строки показывают, что Фахр ад-Дин Гур-

гани действительно обладал кое-какими познаниями в среднеперсидском языке» (История персидско-таджикской литературы, 1960, с. 276).

Рассуждения Е. Э. Бертельса рецензент даже не упоминает, хотя толкование данного места в обоих случаях идентично. Таким образом, по Горгани Хорасан означает место, откуда восходит солнце, а по грузинскому переводу — место, откуда поступает пропитание. Это расхождение было отмечено нами в грузинском издании «Висрамини» (с. 489—490) и вкратце упомянуто в предисловии к персидскому изданию.

Рецензент возмущен нашим поступком:

«В предисловии к тексту IV издания поэмы наши коллеги сообщают иранским читателям, что в стихе с началом «хорасанга бовād mā'ni хог ауап» грузинский переводчик слово хог — «солнце» ошибочно перевел как «еда, пища». Далее через несколько строк А. Гвахария и М. Тодуа заявляют, что текст грузинского перевода для них был «надежнейшим путеводителем». Читатель совершенно обескуражен (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.), ибо эти два заявления воспринимаются им как взаимоисключающие» (с. 79).

Трудно дать объяснение этому странному заявлению. Неужели констатация факта явного различия в толковании одного слова у Горгани и в грузинском переводе («солнце» и «пропитание») означает, что грузинский текст не может являться «надежным путеводителем»? Рецензент забывает, что об этом речь шла еще в 1962 году, в том издании «Висрамини», которому он дает столь высокую оценку, забывает про «благотворное влияние» акад. Г. В. Церетели, который, как редактор, пропустил такое «кощунство», забывает (скорее, не знает), что там же мы указали на другое аналогичное место из поэмы, когда переводчик правильно переводит полную форму этого слова: «do xoršid az xorasanāt bār āmād» — «два с о л н ц а для тебя взошли из Хорасана». Тогда же мы подчеркнули, что под одним солнцем подразумевается настоящее светило, восходящее из Хорасана, т. е. Востока, а под другим — Вис, возвращающаяся из края Хорасан (с. 490).

Рецензент идет еще дальше, заявляя:

«Лишенный возможности ознакомиться с грузинским текстом, иранский читатель, исходя из квалификации, данной нашими коллегами, может сделать только один вывод: грузинский переводчик XII века не знал персидского языка» (с. 82).

Подобное заявление вводит в заблуждение читателя, поскольку примеры, приведенные в нашем предисловии, не дают никаких оснований для таких заключений.

Может быть, рецензент считает более правильным понимание хог как «пропитания» и поэтому приводит многочисленные данные о цветущем регионе Хорасана и о «сведебной земле» из Нишабура (по А. Мецу)?! Если исходить из полисемантической данного слова (хог — солнце; еда, пища), то такое толкование не исключено. Рецензент упустил перевод И. С. Брагинского «Хуросон — доставляющий пропитание» (Из истории таджикской поэзии, М., 1956, с. 304), который, выходит, тоже не понял этого «разжеванного текста». Однако ведь сам рецензент дважды (в статье и рецензии) упорно переводит хог как «солнце»! Или, по его мнению, грузинский переводчик пользовался другим текстом? На такую возможность как будто намекают его слова: «Те-

перь допустим на минуту, что переводчик имел в руках такой текст...» (с. 82). Однако это исключено логикой сравнения текстов поэмы Горгани и грузинского перевода.

Тщетно искали мы ответы на эти вопросы в рецензии Дж. Гиунашвили. Ничего толком из этого замечания понять нельзя, кроме одного стремления, пронизывающего всю рецензию, — как можно сильнее опорочить наше издание. Иначе чем объяснить его требования подобного типа:

«Наши коллеги неместно отозвались о познаниях грузинского переводчика в области персидского языка, однако сами не дали каких-либо объяснений разночтениям xg'sd (خراسد) калькуттского издания, xg'sd (خراشد) Оксфордского списка и совершенно упустили из виду xg's'p (خراشان) словаря И. Вуллерса» (с. 81)

Как будто мы писали исследование об этом слове, а не устанавливали текст с вариантами. Интересно, куда же нам советует поместить рецензент данные словаря Вуллерса? (Кстати, ни один из этих вопросов не затронут в специальной статье самого рецензента об этом слове).

7. Лишь в конце рецензии можно обнаружить кое-что конструктивное, пригодное для подготовки нового издания текста. Однако и здесь приходится быть весьма осторожным. Рецензент справедливо указывает, что нам следовало оговорить употребление квадратных скобок в предисловии, хотя для внимательного читателя при сравнении с разночтениями картина и так предельно ясна. В такие же скобки заключен калькуттский текст у М. Минови. Приведенный рецензентом пример не заключен в скобки не по той причине, что он имеется у М. Махджуба, как утверждает рецензент, кстати не проверив этого факта (с. 78), у М. Махджуба его тоже нет (с. 305), — а потому, что он восстановлен без участия грузинского перевода. В скобки условно помещены именно те бейты, для восстановления которых исходным являлся древнегрузинский текст. Рецензент и здесь не понял нашей главной задачи, о которой писал Д. И. Кобидзе — приблизиться к тому типу текста, который имел под рукой грузин-переводчик.

Прав рецензент, обнаруживший среди многих сотен сносок два примера, когда вариантные разночтения следует внести в основной текст (с. 82), хотя и здесь не все они равнозначны: если первый пример (māga padār...) действительно следует включить в основной текст, то о втором примере (māga binid...) еще следует подумать. Рецензент удивляется, почему один и тот же стих с отметкой «добавочный» (а не «лишний», как неточно переводит рецензент текстологический термин ezafe) встречается в разных местах. Дело в том, что в поэме очень часты т. н. «летучие» бейты, когда совершенно идентичные или с незначительными изменениями стихи появляются в разных отрывках. Для закрепления подобных бейтов решающим фактором опять-таки, как и при выборе разночтений, является для нас грузинский перевод. Рецензент и на этот раз, к сожалению, не понял нашей главной задачи, о чем свидетельствуют приведенные им на с. 79 примеры.

Прав рецензент, когда указывает, что мы использовали не все замечания А. Зарьяба на издание Махджуба (хотя и были с ними знакомы, что один раз отмечено нами в тексте). Но и в данном случае если некоторые из конъектур А. Зарьяба не вызывают сомнений (be и ke), то другие могут вызвать возражение и не так уж бесспорны, как это кажется рецензенту (bebizay — bepiray) (с. 83—85).

Прав рецензент, когда указывает на необходимость отражения в сносках данных грузинского перевода (bāxt — tāxt и xahi — pāxahi). Но это опять-таки нельзя квалифицировать как «невнимательное отношение даже к работам своих ближайших сотрудников» (с. 85—86), ибо первый пример весьма сомнителен, а о втором речь уже шла в грузинском издании «Висрамиани» (с. 549), и если там его не забыли, он должен был попасть и в IV издание, постольку пропуск носит чисто механический характер. Тем более, что заглянув в наше исследование¹⁴, рецензент убедился бы, что форма pāxahi читается не только в грузинском переводе, но и в калькуттском издании (с. 48).

Непонятен риторический вопрос рецензента в связи с портретной характеристикой Рамина, которая имеется только в грузинской версии:

«Как же поступил с этим ценным материалом грузинского перевода М. Тодуа? На с. 45 IV издания «портретная характеристика молодого Рамина» (в объеме 11 строчек) в качестве «лишнего» (читай — «добавочного» — А. Г., М. Т.) материала представлена в сн. 9!» (с. 86).

Хочется задать возмущенно-удивленному рецензенту контрвопрос: а что должен был сделать М. Тодуа? Переложить грузинский текст в персидские стихи? Ведь подобный материал всегда в нашем издании представлен в сносках!

Здесь, кстати, рецензент решил одним ударом расправиться и с нашими сносками, то есть со всей нашей работой, отраженной в них:

«Несколько слов о сносках к основному тексту IV издания. Не менее 1/3 объема книги составляют сноски. В них без всяких пояснений, указаний на литературу зарегистрированы изменения текста, представлены разночтения и «лишний» материал. Эти данные статичны» (с. 86).

Рецензент явно противоречит себе, ведь чуть выше он писал:

«При написании работы мы не пользовались рукописями» (с. 62).

Как же он так свободно оперирует данными персидских рукописей и грузинского перевода? Очевидно, только лишь с помощью наших «статичных сносок»?! В качестве иллюстраций этих обвинений рецензентом приводится лишь один пример из нескольких тысяч сносков, когда в результате механической ошибки чтения основного текста и сноски совпадают (с. 87). Достаточно переставить рифмы в бейте (вместо sāgma — gāgma восстановить, на основе грузинского перевода и большинства персидских списков gāgma — sāgma) и все встанет на свои места. Чтобы догадаться об этом, следовало заглянуть хотя бы в I издание (с. 144). Тогда в сноске останется лишь чтение Парижской рукописи: sāgma — gāgma, повторенные во II (с. 203) и III (с. 152) изданиях. Но если рецензенту трудно

было внести исправление в основной текст, он должен был допустить возможность корректурной ошибки в сноске и там переставить их: gāgma — sāgma. Однако рецензент предпочитает сделать следующее «открытие»: «В сносках обычно указываются разночтения (разрядка рецензента! — А. Г., М. Т.), но здесь их нет» (с. 87).

Если подвести итог всем замечаниям рецензента, можно сделать один единственный поразительный вывод: ни одно из замечаний не сделано по существу, то есть не рассмотрено и, тем более, не подвергнуто критике ни один из фактов тех многочисленных исправлений и добавлений, которые внесены нами в предыдущие издания текста поэмы Горгани «Вис о Рамин» на основе древнегрузинского перевода «Висрамани» и разночтений персидских рукописей. Рецензент не захотел (либо не сумел) дать свою оценку той работе, которая была проделана нами над самим текстом, не понял основного замысла нашего труда. Замечания рецензента касаются либо орфографии, либо параллельных форм; в них уточняются некоторые сноски, перечисляются корректурные ошибки; зачастую же замечания жидятся на недоразумении.

Повторяем, ни одно из непосредственно нами привнесенных исправлений рецензентом не затрагивается. Однако это обстоятельство не смущает рецензента. В своих выводах, как было сказано выше, он пыгается перечеркнуть все научное значение IV издания «Вис о Рамин». Здесь сконцентрированы повторяются все те необоснованные обвинения и непомерные требования, которые свидетельствуют о текстологической некомпетентности рецензента. Против него же говорит и тот назидательный и раздраженный гон, которым проникнута вся рецензия. Более двадцати раз оговаривается рецензент, величая нас титулом «наши коллеги», однако почти исключительно в таком характерном контексте: «наши коллеги... не знали» (с. 65); «наши коллеги проявляют пренебрежительное отношение» (с. 65); «Наши коллеги не имеют на этот счет определенной точки зрения» (с. 66); «невнимательным отношением наших коллег» (с. 85) и т. д. и т. п.

Особенно ярко проявилась эта тенденциозность в выводах. Вот первый из них:

«Авторы IV издания поэмы, выбирая «лучшие» чтения из рукописей, прежних изданий и грузинского перевода, как в добрые шлецеровские времена (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.) составили «полный» и, по их мнению, «хороший» текст. Этим и объясняется факт сосуществования в их издании лексических пластов и грамматических форм различных эпох, отражающих в ряде случаев противоположные концепции» (с. 87).

Из этого вывода еще раз явствует, насколько не понял рецензент нашей задачи. Для него равнозначны источники: рукописи, прежние издания и грузинский перевод. Мы же не по какому-либо наитию выбирали взятые в иронические кавычки «лучшие» чтения, а следовали за грузинским переводом, критически используя его данные, в результате чего составили не «полный» и, по нашему мнению, «хороший» текст, а попытались лишь воссоздать реально существовавший список XII века.

В остальных выводах вновь повторяются непомерные требования рецензента, его необоснованные упреки в том, что «авторы IV издания основной список не установ-

ливали» (роль такого списка для нас играл грузинский перевод XII века, ибо все персидские рукописи позднейшего происхождения), что «текст такого произведения, как «Вис о Рамин» должен устанавливаться с учетом результатов сравнительного изучения художественно-изобразительных средств и языковых фактов памятников данного периода», что «работа проделана поистине большая, но ни один текстологический факт не имеет объяснения, читателю неизвестно, почему той или иной лексеме, форме, строке отдано предпочтение. В книге нет намека на исследование языка, стиля, комплекса художественно-изобразительных средств памятника, исторической обстановки, идеологической ситуации и т. д.» (с. 88).

Рецензент и не задумывается над тем, во что бы превратилась книга почти в 600 страниц, если в ней вдобавок ко всему действительно была рассмотрена хотя бы одна из вышеперечисленных самостоятельных проблем!

Рецензент иногда забывает, что он говорил в начале своих «Заметок» и впадает в противоречие (очевидно, сказался долгий срок работы над рецензией). Так, прибегая к помощи цитаты из книги Л. С. Гиунашвили, он пишет:

«В иранской действительности 20-х — 50-х годов в большинстве изданий памятников классического периода отсутствовали разночтения, надлежащий научный аппарат и т. д. «Дело в том, что едва становившаяся на собственные ноги (! А. Г., М. Т.) иранская текстологическая наука фактически не имела никакой поддержки. Издатели не были заинтересованы в научных изданиях текста. Их в первую очередь интересовал текст, предназначенный для сбыта, т. е. такой текст, который привлек бы массового читателя и был бы удобен для чтения». Эти обстоятельства, естественно, ставили трудные задачи перед А. Гвахария и М. Тодуа и в значительной степени осложняли работу над текстом «Вис о Рамин» (с. 55).

Однако квалификация, даваемая рецензентом каждому замечанию, и в особенности выводы, полностью опровергают данную постановку вопроса, в них, к сожалению, эти сложности не учитываются. Более того, Л. С. и Дж. Ш. Гиунашвили забывают, что именно в 20-х—50-х годах, когда «иранская текстологическая наука фактически не имела никакой поддержки», были изданы высоко оцененные ими же тексты «Тарихе Систан» (М. Бахар), Низами (В. Дагтарди), Рудаки (С. Нафиси), «Хафт пайкар» (Я. Рыпка и Х. Риттер) и др. И что самое главное, разве в наши дни не существует проблемы сложности публикаций академических изданий, притом не только в Иране?¹⁵ Разве сегодняшних издателей не интересует именно такой текст, который был бы удобен для чтения? И если сложности возникают даже при издании текстов, снабженных лишь вариантными разночтениями, то что получится, если в них будут представлены вопросы языка, стиля, комплекса художественно-изобразительных средств, исторической обстановки, идеологической ситуации и т. д., как того требует рецензент? Нет реализации этих вопросов ни в одобренных рецензентом персидских изданиях, ни в новейших советских текстологических работах (издания Е. Э. Бертельса, удостоенное государственной премии, А. Н. Болдырева, М.-Н. О. Османова, К. С. Айни, Р. М. Алиева, Г. Ю. Алиева и др.) Но вряд ли кому-нибудь придет в голову лишь по этой причине отбрасывать эти издания к XVIII веку, «в добрые шлецеровские времена», как поступает рецензент с нашим текстом.

Дж. Гиунашвили, видимо, весьма поверхностно ознакомился с использованной им же научной литературой, иначе он обратил бы внимание на высокую оценку Я. Рыпки издания Низами, выполненного В. Дагтарди. Несмотря на то, что, как пишет Я. Рыпка, издатель попросту различал лишь «хорошие» и «плохие» варианты с тем, чтобы

потом их либо принять, либо отвергнуть, несмотря на то, что в сносках приведена лишь часть разночтений без указания рукописей, известный чешский ученый и превосходный текстолог дает работе В. Дастгарди высокую оценку. И это несмотря на то, что сам В. Дастгарди обнаружил около трехсот (!) ошибок в издании «Хафт пайкар», о чем с тонким юмором пишет сам Я. Рыпка:

«Особенно поразило меня заявление В. Дастгарди, что он будто обнаружил в пражском издании около двухсот-трехсот ошибок (галат). Тем не менее он определяет это издание как лучшее печатное издание «Хафт пайкар», даже как пусхан на-фис, между тем как в других изданиях — слабое утешение! — обнаруживается свыше пяти тысяч ошибок»¹⁶.

И В. Дастгарди и Я. Рыпка были не только большими знатоками своего дела, но и великолепно разбирались во всех тонкостях и трудностях текстологической работы. Не издав ни разу ни единой строчки текста, судить об этом, конечно, невозможно. И очень легко, на основании лишь нескольких замечаний, дать отрицательную оценку всей работе.

Рецензент не ограничивается резко-отрицательными выводами, в пяти пунктах которых не нашлось ни одного доброго слова в адрес нашего издания (начисто забыты даже несколько сот одобренных им в начале исправлений). Но рецензия на этом не кончается. Следует еще одно «лирическое отступление», так сказать, завершающее заключение, в котором окончательно расставлены все точки:

«Текстология и эдичионная техника имеют свои принципы, методику. В текстологии «все не так просто, как иногда казалось и кажется» (ссылка на А. Гришунина — А. Г., М. Т.). Пренебрежительное отношение к вопросам теории и недостаток специальных конкретных знаний (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.) приводит к тому, что сложные вопросы кажутся простыми, вследствие чего создается впечатление мнимой легкости их решения и, таким образом, текстология представляется некоторым как «jeu sans règles» (с. 89).

Здесь рецензент обходится без ссылки, хотя его «образный» стиль поразительно напоминает слова Д. С. Лихачева: «В суждениях зарубежных ученых текстология часто выступает как искусство, как «игра без правил», а не как наука» (Текстология, М.-Л., 1962, с. 7).

Итак, «пренебрежительное отношение к вопросам теории и недостаток специальных «конкретных знаний»! Удивительно, как при таких условиях нам удалось создать хотя бы «обнадеживающие предпосылки для будущих исследователей истории эволюции этого произведения» (с. 90). Справедливости ради следует отметить, что эта последняя цитата принадлежит не рецензенту, а акад. Г. В. Церетели, как явствует из сноски, где в первый и последний раз упоминается между прочим его предисловие к нашему изданию. Однако контекст, в котором приводятся слова Г. В. Церетели, ставит под сомнение их достоверность. Ведь наше издание для рецензента явилось лишь откровением того,

«почему так много поступают на прилавки книжных магазинов различные «научные», «критические», «научно-критические» и «академические» издания (так! — А. Г., М. Т.) художественных и исторических произведений» (с. 90).

По всей рецензии Дж. Ш. Гиунашвили видно, что до ее публикации с ней не был знаком ни один из специалистов (кстати, у книжки даже нет научного редактора), иначе автор избежал бы многочисленных повторов и просчетов. Не отражает действительности и самая последняя сноска, рассчитанная на неосведомленного читателя: вот — мол, сколько разделов было доложено на открытых заседаниях и да-

же опубликовано. На самом деле лишь один вопрос (об искусном червяке) был вынесен рецензентом на обсуждение дважды (в 1972 и 1976 гг.). Все остальное не имеет в рецензии прямого отношения. Более того, выражаясь словами рецензента, читатель «совершенно обескуражен», когда в сноске к одной статье сборника («Об одном архаичном слове...», с. 42) и в сноске к рецензии (с. 90) он читает одно и то же: должно на сессии, посвященной памяти В. С. Путуридзе (25.IV.75). Получается, что в один и тот же день рецензент сделал два доклада, на самом же деле он прочел третий — «О значении термина *Narigala*». Отчет об этой сессии опубликован (НАА, № 6, 1975, с. 236).

Рецензент ставит перед собой благородную задачу: привлечь «внимание охотно берущейся за текстологические студии научной молодежи к значимости гармонического сочетания теоретических аспектов текстологии и запаса специальных конкретных знаний...» (с. 61). Тем более, что, как было сказано выше, наш труд характеризует именно «пренебрежительное отношение к вопросам теории и недостаток специальных конкретных знаний» (с. 89). Рецензент жаждет исправить тот вред, который может нанести наше издание восточной текстологии, этой, говоря его словами, «никем не изученной и наиболее запущенной ныне области в нашей иранистике» (с. 62).

Однако, по нашему мнению, несколько неудобно говорить о запущенности и неизученности той области, которой посвящен целый ряд интересных работ, часть из которых цитируется в самой рецензии (имеются в виду груды Е. Э. Бертельса, Я. Рьпки, В. Ф. Минорского, М.-Н. О. Османова, Р. М. Алиева и др.). Затем, вряд ли будет полезен молодежи пример «уничтожающей» критики, не подкрепленной доказательствами, преподносимой менторски безапелляционным тоном как истина в последней инстанции. И что самое главное, теоретический аспект текстологии и запас конкретных знаний понимается и подменяется рецензентом бесконечным количеством цитат и ссылок, зачастую не имеющих к теме никакого отношения. Делаются сноски на неизданные книги, а не упоминаются специальные статьи своих же коллег¹⁷. Нет в рецензии почти ни одной фразы, не опирающейся на несколько ссылок и цитат на разных языках¹⁸.

Особенно часто прибегает рецензент к «Текстологии» Д. С. Лихачева, на каждом шагу, к стати и не к стати, цитируя из нее хрестоматийные истины (благо, что он знаком лишь с кратким конспективным курсом в 98 страниц, а не с ранним и обширным исследованием в 554 стр.). Слов нет, использование необходимой специальной научной литературы является обязательным условием для работы, но ведь во всем следует соблюдать меру и не превращать библиографию в библиоманию и самоцель. А иначе может получиться картина, образно нарисованная известным советским иранистом К. И. Чайкиным:

«Гелертер слагается из двух фабрично-стандартно изготовленных деталей: 1) Приобретенной... отличной технической выучки — гелертер, даже еще очень молодой, замечательно, при написании статей своих, цитует, ссылается на авторитеты, орудует «аппаратом», уснащает и луком, и хрустяще поджаренным картофелем — не статья а пицца! 2) Непокколебимой уверенности в том, что приобретенная... сумма знаний есть непреложная истина, отсюда: наглая самоуверенность, педантизм, тупость, обскурантизм...»¹⁹.

Приведем лишь один пример того, как Дж. Гиунашвили «уснащает» рецензию цитатами и сносками. В очередной раз настаивая нас словами Д. С. Лихачева, что «исследователь на всех этапах изучения текста должен «учитывать его взаимосвязи с другими текстами», ре-

рецензент дает сноску № 88, в которой указывает на источник — статью Д. С. Лихачева, а затем, там же, от себя приводит пример из истории изучения текстов Лермонтова и Пушкина. Ссылка при этом дается лишь на статью Т. П. Головановой и читатель не сомневается, что рецензент сам докопался до статьи, опубликованной в сборнике, изданном в Ставрополе в 1960 году. На самом же деле все рассуждения рецензента, слово в слово, вместе с ссылкой на Голованову, списаны из статьи А. Гришунина «К спорам о текстологии», с которой рецензент знаком и цитирует ее в другом месте в связи с другим вопросом (с. 89, 90). Вот параллельный текст обеих цитат:

А. Гришунин

«Так, наблюдения Б. В. Томашевского над стихом Лермонтова позволили ему внести ряд изменений в тексты **поэта** (здесь и ниже подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.), а сведения о типовых изменениях нелегальной политической лирики Пушкина послужили решающим аргументом для выбора редакции стихотворения Лермонтова «Прощай, немытая Россия» (см. Т. П. Голованова, Б. В. Томашевский как редактор академического издания сочинений М. Ю. Лермонтова, **В кн.:** М. Ю. Лермонтов, Сборник статей и материалов, Ставрополь, 1960, стр. 307—312)» (Русская литература, № 3, 1965, с. 143).

Дж. Гиунашвили

«Как известно, наблюдения Б. В. Томашевского над стихом М. Ю. Лермонтова позволили ему внести ряд изменений в тексты произведений А. С. Пушкина (подчеркнуто здесь и ниже нами — А. Г., М. Т.), а сведения о типовых изменениях нелегальной политической лирики последнего послужили решающим аргументом для выбора стихотворения М. Ю. Лермонтова «Прощай, немытая Россия» (См. Т. П. Голованова, Б. В. Томашевский как редактор академического издания сочинений М. Ю. Лермонтова, **кн.:** М. Ю. Лермонтов, сб. статей и материалов, Ставрополь, 1960, с. 307—312).» (с. 68).

Если бы рецензент лично ознакомился со статьей Т. П. Головановой, он убедился бы, что в ней речь идет об исправлении текста стихов Лермонтова, а не Пушкина, и не стал бы заменять вполне уместное у А. Гришунина «поэт» (т. е. Лермонтов) на неуместное «А. С. Пушкин», так же как не пропустил бы слово «редакция» (у Т. П. Головановой — «копия»), чем искажил смысл цитаты («выбор стихотворения» — вообще нелепость).

Рецензент, несмотря на явное пристрастие к сноскам, иногда «забывает» их в нужный момент. Так, характеризуя героев поэмы «Висо Рамин» в первой же статье сборника, он пишет:

«Похотливый старик шах-рогоносец хочет изолировать юную красивую супругу Вис от своего младшего брата сладострастного обольстителя Рамина» (с. 7).

Эта характеристика полностью совпадает со словами И. С. Брагинского: «Царь Мубад — похотливый старикашка... Рамин, возлюбленный Вис — сладострастный обольститель...» (И. С. Брагинский, Из истории таджикской и персидской литературы, М., 1972, с. 285; его же, 12 миниатюр, М., 1976, с. 138—139). Однако, если она уместна для концепции сатирического романа, которой придерживается И. С. Брагинский, то вовсе неуместна в устах рецензента, у которого нет собственной концепции относительно жанровых особенностей поэмы Горгани. Во всяком случае, следовало отметить, что в грузинской иранистике роману Горгани и его героям дана совершенно иная квалификация (в трудах А. Г. Барамидзе, Д. И. Кобидзе и др.)²⁰.

Частым достоинством рецензенту, как любителю поэтических афоризмов вообще (см. с. 81, сн. 145) и нелегальной лирики

А. С. Пушкина в частности, завершим свой ответ одним из запрещенных царской цензурой стихотворений великого поэта:

Сошлись школьники и вскоре
 Один из них кой-как рецензию скропал,
 В которой ясно доказал,
 Что горз: от ума — не рецензента горе.²¹

А. ГВАХАРИЯ, М. ТОДУА

P. S. В «Заметках» Гиунашвили, кроме нашего совместного издания «Вис о Рамин», сделана ревизия всего того, что я написал за последние десять лет (одна монография, два тома «Этюдov», одно критическое издание, статьи). Из продукции в более чем 2000 страниц рецензент в сносках приводит всего лишь пять замечаний. Большего, очевидно, ему обнаружить не удалось. Что ж, приятно иметь коллегу, который столь внимательно следит за твоей научной деятельностью, посвящая этому все свое время и возможности, и указывает на ошибки. От ошибок ведь никто не застрахован.

Однако, к своему великому сожалению, даже эти пять замечаний оказались ошибочными и, что самое главное, необъективными:

1. На с. 72, там, где рецензент критикует текст IV издания в связи с исправленной в списке опечаток корректурной ошибкой (*gaz—zag*), в см. № 109 он приводит одну мисру из впервые опубликованного мною текста стихотворения грузинского царя Баграта VII и справедливо критикует мой перевод (Этюды, II, Тб., 1975, с. 10):

دو پستان در برآن سیم اندام

Две жемчужные груди на том белом теле...

Рецензент сразу же дает теоретическое обоснование этому факту: «Методологический просчет заключается не в том, что переводчик вместо... *dār bāre...* (Две груди на...) представил себе... *dogr bār...* (Две жемчужные груди на...), а в том, что он допустил возможность соседства «груди» и «жемчуга» на одной семантической плоскости. Дело в том, что определением и эпитетом женской груди в персидской поэзии могут служить «гранат», «лимон» и т. д., но не *dogr* «жемчуг», означающий в поэтической речи «девицу», «слезу», «дождь», «красивое слово», «зубы» и т. д.»

Все это теоретическое рассуждение рецензента повиснет в воздухе, как только мы обратимся ко второй мисре данного же бейта:

چو درها کرده جا در نقره خام

Подобно жемчугам, вставленным в чистое серебро.

Как тут быть? Ведь *dogrha* (жемчуга) здесь означают именно «груди», а не «девицу», «слезу» и т. д.?! Моя ошибка вызвана переносом этого значения в первую мисру, а ошибка рецензента — тем, что он не заглянул во вторую.

2. Рецензент обвиняет меня в вольном толковании заглавия письма царицы Тамар, впервые полностью опубликованном мною («Саундже», № 4, 1975): «Клятва грузин, которая была послана Салах-ад-Дину (из инша Катеба Исфаханского)».

Рецензент, на основании отсутствия предлога «*be*», категорически отвергает наш перевод: «Персидский текст же однозначно указывает на то, что Салах ад-Дин был адресант, а не адресат. Это предположение иначе и переводить нельзя» (с. 77, см. № 132). Однако рецензент не замечает, в какое противоречие он впадает при таком толко-

вании (если письмо послано Салах ад-Дином, то кому? и если оно составлено в Египте, причем здесь грузины и активная внешняя политика Тамар? и т. д.).

Этим вопросом рецензент посвятил специальную статью («Мацне», серия ист., № 2, 1975). Подробный разбор всех вопросов, связанных с письмом, дан в нашей новой книге (Этюды, III, 1979, с. 75). Здесь же отметим, что у рецензента нет никаких оснований для такой категоричности, ибо есть ряд случаев, когда и без предлога *be* обозначен адресат (напр. *بخاز نامه ملك* это не «Письмо царя Абхаза» а «Письмо царю Абхаза»).

3. Дважды (на с. 40, сн. № 6 и с. 80 сн. № 141) рецензент «уличает» меня в неточном переводе стиха Рудаки, хотя, по его словам, «даже учет противопоставления *hogasap* — Запад (*xavār*) должен был указать ему путь к правильному пониманию слова *hogasap* как «Восток» (с. 80). Но рецензент умалчивает, что, во-первых, точно так же переводят данное место, кроме М. Тодуа, такие известные иранисты, как А. Мирзоев и М.-Н. Османов (Рудаки, М., 1968, с. 112) и А. Тагирджанов (Рудаки, Л., 1968, с. 65); во-вторых, как было указано выше, в ответе рецензенту в связи с толкованием *hogasap*, понимание «Хорасан — Восток» было дано нами еще в грузинском издании «Висрамиани» (1962, с. 490).

4. Там, где рецензент без всякого основания обвиняет авторов IV издания в нелестном отзыве о познаниях грузинского переводчика (с. 81), дана сноска №145, в которой Дж. Гиунашвили защищает от меня...Вахтанга VI. Он приводит цитату из моей монографии («*ვახტანგმა სპარსული ზედმიწევნით არ იცოდა, საეჭვოა, მას ღრმად სცოდნოდა სპარსული მწერლობა, ფოლკლორი*») и переводит ее довольно оригинальным образом (подчеркнуто мною — М. Т.):

«Вахтанг в достаточной мере не владел персидским языком, сомнительно, чтобы он знал хорошо персидскую литературу и фольклор».

Мне трудно объяснить, намеренно ли искажает рецензент мои слова или не владеет в достаточной степени грузинским языком, но выражение *ზედმიწევნით* это не «в достаточной мере», а — «досконально, в совершенстве»! Так же «*ღრმად*» — это не «хорошо», а — «глубоко»! Более того, исходя из тенденциозного перевода, рецензент обвиняет меня, будто мне «удалось уличить Вахтанга не в какой-нибудь неточности или погрешности, а в таком большом «грехе», как незнание персидского языка и литературы!» (с. 81).

Нигде и никогда я не писал о незнании Вахтангом персидского языка! Рецензент либо не знаком с моей монографией, либо намеренно скрывает от читателей, что слова «Вахтанг не знал досконально персидский язык» принадлежат не мне, а его учителю и воспитателю, великому грузинскому писателю Сулхан-Саба Орбелиани. Я лишь сравнил весь перевод Вахтанга с персидским текстом «Калилы и Димный» и отметил ряд несоответствий, подтверждающих слова С.-С. Орбелиани. Вот несколько примеров: а) *بايكديگر دم اتحاد زنددى* — «Они были задушевыми друзьями». Вахтанг слово *dām* (душа) прочел как *dom* (хвост) и перевел: «Они ударили друг друга хвостом любви». Это выражение, в переделке С. -С. Орбелиани («переплетенные хвостами»), вошло в упот-

ребление как идиом закадычных друзей. б) Географическое название «Горган» Вахтанг переводит как «волки» (множ. число от горг — волк). г) Слово šāgīan («артерия») переведено как «львы» (множ. число от šīg — лев) и т. д. (подробнее об этом см. в моей монографии «С. -С. Орбелиановская версия «Калилы и Димны», Тб., 1967, с. 171—304).

Эти отдельные примеры отнюдь не умаляют заслуг Вахтанга VI, тем более не свидетельствуют о том, в чем рецензент голословно обвиняет меня. Да, можно жить несколько лет «среди носителей персидского языка», более того, можно даже родиться и провести среди них детство, и все равно не суметь в совершенстве, досконально и глубоко усвоить чужой язык и литературу. В этом я не вижу ничего зазорного, так же как в использовании словарей М. Гаффарова и Б. Миллера (непонятно, почему рецензент лишил меня возможности пользоваться словарем Ю. Рубинчика?).

Что касается анеллирования к А. Барамидзе и Д. Кобидзе насчет мотивов «необъективной оценки Вахтанга VI иранистом М. Тодуа», то не лишним и объективным было бы отметить, что именно эту монографию, несмотря на ряд замечаний, акад. А. Г. Барамидзе назвал «серьезным вкладом в грузинскую филологическую науку» (см. Очерки, V, 1971, с. 337).

5. На с. 89 в сн. № 166 рецензент пишет:

«Когда речь идет о концепциях и научных установках нельзя не вспомнить вступление статьи М. Тодуа из альманаха «Саундже» (№ 4, 1975, с. 225), в котором проявляется девственная невинность (подчеркнуто мною — М. Т.) автора в вопросах восточной историографии».

Затем он приводит мои слова, сам же переводит их и не замечает, что в моей цитате речь идет о бедности истории средних веков Ближнего Востока первоисточниками! Причем здесь историография! Рецензент не различает такие элементарные понятия, как «исторический источник», «история» и «первоисточник». Под этим последним понятием в моей статье речь идет о письмах Хакани к грузинским государственным деятелям, а рецензент, удивляясь моей безграмотности, перечисляет Табари, Мас'уди, Истахри, Бейхаки, Мирхонда, Румлу и многих, многих других! Он не отличает этих историков, зачастую заимствующих сведения друг у друга, от первоисточников, документального материала (см. А. Д. Люблинская, Источниковедение истории средних веков, Л., 1955, с. 7).

Рецензент прибегает к авторитету В. В. Бартольда, однако, оставаясь верным своему методу, допускает «маленькую неточность». В. В. Бартольд, характеризуя эпоху Алишера Навои, пишет: «Исследователь в этом случае (подчеркнуто мною — М. Т.) испытывает затруднения не от недостатка, но от обилия материала...» Рецензент, нимало не смущаясь, переделывает слова В. В. Бартольда: «В большинстве случаев...», и получается, что специалисту некуда деваться, так много у него первоисточников по любой эпохе, тогда как автор цитаты указанием на эпоху Навои («в этом случае») акцентирует, что в других случаях материала (тем более, первоисточников) не так уж много.

Кто из нас проявляет «девственную невинность» и белыми нитками шитую тенденциозность, пусть об этом судит читатель.

М. ТОДУА.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Персидскому тексту предшествуют: предисловие акад. Г. В. Церетели, в котором вкратце говорится о современных методах текстологии; наша вводная статья, освещающая принципы и характер нового издания; краткое введение редактора издания, таджикского ученого К. С. Айни; очерк М. А. Тодуа «О сюжете «Вис о Рамини». Все эти библиографические данные рецензент обходит полным молчанием; очевидно, с целью лишней раз упрекнуть нас словами П. Беркова о необходимости для каждого издания текстологического введения (см. с. 77).

2. Vis and Ramin. Translated from the Persian of Fakhur ud-Din Gurgani by George Morrison, New-York and London, 1972.

3. «Самшобло» (9.VI-1972); «Литературиლი Сакартвело» (30.VII-1972); перевод М. Иванишвили.

4. При транскрипции эта деталь, невольно, либо умышленно, не учитывается рецензентом. Следовательно выходит, что *gān vār* — это *جان وور*, на самом же деле слово и суффикс написаны вместе, но не слитно (*جانور* ср. *gānvār* — это *جانور*).

5. Ср. Н. Ю. Крачковский: «Поэтому он (арабист — А. Г., М. Т.) должен издавать текст по возможности в том виде, как его дает рукопись, предоставляя будущим поколениям лингвистов разбирать, где заключается простая описка, а где фиксирован, быть может, ценный лингвистический факт данной эпохи» (Избр. соч., I, М.-Л., 1955, с. 345); Г. В. Церетели: «Мы не считаем нужным проводить излишнюю унификацию» («Витязь в барской шкуре» послесловие, Тб., 1966, с. 314).

6. Ср. М.-Н. О. Осмаилов, Ближневосточная текстология в Советском Союзе и ее основные принципы (на материале иранской текстологии): «Однако востоковед находится в значительно худшем положении, чем классик, так как мы не обладаем еще необходимыми справочниками, словарями языка по определенным периодам, историческими грамматиками, конкордансами, глоссариями» (Вестник истории мировой культуры, № 4, 1961, с. 120).

7. З. Сафа, «Гандже сохан», I, 1961, с. 238: «bul' āgāb — изумляющий, чарующий. bul здесь в значении «много», и арабского происхождения (= ābu āl — āgāb)». Не трудно заметить, что и здесь «мирию сосуществуют противоположные концепции». Кстати, рецензент при переводе данного слова дает лишь первое значение по словарю Ю. А. Рубинчика («шут, фигляр»), которое совершенно не соответствует контексту (ср. второе значение в словаре — «чудесный», пояснение З. Сафа «šegoftangiz, šegoftavār, а также груз. перевод-«თუჯალთმაჭეტორი» (292,6 — «чародей, волшебник»).

8. В трех случаях *Dātavānd* стоит в конце мисры и скандируется как последняя стопа хезеджа (— —), а *Donbavānd* находится на предпоследнем месте и согласно данному размеру дает схему — — — — —. Не случайно, рукописи искажают слово как *Dītavānd* (Окс., кальк.), или *Domāpānd* (Стамб.), а М. Мишви вынужден был употребить знак удвоения (*Dāpavānd*). Аналогичная ситуация встречается в «Шах-наме», когда сообразно требованиям размера, Фирдоуси употребляет параллельные формы, например, имени Сийавахш и Сийавуш, как на это указал Е. Э. Бертельс (История персидско-таджикской литературы, М., 1960, с. 204, сн. 50).

9. Ср. название вышеупомянутой антологии З. Сафа, где аналогичный композит написан вместе, но не слитно (т. е. так, как у нас): *گنج سخن شاعران بزرگ پارسی* *گنج پارسیگوی* По рецензенту, З. Сафа не знает, что надо писать *پارسیگوی*, а не *parsi guy*.

10. Висрамини, 1962, 33, 27: «იგი შესამოსელი, ბერტენთა მეფისა გამომგზავნილი. ტანსა შეიმოსა ასაბანს». Рецензент цитирует неполный грузинский текст («ბერტენთა მეფისა გამომგზავნილი ტანსა შეიმოსა ასაბანს») и переводит: «Посланное греческим королем (одеяние), он надел в Исфгане» (с. 64).

11. Висрамиани, 43, 23: «...და შენცა ეგზომისა თუალსა, ოქროსა და მარგალიტსა გამოგოგზავნი, რომელს, თუ გწადდეს, ერთი ქალაქი ოქროსისა ააგო და ზღუდნი თუალისანი უკო» (пер. С. Иорданишвили, 1966, с. 16: «...а тебе пошлю столько самоцветов, золота и жемчуга, что, если захочешь, сможешь построить город из золота и обнести его стеной из драгоценных камней»).

12. Низами Гянджеви, Хосров и Ширин, составитель научно-критического текста Л. А. Хетагуров, Баку, 1960, с. 61.

13. Рецензент не совсем точно переводит грузинский текст: ჰამო приятный (а не «красивый»), საჭაბაღი — пицца, пропитание (а не «продукты питания») и др. (Ср. Висрамиани, 1966, с. 84).

14. Здесь еще раз проявляется слабое знакомство рецензента с грузинским изданием «Висрамиани». В связи с одобренным им исправлением ხაკ—ხიგ он пишет что «аргументация... последовала позднее» (с. 60) и ссылается на книгу М. Тодуа (Этюд, 1971), тогда как этот пример рассмотрен нами в указанном издании еще в 1962 году (с. 518—519).

15. Ср. А. Л. Гришунин, Проблема академических изданий русских писателей в советской текстологии (Сб. Текстология славянских литератур, Л., 1973, с. 76): «По-хозяйски надо было делать одновременно два издания — академическое и популярное». Так был издан наш грузинский текст «Висрамиани»: академическое с вариантами и исследованием было опубликовано в издательстве АН тиражом в 1000 экземпляров (1962), а популярное — художественным издательством тиражом в 25000 (1964).

16. Я. Рыпка, Опыт текстологического разбора первой главы поэмы «Хафт най кар», КСИНА, № 65, М., 1964, с. 148—149. Рецензент ссылается на данную работу, как на образец реализации принципов комментирования вариантов, однако не замечает, что кратчайший комментарий, охватывающий всего лишь 22 бейта из первой главы, занимает шесть страниц. А сколько получится, если дать комментарий к несколькими тысячам бейтов?!

17. Упомянув поэму Аюки «Варка о Гольшах», рецензент приводит подробные данные о подготовленной к печати книге А. Мередова, указывает даже объем неизданной книги, однако не считает нужным сослаться на специальные работы, посвященные данному памятнику и опубликованные на грузинском («Мацне», серия яз. и лит. № 3, 1970), русском (сб. «Литература и время», М., 1973) и персидском («Паяме навин», Тегеран, № 1, 1975) языках сотрудницей Института востоковедения АН Грузинской ССР Н. В. Каладзе.

18. При этом цитаты приводятся то в оригинале, то на языке оригинала с параллельным русским (не всегда точным) переводом, то лишь в переводе — без всякой системы (с. 49, 51, 53, 80 и др.).

19. Ю. Н. Марр, К. И. Чайкин, Письма о персидской литературе, составление сборника, редакция текста, предисловие и примечания С. М. Марр и А. А. Гвахария, Тб., 1976, с. 173.

20. А. Барамидзе, Исследования из истории грузинской литературы, V, Тб., 1971, с. 40—43; Д. Кобидзе, Грузино-персидские литературные связи, Тб., 1969, с. 89—92; Г. Имедашвили, Висрамиани (в кн. История грузинской литературы, II, Тб., 1966, с. 68) (все на груз. яз.); А. А. Гвахария, М. А. Тодуа, Значение древнегрузинского перевода «Висрамиани» для установления критического текста его персидского оригинала «Вис о Рамин», сб. Иранская филология, Л., 1964, с. 104; А. Гвахария, М. Тодуа, О «Висрамиани» (послесловие к русск. пер. Висрамиани, 1966, с. 280—281) и др.

21. А. С. Пушкин, Собрание запрещенных стихотворений, Петербург, 1918, с. 89.

ქრონიკა და ინფორმაცია

მეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში*

1978 წ. 6 იანვარი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვაძე, ე. მეტრეველი.

განიხილეს სტროფები: 851,1; 851,2; 852; 853; 854; 855 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბულიძემ).

851,1 გამოპრილვარ საძებარად, ვერვის ძალაქუს ჩემოდნება:
უდაბურთა ტყეთა ვლაქვე, ჭირა მატქეს და მრავლად ვნება;
მემცა ვითა დავეურჩე, რა მოვილეს ღმრთისა ნება,
და მისგან კიდე არვის ძალუც ამა ჩემთა ცეცხლთა ვსება.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1033) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვსება (გზნება).

ც. კიკვიძისა და ი. გიგინეიშვილის წინადადებით მესამე ტაპში ღმრთისა შეიცვალა ღმრთისა ფორმით. პროექტი ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: საძებნელად გამოეპრილვარ, არავის შეუძლია ჩემოდნე: უდაბურ ტყეებს ვლახავ, მრავლად მაქვს ჭირი და ვნება; მე როგორ გავეურჩიდები, როცა იქნება ღმრთის ნება, მის (ღმრთის) მეტს არავის შეუძლია ჩემი ცეცხლის ჩაქრობა.

851,2 ვიარები, ღმრთისა სადა ცის კიდენი დამყაროს;
გარდვიკარგი სხუათა გზათა, ვერვინ მნახოს მე აქ არსო;
ვენუქვე, თუ ტანსა ჩემსა ტბილი სული ჯერ არ ჰყაროს,
და მას ვერ ვნახავ, სიმგრგულე ცისა ჩემთუის რისხვით მოიყაროს.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1034) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: აროს (მაროს), ჯერ არ ჰყაროს (გაეყაროს), სიმგრგულე (სიმგრგულე). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: დავდივარ, სადაც ღმრთის ცის კიდე დაუწყარებია; სხვა გზებზე გადავიკარგები, ვერავინ ვერასდროს მნახავს აქ; ვევედრები (ღმრთს), რომ ჩემს სხულს ტბილი სული ჯერ არ მოაშაროს, (თუ) მას (ტარიელს) ვერ ვნახავ, (მაშინ) ცარგვალი რისხვით დამატუდეს.

852 ბროლ-სადღენი მარგალიტსა ლალისფერსა სცვენ და ჰპურვენ,
მას მოეშორდი, ვერ ვიახლენ, ვერ ვისურვენ, ვერ ვასურვენ,
გამოპარვით წამოსლვითა ღმრთისა სწორნი მოვიმღურვენ,
და ნაცელად მათთა წყალობათა მათნი გულნი შევაურვენ.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 846) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვიახლენ (ვეახელ), მათნი გულნი (გულნი მათნი).

ა. ბარამიძე: პირველ ტაპში ბროლ-სადღენის ნაცელად უმჯობესია პ. ინგოროყვას კონიექტურა: სა და სა და ფ ნ ი. ოღონდ უნდა დარჩეს ლალისფერსა (პ. ინგოროყვა: ლალის ფერად). წაკითხვისათვის შდრ. სა და ინდონი ბროლ-ვარდსა სარგენ გიშრისა სართთა, მას მოვეშორვე... 8791-2.

რედაქციის სხვა წევრები წინააღმდეგი არიან კონიექტურის მიღებისა. ტაპი უცვლელად იქნა მიღებული.

ი. გიგინეიშვილი: მეორე ტაპში ნაცელად ვიახლენ ფორმისა შინაარსობრივად უფრო მართებულია ვეახლენ.

გ. კარტოზია: ვიახლენ, გარდა იმისა, რომ ოთხივე რედაქციის ხელნაწერები უკერძო მხარს, შინაარსობრივადც არ არის ურიგო. შდრ. მთარე მხესა მოეშორვოს, მოშორებება გაანათლებს, რა ვახლოს, შეუი დასწუავს, გაეყრების, ვერ იახლენ ბს. 8271-2.

* გავრძელება. დასაწყისი იხ. „მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია“, 1974, №№ 3, 4; 1975, №№ 1, 3, 4; 1976, №№ 1, 3, 4; 1977, №№ 3, 4; 1978, №№ 1, 2, 3, 4; 1979, №№ 1, 2.

დაადგინეს: აღდგეს წაიხთხეა ვეახელ (წინააღმდეგნი — გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე). პროექტი ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ბროლი და სადაფი რომ ლალისფერ მარგალიტს იცავენ და ფარავენ, მას მოვწორდი, მას ვერ ვეახელი, ვერ გავიხარე და ვერ გავასარე, გამოპარვით წამოსვლით ღვთის სწორი (მეფე როსტკევანი) მოვიმღურე, მისი წყალობის სამაგიეროდ მისი (როსტკევანის) გული დავამწუხრე.

853 პატრონი ჩემი გამზრდელი, ღმრთისაგან დიდად ცხოველი,
 მშობლური, ტბილი, მოწყალე, ცა წყალობისა მთოველი,
 მას უორგულე, წამოვე, მარა დავიფიწე ყოველი,
 და მისი შემცოდე ღმრთისაგან კარგსა აღარას მოველი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 847) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: უორგულე (ვეორგულე).

ი. გიგინეიშვილი: მეოთხე ტაეპში აღარას ფორმის ნაცვლად უმკობენია ზოგიერთ ხელნაწერში დაცული რასადა. ავთანდილის სიტყვების საერთო ტონს ეს უფრო ეგუება. რედაქციამ მიიღო ეს წინადადება. ტაეპის ბილოს დაისვა ძახილის ნიშანი. პროექტი ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ჩემს გამზრდელ პატრონს — ღვთისგან დღეგრძელს, მშობლიურს, ტბილს, მოწყალეს, წყალობის მთოველ ცას — ვუღალატე, წამოვედი, ყველა დავიფიწე, მისი შემცოდე (მასთან დამნაშავე) კარგს რაღას მოველი!

854 ესე ყუელი ასრე მჭირს, დაო, ბეღითა მისითა,
 არ უტყუე და მოსრულვარ მგზავრი ღამით და დღისითა;
 აწ იგი სადმე წასრულა, ვიწუი ცეცხლითა ვისითა,
 და ცუღმაშტრალი და მტირალი ქუე ვზი პირითა მქისითა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 848) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: უტყუე (ვეტყუე).

ა. ბარამიძის წინადადებით მეორე ტაეპის პირველი ნახევარი ასე შეიცვალა: არა უტყუე, მოსრულვარ.

სტროფის შინაარსი: ეს ყველაფერი ასე მჭირს, დაო, მის (ტარიელის) გამო, არ ვუმტყუენე, მოვედი დღისით და ღამით მოსიარულე; ახლა იგი საღდაც წასულა, ვისი ცეცხლითაც (სიყვარულით, თანაგრძნობით) ვიწვი, ამაოდ გარჯილი და და მტირალი ვზივარ შეწუხებულნი სახით.

855 დაო, მეტსა საუბარსა აღარ მომცემს ყამი და დრო,
 არ ვინანი გარდასრულსა, ბძენთა სიტყუა გავადადრო;
 წავალ, ვძებნი, ანუ ვპოვებ, ან სიჭდილი მოვიადრო,
 და თუარა ბედი აზომ თურე მიკუეტს, ღმერთსა რალა ვკვადრო!“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 849) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვპოვებ (ვეპოვებ).

რედაქციას შესაძლებლად მიიჩნია მეორე ტაეპის სარიტმო სიტყვად მიღებულ იქნეს ი. ლოლაშვილის კონიექტურა — გა ვ ა და დ რ ო, რომელიც ნაწარმოებია სიტყვისაგან და დ ა რ ი (=სამართლიანი).

სტროფის შინაარსი: დაო, მეტი ლაპარაკის საშუალებას არ მაძლევს დრო და ყამი, არ ვნანობ წარსულს, ბძენთა ნათქვამს შევასრულებ (გავამართლებ); წავალ, ვძებნი, ან ვიპოვი, ან სიკვდილს დავიჩქარებ, თორემ ღმერთს რალა უნდა გავუბედო, ბელს თურემ ასე გადაწუყვეტია ჩემთვის!

1978 წ. 13 იანვარი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 856, 857; 858; 859; 860 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბულიძემ); 861; 862; 863; 864 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშაშვილმა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. ცქიტიშვილმა).

856 ამის მეტი აღარა თქუა, ატირდა და წამოვიდა,
 ქუაბი ჩავლო, წყალსა გაქაა, შამბი გავლო, ველს გავიდა;

ქარი, ველთა მონაჭროლი, ლალისფერსა ვარდსა ზრვიდა;

და „რად მიმეცო ამა ჭირსა?“, ბედსა ამას უზრახვიდა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 850) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ამის მეტი არაფერი თქვა, ატირდა და წამოვიდა, გამოქვამული ჩაიარა, წყალზე გადავიდა, შამბი გაიარა, ველზე გავიდა; ველზე მჭროლავი ქარი ლალისფერ ვარდს (ავთანდილის სახეს) ზრავდა (სუსხავდა, უყინავდა); „რატომ ჩამავდე ამ ჭირშიო“, ბედს ამას უსაყვედურებდა.

857 იტყუის: „ღმერთო, რა შეგცოდნე შენ, უფალსა, არსთა მხედსა, რად გამყარე მოყუარეთა, რად შემასწარ ამა ბედსა? ერთი ორთა მგონებელი ვარ საქმესა წასაწყმედსა, და მოკუქდე, თავი არ მეწყალების, ჩემი სისხლი ჩემსა ჭედსა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 851) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: წასაწყმედსა (წარსაწყმედსა); ჩემი სისხლი (სისხლი ჩემი).

აღ. ბარამიძის წინადადებით მეოთხე ტაეპში აღდგენილ იქნა წაკითხვა სისხლი ჩემი. ამ ცვლილებით პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ამბობს: „ღმერთო, რა დავიშავე შენ, ყველა არსების მხედველ უფალს, რატომ დამაშორე მოყვარეთ (სატრფოს და მეგობარს), რატომ შემასწარ ამ ბედს (რატომ ჩამავდე ამ დღეში)? ერთი, ორზე ფიქრით შეპყრობილი, დასაღუპავად ვარ განწირული, (რომ) მოკვდე, თავი არ მებრალდება, ჩემი სისხლი ჩემს კისერზე იყოს!

858 მოყუარემან ვარდის კონა გულსა მკრა და დამიწყულელა, იგი ფიცი, ჩემგან სრული, მან აღარა გამისრულა; მას თუ გამყრი, საწუთროო, ჩემი ღბინა გარდასრულა, და სხუა მოყუარე თუალსა ჩემსა გაიცხულა, გაბასრულა“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 852) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მეგობარმა ვარდის კონა გულში მკრა და დამიწყულელა (დამკრა), ის ფიცი, ჩემგან შესრულებული, მან არ შემისრულა: საწუთროვ, თუ მას (ტარიელს) დამაშორებ, ჩემი ღბინა გათავებულა, სხუა მეგობარი ჩემს თვალში გაიცხულა, შერცხვენილა (=მის გარდა სხუა მეგობარი არ მინდა)“.

859 კჳლა იტყუის: „მიკუირს ნაველი კაცისა ჳკუიანისა.

რა მჳმუნვარებდეს, რას არგებს ნაკიდი ცრემლთა ბანისა?

სჯობს გამორჩევა, აზრობა საჳმისა დასაგვნისა,

და აჳ მეცა მიჯობს მონახვა მის მჳისა, ლერჳამტანისა“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 853) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ისევ ამბობს (ავთანდილი); „მიკვირს ჳკუიანი კაცის ნავლიანობა. როცა წუხს, რას არგებს ცრემლის ნაკადის ღვრა? სჯობს აწონ-დაწონა, მოფიქრება შესადგერი საქმისა, ახლა მეც მიჯობს იმ მჳის, ლერჳამტანის (ლერჳმის მსგავსი ტანის მჳონის, ე. ი. ტარიელის) მონახვა“.

ს. ცაიშვილს მიაჩნია, რომ მეოთხე ტაეპში ლერჳამტანად იგულისხმება ნესტანი და არა ტარიელი.

860 ყმა გაემართა საძებრად მტირალი, ცრემლთა მფრჳევეელი, ეძებს, უზახის, უყვიის, დღეებრ ღამეთა მთეველი; სამ დღემდის მოვლო მრავალ კევი, შამბნარი, ტყე, ველი; და ვერ პოვა, მივა მჳმუნვარე, ვერას ამბისა მცნეველი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 854) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილის წინადადებით მესამე ტაეპში ტყე, ველი დაიწერა დედისით: ტყე-ველი.

ამ ცვლილებით პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: საძებრად გაემართა მტირალი, ცრემლის მფრჳევეელი მოყმე, ეძებს, უძახის, უყვირის, ღამეებს დღესავით ათენებს; სამ დღეში მოიარა მრავალი ხევი, შამბნარი, ტყე და ველი; ვერ იპოვა, მიდის მწუხარე, ვერავითარი ამბის შემტყობი.

861 იტყვის: „ღმერთო, რა შეგცოდნე, ეგზომ დიდი რა გაწყინე?
რად შემასწარი ამ ბედსა, რა სასჯელი მომივლანე!
გამკითველო, გამკითხებე, აჟა ჩემი შეისმინე,
და დაამოკლენ დღენი ჩემნი, ჭირი ამით გამოიზინე!“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 855) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ამბობს: „ღმერთო, რა შეგცოდნე, ასე დიდად რა გაწყინენ? რატომ შემასწარი ამ ბედს, რა სასჯელი მომივლენ? განმსჯელო, განმკითხებე, ჩემი ვედრება შეისმინე, შემამოკლე ჩემი (სიცოცხლის) დღე, ამით ჭირი ღმერთს მიქციე!“

მზმ მივიღოდა, მიუზნობდა ყმა მტირალი, ფერშეცვლილი,
ქედსა რასმე ვარდადგა, ველი აინდა მზიან-ჩრდილი:
ნახა, შავი შამბთა პირსა დგა სადავეუყუყური;
და თქვა: „უცილოდ ივიაო, არა უნდა ამას ცილი“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 856) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მიდიოდა, მილაპარაკობდა მტირალი, ფერშეცვლილი მოყმე, ერთ ქედს გადადგა, გამოჩნდა მზიან-ჩრდილიანი ველი, დანახა, შავი (=ტარიელის ცხენი) შამბის პირას იდგა სადავედაყური; თქვა: „უთუოდ ივია, არ უნდაო ამას ცილი“.

მზმ რა შეხენდა, ყმასა გულმან გაუფეთქა, გაუნათდა,
აჟა ღმერთს დარეჯილსა უათასდა, არ უათდა;
ვარდმან ფერი გაანათა, ბროლი ბროლდა, სათი სათდა,
და ვით გრივალმან ჩაირბინა, არ მოსცალდა ჭურტიად მათდა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 857) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: გაანათა (განანათა).

პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: რომ შეხენდა, მოყმეს გულმა (სიხარულით) ძგერა დაუწყო, (გული) გაუნათდა, დაღონებულს ახლა ღმერთს კი არ გაუათქვცდა, გაუათსკვცდა (მეტად გაუმრავლდა); ვარდს (პირისახეს) ფერი მიეცა, ბროლს (პირის კანს) ბროლობა (სიუფთო) დაუბრუნდა, სათის (თვალ-წარბს) --- სათობა (სიშვე), გრივალვით ჩაირბინა, არ მოიცალა (არ დაყოვნდა) მათ საცქერლად.

მზმ რა ტარიელ დანახა, განალამცა დაედრიჯა:
ახლოს მყოფი სიკუდილისა ჯდა და პირი დაბღინჯა,
საყელონი გარდებინეს, თავი სრულად გაეგლიჯა,
და მას აღარა შეესმოდა, სოფლით გაღმა გაეზეჯა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 858) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ტარიელი რომ დანახა, დაღონდა: სიკვდილს მიახლოებული იჯდა (ტარიელი) და პირი დაბღინჯა, საყელო გადაეხიზა, თმა მთლად დაეგლიჯა, მას აღარაფერი ესმოდა, წუთისოფლის გაღმა გასულიყო.

1978 წ. 27 იანვარი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გვიგენიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კვიციანი, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 864,1; 864,2; 865; 866; 867; 868; 869; 870; 871 (პროექტი მოამზადეს ც. კვიციანმა, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. ცეცხლაშვილმა).

მზმ 864,1 აქ დაბნედილი ტარიელ ქმე ძეს უსულო მდებარე;
ავთანდილ საჯლით ცრემლსა ჯოცს, ცეცხლი ედების მგზებარე;
ერთი გაჰყურა მთაბარესა, ერთს დაუკარგავს მზე ბარე,
და კრძალი ლომ-ვეფხთა მჭოცელი ჯელთა აქუს გაუგდებარე.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1048) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა, ოღონდ მეოთხე ტაბში ლ ო მ ვ ე ფ ხ თ ა მ ქ ო ც ე ლ ი გამოიყო მიმხედვით.

სტროფის შინაარსი: აქ დაბნეული ტარიელი მიწაზე დევს უსულო; ავთანდილი სახელო-
თი ცრემლს სწმენდს, ანთებული ცეცხლი ეღებ; ერთი მთარეს გაპყროა, მეორეს კი მზე დაუ-
კარგავს, ლომ-ვეფხთა დამხოცველი ხმალი გაუგდებლად ხელთა აქვს.

864,2 დაწვნი შექმნა ზაფრანად, რომელმან ლალსა უღარა;
სრულად დაესია სინათლე, ვის მზემან უყვის მუღარა;
აბეზარქმენლა სოფელსა, მას მისი არა უნდა რა,
და არ მოსწრებოდა ავთანდილ, მოუნდებოდა სულარა.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1049) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

ი. გიგინეიშვილმა აღნიშნა, რომ ა ბ ე ზ ა რ ქ მ ნ ი ლ ა აქ ძველი მნიშვნელობით იხმარება (= განშორება).

სტროფის შინაარსი: დაწვნი, რომელიც ლალს ეღარებოდა, ზაფრანად გადაქცევიდა (გაპყროვითობა); სრულად დაესებია სინათლე, ვისაც მზე ემუღარებოდა (ვინც სინათლით მზეს ჩაგრავდა); განშორებია წუთისოფელს, მას მისი არაფერი უნდა, ავთანდილს რომ არ მიესწრო, სულარა დასპირდებოდა (მოცვლებოდა).

865 ერთეად უც ლომი მოკლული და ჯრმალი სისლმოცხებული,
კჭლა სხტავნით — ვეფხი უსულო, მკჭლარი, ქუდანარცხებული;
მას წყაროსაებრ თვალთაგან ცრემლი სდის გაფიცხებული.
და მუნ აგრე გულსა უნთებდა ცეცხლი მცინვარე, ცხებული.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 859) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ერთ მხარეს უძევს მოკლული ლომი და სისლმოცხებული ხმალი, მეორე მხარეს კი — უსულო, მკვლარი, ქვედანარცხებული ვეფხი; მას თვლებიდან წყაროსავით მოსდის ცხარე ცრემლები. იქ ასე უწვავდა გულს მცხუნვარე, მოღებული ცეცხლი.

866 თვალთა ახმადცა ზარედვა, სრულად მიჰქლოდა ცნობასა,
მიახლებოდა სიკუდილსა, მოშორებოდა ნობასა.
ყმა სახელდებით უყივის, ლამის სიტყუითა კრთობასა,
და ველარ ასმინა, გარდებრა, ძმა გამოაჩენს ძმობასა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 860) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: მიჰქლოდა (მიხლოდა).

მეორე სტრიქონში ნობასა შეიცვალა წაკითხვით თმობასა. რედაქციის წევრებმა აღნიშნეს, რომ ნობა საკრავის მნიშვნელობით აქ შინაარსობრივად შეუსაბამოა; წესის, რიგის აღმნიშვნელად კი „ვეფხისტყაოსანში“ ნობათი იხმარება და არა ნობა.

პროექტა ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: თვალის ახელაც ეზარებოდა, სრულიად დაეკარგა გონება, სიკვდილს მიახლოებოდა, მოთმინების ძალა გამოლეოდა (გამძლეობა დაკარგოდა). მოყმე სახელით უძახის, ცდილობს სიტყვით (მის) გამოფხიზლებას, ველარ გაავგონა, (ცხენიდან) გადააქრა, ძმა აელენს ძმობას.

867 კელითა ცრემლსა უწურავს, თვალთა ავლებდა საქელსა,
ახლოს უზის და უზახის მართ სახელდებით სახელსა;
ეტუთის: „ვერ მიცნობ ავთანდილს, შენთვის გაჭრილსა და ხელსა?“
და მას არა ღია შეესმის რეტსა, თუალდაუფახელსა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 861) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ხელით ცრემლს უწმენდს, თვალებს სახელითი უზოცავდა, ახლოს უზის და უძახის სახელს; ეუბნება: „ვერ მიცნობ ავთანდილს, შენთვის (ველად) გაჭრილს და გაშმაგებულს?“ მას ბევრი არაფერი ესმის გარეტებულს, თვალბგამტერებულს.

868 ესე ყუელი ასრეა, რაცა აწ ჩემგან თბრობილა.
ცრემლი მოსწურა თვალთაგან, ცოტადრე მოაცნობილა.
მაშინდა იცნა, აკოცა, მოეჭლო, მოეძმობილა.
და ვიმოწმებ ღმერთსა ცხოველსა, მათებარი არენ შობილა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 862) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ეს უველაფერი ასეა, რაც ახლა ჩემგან ითქვა. ცრემლები მოსწმინდა თვლებიდან, ცოტათი გონზე მოიყვანა, მაშინლა იცნო (ტარიელმა), აკოცა, მოეხვია, ძმასავით მოუფერა. ცხოველყოფელ ღმერთის ვიმოწმებ, რომ მათი მსგავსი არავინ დაბდელებულა!

869 უთხრა: „მშაო, არ გიტყუე, გიყავ, რაც შემოგფიცი, განახ სულთა გაუყრელმან, ფიცი ასრე დაეამტციე; აწ დამტკენ, სიკუდილამდის ვიტყო და თავსა ვიცი. და მაგრა გვედრებ დანარხვასა, მკეტთა სკჰლად არ მივიცი“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 863) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: უთხრა: „მშაო, არ გიმტყუნე, შეგისრულე, რაც შემოგფიცი, ცოცხალ-მა განხე, ფიცი ასე გავამართლე: ახლა დამხესნი, რომ სიკვდილამდის ვიტყო და თავში (ხე-ლი) ვიცი. მაგრამ გთხოვ დამარხვას, რომ მხეცების სკჰლად არ გახბდე.“

870 ყმამან უთხრა: „რაშიგან ხარ, შენ საქმესა რად იქ ავსა? ვინ მიჯნური არ ყოფილა, ვის საკმილი არა სწუჯასა? ვის უქნია შენი მსგავსი სხუასა კაცთა ნათესავსა? და რად სატანას წაუღიხარ, რად მოიკლავ ნებით თავსა?“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 864) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: იქ (იქმ). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მოყმემ უთხრა: „როგორ იქცევი, ცულ საქმეს რატომ ჩაღიხარ? ვინ არ ყოფილა მიჯნური, ვის არ წვავს (სიყვარულის) ცეცხლო? სხვას, კაცთაგანს, ვის ჩაუღენია შენი მსგავსი (საქმე)? ეშმაკს რატომ წაუღიხარ, ნებით თავს რატომ იკლავ?“

871 თუ ბრძენი ხარ, ყოფლი ბრძენნი აპირებენ ამა პირსა: ჯამს მამაცი მამაცური, სჯობს, რაზომცა ნელად ტირსა. ჭირსა შიგან გამაგრება ასრე უნდა, ვით ჭვიტიკრისა. და თავისისა ცნობისაგან ჩავარდების კაცი ჭირსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 865) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

გ. კარტოზია: მეორე ტაუბის შემდეგ წერტილის ნაცვლად მძიმე უნდა დაისვას. მესამე ტაუბში უნდა ორპირიანი ზმნაა (=მართებს, ევალება). ტაუბის აზრია: (კაცს) ჭირში გამაგრება ისევე მართებს, როგორც ჭვიტიკრის კედელს. ტრადიციული წაკითხვის მიხედვით უნდა ერთპირიან ზმნადაა გაგებული (=საჭიროა), მაგრამ ამ შემთხვევაში გაუგებარია ვით ქვიტიკრისა.

რედაქციის წევრები (ა. ბარამიძე, ც. კვიციანი, ს. ცაიშვილი) არ დაეთანხმნენ ამ აზრს. დაადგინეს: პროექტი მიღებულ იქნეს უცვლელად.

სტროფის შინაარსი: თუ ბრძენი ხარ, ყველა ბრძენი ამ აზრისაა: მამაცი ვეკაცური უნდა იყოს (და) სჯობს, რაც ნაკლებად იტირებს. გაჭირვებაში ჭვიტიკრით უნდა გამაგრდე. თავისი გონებისაგან (თუ გონიერად არ მოიქცევა) ჩავარდება კაცი განსაცდელში.

საღოქტორო დისერტაციათა თემათის აღმზრდვეობა

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და ლიტერატურის განყოფილებასთან არსებულმა აღმოსავლეთმცოდნეობის დარგში სამეცნიერო-კვლევით სამუშაოთა საქართველოს სამეცნიერო საბჭომ ა. წ. 22 მაისის სხდომაზე (ოქმი № 2) საღოქტორო დისერტაციის თემები დაუმტკიცა:

1. ვენერა ტარასის ასულ ჯანგიძეს: „ინგილოური დიალექტი აზერბაიჯანში (გრამატიკული და ლექსიკური ინტრფერენციის საკითხები)“.
2. ლუდმილა სიმონის ასულ გიუნაშვილს: „რეალისტური ტენდენციები თანამედროვე სპარსულ პროზაში (გლეხობის შესახებ ლიტერატურის მასალების მიხედვით)“

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და ლიტერატურის განყოფილებასთან არსებულმა ლიტერატურათმცოდნეობის რესპუბლიკურმა საკოორდინაციო საბჭომ 1979 წლის 26 ივნისის სხდომაზე (ოქმი № 2) საღოქტორო დისერტაციის თემები დაუმტკიცა:

1. ნუგზარ დიმიტროს ძე ცხოვრებოვს: „მეოცე საუკუნის ქართული პოეზიის შედარებითი და ტიპოლოგიური ანალიზი“.
2. შოთა იასონის ძე ჩიჩავაძეს: „ვეფხისტყაოსნის ლექსიკისა და პოეტიკის საკითხები“.

ფასი 1 მან.

Индекс 76 198

ბ. 25 / 150